

У виданні представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи та засоби їх розв'язання із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин та методології інших наближених суспільних та гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів та студентів.

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	І. К. Патриляк, д-р іст. наук, проф. (Україна)
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	А. О. Руккас, канд. іст. наук, доц. (заст. відп. ред.) (Україна); Т.Ю. Пшеничний, канд. іст. наук (відп. секр.) (Україна); М. В. Борисенко, д-р іст. наук, проф. (Україна); І. Бутулis, д-р іст. наук, проф. (Латвія); Й. Вайченоніс, д-р філософії, проф. (Литва); В. П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф. (Україна); В. Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф. (Україна); А. П. Коцур, д-р іст. наук, проф. (Україна); М. Кротофіль, д-р іст. наук, проф. (Польща); Т. Кузьо, д-р філософії (Канада); В. М. Литвин, д-р іст. наук, проф. (Україна); О. П. Машевський, д-р іст. наук, проф. (Україна); В. М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф. (Україна); С. М. Плохій, д-р іст. наук, проф. (США); А. Г. Слюсаренко, д-р іст. наук, проф. (Україна); В. В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф. (Україна); Т. Г. Таїрова-Яковлева, д-р іст. наук, проф. (Росія); Р. В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф. (Україна); С. Чанг, д-р філософії, проф. (США); М. Г. Щербак, д-р іст. наук, проф. (Україна)
Адреса редколегії	к. 349 а, історичний факультет, вул. Володимирська, 60, Київ, 01601, Тел: +38 044 234 09 71; факс: +38 044 234 69 80 E-mail: koval.andrii@knu.ua; web: https://visnyk.history.knu.ua/
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 20.06.19 року (протокол № 13)
Атестовано	Міністерством освіти і науки України. Наказ № 515 від 16.05.16
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник Та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

BULLETIN

OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 1728-2640

HISTORY

2(141)/2019

Established in 1958

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

У виданні представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи та засоби їх розв'язання із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин та методології інших наближених суспільних і гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів та студентів.

EXECUTIVE EDITOR	Prof. Ivan Patryliak (Ukraine)
EDITORIAL BOARD	Dr. Andrii Rukkas (Deputy Executive Editor) (Ukraine); Dr. Taras Pshenychnyy (Executive Secretary) (Ukraine); Prof. Myroslav Borysenko (Ukraine); Prof. Ilgvars Butulis (Latvia); Prof. Jonas Vaičėnionis (Lithuania); Prof. Valerii Kapeliushnyi (Ukraine); Prof. Viktor Kolesnyk (Ukraine); Prof. Anatolii Kotsur (Ukraine); Prof. Maciej Krotofil (Poland); Dr. Taras Kuzio (Canada); Prof. Volodymyr Lytvyn (Ukraine); Prof. Oleh Mashevskyi (Ukraine); Prof. Viacheslav Mordvintsev (Ukraine); Prof. Anatolii Sliusarenko (Ukraine); Prof. Viktor Stavniuk (Ukraine); Prof. Serhii Plokhii (USA); Prof. Tetiana Tairova-Iakovleva (Russia); Prof. Rostyslav Terpylovskyi (Ukraine); Prof. Sidney H.H. Chang (USA); Prof. Mykola Shcherbak (Ukraine)
Editorial address	of. 349 a, Volodymyrska str., 60, Kyiv, 01601 Faculty of History Phone: +38 044 234 09 71; fax: +38 044 234 69 80 E-mail: koval.andrii@knu.ua; web: https://visnyk.history.knu.ua/
Approved by	The Academic Council of the Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine (Protocol № 13 of 20.06.2019)
Certified by	the Ministry of Education and Science of Ukraine. Order № 515 of 16.05.16
Registration	Ministry of Justice of Ukraine. Registration certificate № 17218-5988 P of 10.11.10
Publisher	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine. Publishing house "Kyiv University". Certificate submitted to the State Register № 1103 of 31.10.02
Address of publisher	14, T. Shevchenko blvrd., of. 43, Kyiv, Ukraine, 01601 Phone: +38 044 239 31 72, +38 044 239 32 22; fax: +38 044 239 31 28; e-mail: vpc@univ.kiev.ua ; web: http://vpc.univ.kiev.ua

ЗМІСТ

Городня Н. Концепції патріотизму в історичній перспективі	5
Істоміна А. Податкові органи в Наддніпрянській Україні в пореформений період: сучасна українська історіографія.....	10
Купчик О. Італія в зовнішній торгівлі УСРР (початок 1920-х років)	14
Латишева Д. Формування релігійного світогляду дитини як частина виховного процесу в сучасній студентській родині (на матеріалах міста Києва).....	18
Мамедов Емін Вагіфогли Ґрунтові поховання античного Мінгечевіра (Самуніса).....	21
Могильний Л., Лященко О. Суспільно-політична позиція Григорія Голоскевича.....	27
Панчук О. М. І. Петров в організації колекцій Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії	32
Самчук Т. Літературні зацікавлення студентів Університету св. Володимира: поезія (1834–1863)	38
Старка В. Повсякденне життя селянства Східної Галичини в 1941–1944 роках	45
Юодіс Д. Обставини об'єднання литовських антирадянських партизанів у 1946–1949 роках.....	48
Ярак М. Ранньосередньовічна церковна архітектура візантійської Далмації	55
Ящук О. Уявлення щодо набуття та позбавлення верховної влади в білорусько-литовських літописах.....	61

РЕЦЕНЗІЇ

Орлик В., Пасічник Н. Гідний поступ становлення довжиною у століття очима сучасників.	66
--	----

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Макаревич А., Охріменко О. Сходознавчий семінарій у Музеї Ханенків	69
Охріменко О. Науково-практичний семінар із фрагментології.....	70

CONTENTS

Gorodnia N. Concepts of Patriotism from a Historical Perspective	5
Istomina A. Tax Authorities in Dnipro-Region Ukraine during the Post-Reform Period: Current Ukrainian Historiography	10
Kupchyk O. Italy in the Foreign Trade of Soviet Ukraine, 1921–1923.....	14
Latysheva D. Formation of Children's Religious Outlook as the Part of Educational Process in the Modern Student Family (Based on the Materials of the City of Kyiv)	18
Mammadov Emin Vagif Underground Burials of the Ancient Mingachevir (Samunis)	21
Mohylnyi L., Liashchenko O. Socio-political Views of Hrygoryi Holoskevych	27
Panchuk O. N. I. Petrov in the Organization of Collections of the Church Archaeological Museum at the Kyiv Theological Academy	32
Samchuk T. The Literary Interests of St. Vladimir University Students: Poetry (1834–1863).	38
Starka V. The Daily Life of the Peasantry of Eastern Galicia in 1941–1944	45
Juodis D. Circumstances of the Unification of Lithuanian Anti-Soviet Partisans during 1946–1949.....	48
Jarak M. On the History of Byzantine Dalmatia in View of Early Medieval Church Architecture	55
Yashchuk O. The Idea of the Gaining and Deprivation of the Supreme Authority in the Belarusian-Lithuanian Chronicles	61

REVIEWS

Orlyk V., Pasichnyk N. A Worthy Progress of Development during the Century through the Eyes of Contemporaries: Reviews of Jubilee Editions of Oles Honchar Dnipro National University	66
--	----

SCIENTIFIC CHRONICLE

Makarevych A., Okhrimenko O. Oriental Studies Seminar in Bogdan and Varvara Khanenko Museum of Art.....	69
Okhrimenko O. Scientific and Practical Seminar on Fragmentology	70

CONCEPTS OF PATRIOTISM FROM A HISTORICAL PERSPECTIVE

This paper discusses ideology of patriotism and its different interpretations, from Ancient Greece to nowadays. The author reviews the most influential works on patriotism and focuses on some specific issues such as: whether or not a patriot should always support the national government; what degree of criticism is justifiable for a patriot in time of crises; what tools of defending Fatherland's interests are moral; how to escape exclusiveness of patriotism. The most influential contemporary concepts of patriotism, such as "Robust", "Moderate", "Constitutional", "Civic", "Associated Duties", "Critical", and "State" are reviewed and discussed. The author is especially interested in the concept of patriotism, implemented in today's Russia.

The analysis reveals that the thinkers of the 19th – early 20th centuries did not necessarily regard patriotism as a virtue. Some of them, like Leo Tolstoy, considered it immoral and harmful. Many scholars criticized simplified understanding of patriotism, and promoted a "good citizenship" as its key component. The author argues that all concepts of patriotism represent two types of the ideology – moderate and extreme. Moderate type has a strong critical component. In this case, patriot addresses negative trends in his or her country's development. The extreme type is featured by unconditional devotion to the Fatherland and its authorities, and a "blind" advocacy of the state's interests without their critical analysis. This type of the ideology is found in contemporary Russia. There is no salient academic discourse on patriotism in Ukraine. However, it is required to clearly understand which concept our patriotic education is based on.

Key words: *patriotism, concepts of patriotism, patriotism in Russia, moderate type of patriotism, extreme type of patriotism.*

Patriotism is a powerful ideology that shapes a person's identity, unites people into a political nation, and serves as an effective tool of their mobilization. Understanding of patriotism defines our actions as citizens, including willingness to sacrifice our resources and life to defend our Fatherland from aggression. However, the nation-aggressor has its own understanding of patriotism, different from the previous one, which promotes the aggression. Different concepts of patriotism exist, and debates on its understanding intensify at the times of crises, and, especially, wars. The issue "what kind of patriotism is a virtue" is intensively discussed in the United States and the Western European nations. In other countries, including Ukraine, this fundamental question usually is not asked. The ongoing Russian-Ukrainian war (since 2014) has actualized the issue and encouraged us examining the ideology of patriotism and its different concepts more closely.

This paper intends to discuss an ideology of patriotism and its different interpretations in historical perspective, from Ancient Greece to nowadays. The author reviews the most influential works on patriotism that aroused an academic discourse (Niccolo Machiavelli, Leo Tolstoy, Mark Twain, Alasdair MacIntyre, Stephen Nathanson, Paul Gombert, Jürgen Habermas, Cecile Laborde and others) as well as the works of contemporary Russian scholars to reveal interpretations of patriotism in today's Russia. This paper focuses on some specific issues in the academic discourse on patriotism, such as: whether or not a patriot should always support the national government; what degree of criticism is justifiable for a patriot in time of crises; what tools of defending Fatherland's interests are moral, and how to escape exclusiveness of patriotism. We are especially interested in the concept of patriotism, which has been implemented in Russia.

Patriotism is usually understood as a person's love to his or her country, identification with it, and a special concern for its well-being [29, p. 34–35]. However, it is a complex phenomenon with a variety of definitions and interpretations. Sometimes patriotism is regarded as a natural expression of a person's attachment to the country, in which he or she was born and raised, and a gratitude to the nation in which he or she lives, for benefits it provides. Sometimes it is considered a form of loyalty to one's country or pride for it. Some authors emphasize a spirit of sacrifice as its major element. In some authors' opinion, patriotism is morally mandatory, and is a central human virtue. Other scholars focus on the negative features of patriotism, such as partisanship, exclusiveness, and prejudice. For example, Herbert Spencer believed that

"patriotism is nationally, what egoism is individually" [21, p. 510]. Especially moral philosophers, who understand morality as essentially universal and impartial, think of patriotism as a type of group egoism, which is dangerously exclusive, contrary to demands of universal justice and common human solidarity. For them, love of one's own country often goes together with dislike of and hostility to other countries that encourage militarism, international tensions and conflicts [15].

Thinkers spoke and wrote on patriotism since V–IV B.C., when the terms "patriotism" and "patriot" (Greek πατριώτης – compatriot, fellow countryman, πατρίς – Fatherland) appeared. We can find references to the terms and their interpretation in the works and speeches of Thucydides, Pericles, Aristophanes, Xenophon, Isocrates, Demosthenes, Lysurgus, Dinarchus and other statesmen and scholars during the Golden Age of Greek civilization. Some scholars find the roots of the phenomenon in the earlier Homer period of IX–VIII B.C.

From the very beginning, different interpretations of patriotism existed. The mainstream view on patriotism was expressed by a prominent Athenian statesman Pericles (c. 495–429 B.C.). For him, a patriot is a citizen, "who loves his polis and stands above a self-interest" [5]. Another prominent Athenian statesman, Alcibiades, in description of Xenophon, provided an alternative vision of patriotism. According to it, citizen's patriotism is justifiable until the Fatherland provides him with civic rights. When the principle is violated, the citizen can resign a loyalty to it [5, p. 348–349].

Unlike this interpretation, Russian scholars I. Bocharnikov [1] and E. Rung [9] argue that patriotism always, both in the Ancient Greek times and nowadays, means a loyalty to a state, and priority of Fatherland's interests over the personal ones. According to I. Bocharnikov, a forerunner of patriotism was an ideal of valour that indicated a citizen's striving for performing a feat of arms. Both in the Ancient Greek and Roman times, the highest form of patriotism as a virtue included participation in wars, disregard of its character – defensive or aggressive. Romans valued Rome's might most of all and its superiority over other peoples and states [1, p. 514–515]. The author believes that Rome's decline occurred for two reasons. Firstly, because of erosion of values and state-formative core (namely, Romans), and, secondly, because of appearance of a new ideology (Christianity), which was a negative factor until its political role was re-thought, and authorities began to use it (after 325 A.D.) for strengthening of the Empire. Everyone can easily apply these remarks to

contemporary Russia and find them relative to official interpretations of patriotism in this country.

During the Middle Ages, Europe was heavily dominated by Christianity and there was no place for patriotism. The ideology reemerged during Renaissance. In 1513, Niccolò Machiavelli wrote his influential work "The Prince", published in 1532, after his death [6]. It became famous for description of dishonest and immoral but effective ruler's behavior. Machiavelli's name, associated with the phrase "the end justifies the means", became a synonym of unscrupulous politics. According to Stanford Encyclopedia of Philosophy, Machiavelli presents an "extreme" type of patriotism, which is adopted by politicians and common citizens when their country's major interests are thought to be at stake. According to it, the paramount interests of one's country override any moral considerations with which they might come into conflict. In the U.S., the idea is expressed by the saying "our country, right or wrong" [30].

We believe that Russia's behavior on the international arena since August 2008 war against Georgia represents the similar type of behavior. Not surprisingly, Russian scholar I. Bocharnikov evaluates N. Machiavelli very positively, and maintains that his personality and works were undervalued in the Soviet Union. In his opinion, Machiavelli described patriotism at the major purpose and duty of a citizen that included concern for "glory, greatness and freedom of his Fatherland" [1, p. 518]. The Fatherland, according to Machiavelli (and I. Bocharnikov) is not only a self-dependent free city, managed by everybody in common interests, but a large Italian state as a bulwark against a foreign interference.

Shaping of patriotic concepts was heavily influenced by American (1775–1783) and French (1789–1799) revolutions. It was time when a word "patriot" became widely spread. French revolution linked the concept of patriotism with the ideas of freedom, equality and fraternity, as well as nationalism. It was a French nation, not a king, who possessed sovereignty in those days France. After the revolution, the ideas of nationalism spread across Europe and the world, though with different intensity. Ideology of nationalism promoted liberation of subordinated nations, national unification, and foundation of national states. When the goals were reached, in the national states ideologies of patriotism and nationalism merged.

The multinational states, like Austro-Hungarian Monarchy and Russian Empire, condemned nationalism and promoted "state" patriotism. In Russia, "state" patriotism since 1833 had been based on the ideology of "official narodnost" with three pillars – autocracy, Orthodox Church and "narodnost" (a unity of people and a monarchy). In late Austro-Hungarian (Habsburg) Monarchy, it was a "dynastic patriotism", which promoted state unity through its multinational population's loyalty towards the ruling house [32].

In the late 19th – early 20th centuries, decades before the Great War, nationalism and patriotism were dominant world ideologies. Unlike other influential ideologies (liberalism, conservatism and socialism), they united the nations – "us" contrary to "them", that is, foreigners. On the other hand, some thinkers criticized a simplified understanding of patriotism, and even considered the concept harmful. For example, American scholar James Leedom argued that unequivocal patriot was blind, and his support to the government, given by mere patriotic enthusiasm was uncertain. "Really strong support is given by the cool, clear-headed man who seeks justice and desires peace and plenty for all" [21].

George W. Hoss [17, p. 89–90] and Lucia Ames Mead [25, p. 372–373] distinguished "true" and "false" patriotism. They promoted its new manifestation – not by

taking up arms in behalf of the country ("false patriotism"), but by free public service, inventions, internal improvements, relief of the poor, extermination of the great evils that affected society. Lucia Ames Mead encouraged patriotism as a good citizenship, which is relevant today. In her words, "true" (pure) patriotism is a constant daily public service, accompanied with the development of the sense of obligation and responsibility to one's own country. The deeds of the service, achieved by painful sacrifice, are "essentially patriotic" [25, p. 373].

One of the most cited opinions on patriotism belongs to a great American writer Mark Twain: "Remember this, take it to heart, live by it, die for it if necessary: that ... patriotism is medieval, outworn, obsolete". For him, the modern, true, rational patriotism means loyalty to the Nation all the time, but loyalty to the Government only "when it deserves it" [24]. The words were directed at the citizens of Russia in response to the tsar Nicholas II's 1905 Bloody Sunday Massacre. The phrase delivers a clear idea that the best interest of a country and its people, and the best interest of a government are frequently at odds. Therefore, patriotism should value reason above blind devotion [14].

Some authors called upon to abandon patriotism as needless and dangerous. A great Russian writer Leo Tolstoy underlined absolute incompatibility of patriotism with Christianity and even with the lowest demands of morality. For example, in a letter of 1896 to a correspondent in England on the dispute between the U.S. and Great Britain on Venezuela, he called patriotism "artificial feeling" and "the cause of war", because of "the desire for exclusive welfare of one's own people" [13]. In his opinion, patriotism no longer united, but disunited. It could be possible to deem it as beneficent if there was only one, for example, English patriotism. However, there was also American, Russian, German, and French patriotism, all opposed to each other. Leo Tolstoy suggested preparation for war in all nations as "the fruits of patriotism", and argued that there was no "evil" or "good" patriotism. "Patriotism cannot be good". Even if patriotism was not "unaggressive", people wished to keep their former conquest that was possible only by violence. As for "rehabilitative" patriotism of conquered, oppressed nations, he regarded it as the worst, because it was "most embittered and most calling for violence". In his opinion, "to destroy war, patriotism must be destroyed" [13, p. 109]. Leo Tolstoy's criticism (in some assessments, "nihilism") created a platform for debates on patriotism for many decades ahead.

In 1913, Paul Blanshard, an American professor of the University of Michigan, asked: "Why do men fight?", and answered: "Men fight today for patriotism. Patriotism is the cause of war" [12]. He called it "savage" and "war" patriotism. However, unlike Leo Tolstoy, he promoted not abolishing patriotism, but changing its principles. He appealed to throw off the prejudices of nationalism to become patriots of not a nation, but the world, and promoted "worldism", that is, "patriotism of the world" to make wars impossible. However, national patriotism prevailed. In 1914, all nations engaged in the Great War with the spirit of patriotism and nationalism, which meant the same for the national states. Russian Empire, the sub-national states in the age of nationalism, fought for "velikoderzavnost" (its national "greatness") and "panslavism" ideas. Very similar Russia's politics have been implemented in Ukraine since 2014.

On the third year of the Great War, the journal "The Advocate of Peace" wrote that "patriotism" was a word of many meanings. From the author's point of view, it represented devotion to the principle of nationalism, and like nationalism, had two faces. It might be directed inward to the benefit of its own people or outward to the harm of its neighbors. In the author's opinion, patriotism, i.e. "a national

spirit which goes to make fatherland better", might be worthy. However, it was tested in its attitude towards other fatherlands and other people [19].

The end of the Great War gave a birth to new national states in Europe. As a result, principles of patriotism and nationalism intertwined more closely, until nationalism was heavily discredited by the German National Socialism. Soviet Union, founded by Bolsheviks at the ruins of Russian Empire, embraced the concept of "Soviet patriotism" and "proletarian internationalism" as an alternative to "bourgeois" patriotism and nationalism. Patriotism was a mandatory characteristic of any Soviet citizen. Suspicion of a lack of it was followed by a severe punishment, however different in Stalin and post-Stalin times.

A Soviet person would have been surprised to find out that some thinkers in the West did not consider patriotism a virtue or, at least, distinguished its "false" forms. For example, in the U.S. the issue of patriotism was intensively debated in 1960s during Vietnam War, when the slogan "My country, right or wrong" became popular among many Americans. At the same time, many representatives of the anti-war movement regarded patriotism as vice. The debates restarted in 1980s, partly because of a remaining great divide in the American society on the understanding of patriotism, and partly because of appearance of groundbreaking works on the issue.

One of them was a publication of Alasdair MacIntyre's lecture "Is Patriotism a Virtue?" [23]. Unlike Leo Tolstoy, he argued that patriotism was not contrasted with morality. Moreover, he believed that patriotism was a person's central moral virtue, because a particularistic morality of the patriot was rooted in a particular community [23, p. 15]. According to A. MacIntyre, a core of patriotism is loyalty of a person to his or her country and polity that means a preference for the well-being of his own country over another. That does not mean that a patriot will support any government in power. One can oppose his or her country's government in the name of its true character, history, and aspirations. To that extent, this type of patriotism is critical and rational. However, some practices and projects of the "*patria*", some of its "large interests," must be beyond questioning and critical scrutiny. Thus, true patriotism, according to A. MacIntyre, is "a fundamentally irrational attitude" [23, p. 13–14]. For example, patriots are bound to fight for their country whether its cause is just or not.

The type of patriotism, described and defended by MacIntyre, was defined as "Robust" [30]. His arguments on fundamentally irrational character of patriotic loyalty, especially in the context of the Fatherland's "large interests" aroused a lot of questions and provoked further debates. For example, who defines which national interests are "large", and, therefore, require citizen's complete loyalty? This question is especially relevant in case of authoritarian regimes. In this context, is Ukraine a "large" Russia's interest? The answer depends on the type of political regime in Russia and an official concept of its identity. It makes both Ukraine and Russia's citizens "hostages" of Putin's (Lenin's or other Russia's leaders') interpretations of the Fatherland's "large interests".

In response to A. MacIntyre, Steven Nathanson offered a constrained version of patriotism that "thoughtful, morally conscientious people can be comfortable to" [28, p. 535]. In his opinion, patriotism is a virtue so long as the actions it encourages are not themselves immoral" [28, p. 538]. "Moderate patriotism" is not exclusive. Its adherents have special concerns for their country and compatriots, but that will not prevent them from having concern for other countries and other peoples. Unlike proponents of both extreme and robust types of patriotism, who love their country

unconditionally, and stand by it whatever it does, "moderate" patriotism is not uncritical, unconditional, or egocentric. It does not order a patriot to promote his country's interests under any circumstances and by any means. It acknowledges the moral constraints, imposed on the pursuit of any individual and collective goals. Opposite to "extreme" and "robust" patriotism, it requires a patriot to fight for his country only if the war is just.

"Moderate patriotism" is also represented by a contemporary "Critical patriotism" concept. According to it, having special affinities for one's nation and one's compatriots should not spoil one's capacity to think critically about those attachments, and channel them in ways that are justice-promoting. "Critical" patriotism recognizes that criticism means rather exhibition of a passionate determination to reform and improve the country, than unpatriotic feelings [26, p. 19]. In that way, "critical" patriotism is morally impartial and universal.

This approach is represented in the article by the American professor Robert Jensen on the U.S. global war on terror after 09/11 terrorist attacks "Journalism should never yield to patriotism" [18]. He argues that patriotism becomes inhumane if it requires supporting acts, which violate international law and use immoral tactics. In this case, patriotic feelings encourage people to support brutal policies. However, for the U.S., patriotism is first of all allegiance to American ideals of freedom and democracy. So, while highlighting the many positive things, patriots have to work to change what is wrong.

German thinkers, concerned about avoiding association of patriotism with hostile nationalism, have developed the concept of "Constitutional patriotism". It is based on the idea that a state is an association of citizens, bound together by norms, rules and universal values, specified in a liberal democratic constitution, rather than national and cultural identities. The term "Constitutional patriotism" was coined in 1979 by German political theorist Dolf Sternberger, who suggested a new understanding of the Fatherland as "the republic, which we create for ourselves". "The Fatherland is the constitution" [30]. The concept was later developed by Jürgen Habermas in the context of overcoming national and cultural loyalties in public life, and supplanting them with a new, post-national, purely political identity embodied in the laws and institutions of a free and democratic state [16]. This type of patriotism seeks to separate political loyalty and cultural affinity, and reinforce a new identity of a citizen (a political member of a state) as a solid foundation for contemporary ethnically and culturally heterogenic European states.

An alternative to "Constitutional patriotism" is represented by "Civic patriotism" concept, offered by Cecile Laborde [20]. From the position of social democracy, she focuses on two major issues – social justice and inclusiveness (mostly for immigrants), and explains how they can be provided with the instruments of "civic" patriotism. She maintains that it is neither possible nor advantageous to reject "cultural affinity" that "constitutional" patriotism proposes. "Civic" patriotic strategy takes seriously nationalism, as well as the need for cultural mediations between citizens and their institutions. According to the concept, only those democratic institutions will be legitimate, which can effectively secure the loyalty of all citizens, including members of cultural minorities [20, p. 607]. Shared values, promoted by "constitutional" patriotism, might be too thin foundation for social democracy, while the shared collective identity, defended by nationalists, will be too thick to be able to accommodate minority groups [20, p. 608–609]. A path between them C. Laborde sees in a strong political culture that can provide a solid but inclusive basis for democratic legitimacy. Thus, "civic" patriotism seeks to

promote a mainly political identity, whose predominantly political nature makes it compatible with a variety of practices and beliefs but whose thin particularistic content justifies citizens' commitment to specific institutions and practices" [20, p. 609]. Since inclusiveness (especially for immigrants) is a relevant issue in the increasingly multicultural European countries, the "constitutional" and "civic" patriotism concepts are widely discussed [22; 34].

Other contemporary concepts of patriotism include "Associative Duty", "Ethical", "Symbolic", "Environmental", et cetera. The "Associative Duty" concept of patriotism is grounded on the principle of a patriotic duty for the well-being of one's country and compatriots, which is often a form of *gratitude* for benefits a person gets from his or her country and compatriots. According to it, everyone, compatriot or not, has a claim to our respect and concern, however, compatriots take priority, because we owe it to them as a matter of reciprocity. Patriotism in this case is a political obligation of a patriot as a citizen. For example, we have a moral duty to abide by the laws of our country. Failure to do so means taking advantage of compatriots, and acting unfairly towards them [27].

There are also different versions of "State" patriotism. One of them has been implemented in today's Russia. The official concept was shaped in 2012–2016 as the authorities' reaction on the wave of political protests in Moscow and Saint Petersburg in late 2011 – spring 2012, and then, on Western sanctions on Russia because of its aggression against Ukraine. Patriotism became the major theme of political discourse in Russia in 2012, after V. Putin was elected on his third presidential term. It was defined as "a consolidation basis for Russian politics" [8], and later as Russia's national idea [31]. In February 2016, V. Putin stated that Russia does not have "other unifying idea, except patriotism..." This is a national idea, which is not connected with any political party's activity or any social strata. Instead, "it is connected with the common unifying principles" to make a state "more effective". In V. Putin's words, to make the idea work, it must occupy everybody's minds and become a part of people's consciousness. That is why it is necessary "to talk about it everywhere, at all levels, constantly" [4].

According to Russia's leaders' public speeches, media and academic writings, Putin's model of patriotism considers a strong Russia's state the highest civic value. Attitudes toward the state have become the main criteria in judging historical and contemporary figures and ordinary citizens. The Russian state is believed to be the center of a Russian world, which also includes most of Ukraine, Belarus, Moldova, and the Russian diaspora around the world. Russian state is also a civilization with its spiritual roots in Byzantium and Orthodox Christianity [33].

Russia's concept of patriotism is based on a conservative pivot to cultural and historical heritage with the Russian Orthodox Church as its central pillar. It emphasizes a special way of development, embraces the imperial thinking of the past, and promotes the country's return to a former greatness. The Russian "traditional values" contrast to the Western liberalism. A state has monopolized interpretation of History, and glorifies "strong" rulers, including Stalin. A lot of analogies can be traced between Putin's "state" patriotism, on the one hand, and the tsar Nicholas I's "official *narodnost*" and Soviet ideology on the other [10; 11] (though the Communist party was replaced by the Orthodox Church).

Perhaps, unintentionally, implementation of the concept has caused a growth of Russian ("russkiy") nationalism, xenophobia, chauvinism, and hostility to representatives of other cultures, both inside and outside the country.

Promotion of Russia's patriotism is accompanied with a growing hostility to non-ethnic Russians, who compose about 22 percent of Russia's population. According to public opinion polls in February 2014, 34% of respondents suggested that representatives of non-Russians nationalities were responsible for the country's troubles. 73% of respondents supported the idea to limit the number of newcomers to Russia. Comparing with the early 2000s, the figure increased by 28% [2]. Some Russian critics of Putin's regime write about a substitution of concepts – Russian ("russkiy") nationalism instead of patriotism, and official propaganda instead of national idea [2; 7].

Importantly, Russia's patriotism is directed not only inward but also outward, and addresses to Russian-speaking population ("Russkymir") in the neighboring nations. In that way, Russia's authorities seek to justify interventionist and expansionist policies with patriotic rhetoric. Russia's patriotism has been stimulated by the images of "enemies", including Muslims, Americans, homosexuals, feminists, and Ukrainian nationalists [3]. After the beginning of so called "Ukrainian crisis" (i.e. Russia's aggression against Ukraine), Russia's patriotism has become more associated with defense of the country against any verbal attacks and accusations, as well as with military readiness. The Soviet concept of "besieged fortress" has been restored to unite society around the conservative government, which defends "traditional values".

In conclusion, the ideology of patriotism is represented with different concepts. In the course of history, some concepts evolved, and new ones appeared. The major issue of academic and public discourse on patriotism in different times and environment was the same, namely, the meaning of being a "true" patriot. All concepts of patriotism represent two types of the ideology – moderate and extreme. Extreme type is featured by unconditional devotion to the state and its authorities, a "blind" advocacy of the state's interests, often at the expense of other nations. Moderate type has a strong critical component. In this case, patriot addresses negative trends in his or her country development. From Ukraine's perspective, Russia's "state patriotism" represents an "extreme" type of the ideology that fosters loyal citizens, proud but "blind" supporters of the authoritarian political regime and its aggressive foreign politics. Patriotism in today's Ukraine has been shaped by two revolutions (of 2004, and 2013–2014), and ongoing Russia's aggression. There is no salient academic discourse on the issue. However, we should clearly understand which concept our patriotic education is based on.

List of used sources:

1. Бочарников И. В. Феномен патриотизма в мировой политической истории. [Online] / И. В. Бочарников // Международные отношения. – 2013. – №4. – С. 513-518. DOI: 10.7256/2305-560X.2013.4.9271.
2. Брук Б. Подмена понятий: патриотизм в России. [Электронный ресурс] / Б. Брук // Институт современной России. – Режим доступа: <http://bit.ly/2NEMh3T>. [Accessed: 20.06.2018].
3. Брук Б. "Что в имени твоём?" Понимание патриотизма в России. [Электронный ресурс] / Б. Брук // Институт современной России. – 2016. – 24 с. – Режим доступа: <http://bit.ly/30dK3cU>.
4. Встреча с активом Клуба лидеров [Электронный ресурс] / Официальные сетевые ресурсы Президента России. – 2016. – Режим доступа: <http://kremlin.ru/events/president/news/51263>.
5. Карпук С. Г. Взгляды Ксенофонта на патриотизм / С. Г. Карпук // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира. – 2014. – №14 – С. 347-357.
6. Макиавелли Н. Государь / Н. Макиавелли. – М.: Планета, 1990. – 80 с.
7. Патриотизм в России: национальная идея или официальная пропаганда? [Электронный ресурс] // Институт современной России. – 2016. – Режим доступа: <http://bit.ly/30c2fDY>.
8. Послание Президента Федеральному Собранию. [Электронный ресурс] // Официальные сетевые ресурсы Президента России. – 2012. – Режим доступа: <http://kremlin.ru/events/president/news/17118>.
9. Рунг Э. В. Понятие "патриотизм" и его древнегреческие коннотации / Э. В. Рунг // Проблемы истории, филологии, культуры. – 2013. – 40(02). – С. 304-314.

10. Янов А. "Русская идея" и Путин [Электронный ресурс] / Александр Янов / Институт современной России. – 2013. – Retrieved from: <http://bit.ly/2LjG23r>. [Accessed: 22.06.2018]
11. Янов А. Лексикон Русской идеи [Электронный ресурс] / А. Янов // Институт современной России. – 2014. – Retrieved from: <http://bit.ly/30DpJfb>. [Accessed: 22.06.2018]
12. Blanshard P. The Evolution of Patriotism [Online] / P. Blanshard // The Advocate of Peace – 1913. – Is. 75(8). – P. 177-179. – Retrieved from: <http://www.jstor.org/stable/20666772>. [Accessed: 25.06.2018].
13. Count Tolstoy on Patriotism // The Advocate of Peace. – 1896. – Is. 58 (5) – P. 108-110. [Online]. – Retrieved from: <http://www.jstor.org/stable/25750883>. [Accessed: 25.06.2018].
14. D'Arpino A. American Authors on Patriotism [Online] / A. D'Arpino // The Airship. – 2014. – Retrieved from: <http://airshipdaily.com/blog/07022014-authors-on-patriotism>. [Accessed: 26.06.2018].
15. Gomberg P. Patriotism is like Racism [Online] / P. Gomberg // Ethics. – 1990. – Is. 101 (1). – P. 144-150. – Retrieved from: <https://www.jstor.org/stable/2381896>. [Accessed: 26.06.2018].
16. Habermas J. Citizenship and National Identity / J. Habermas // The Condition of Citizenship [Online] / Ed. by B. van Steenbergen. – London : Sage Publications, 1994. – P. 20-35. Retrieved from: <http://bit.ly/2znLVob>. [Accessed: 26.06.2018].
17. Hoss G.W. A New Patriotism [Online] / G.W. Hoss // The Advocate of Peace. – 1900. – Is. 62 (4). – P. 89-90. Retrieved from: <http://www.jstor.org/stable/25751565>. [Accessed: 25.06.2018].
18. Jensen R. Journalism Should Never Yield to "Patriotism" [Online] / R. Jensen // Common Dreams News Center. – May 29, 2002. – Retrieved from: <https://archive.commondreams.org/views02/0529-02.htm>. [Accessed: 26.06.2018].
19. Jordan D.S. Patriotism, Nationalism and Peace [Online] / D.S. Jordan // The Advocate of Peace. – 1916. – Is. 78(2). – P. 43-45. – Retrieved from: <http://www.jstor.org/stable/20666772>. [Accessed: 25.06.2018].
20. Laborde C. From Constitutional to Civic Patriotism [Online] / C. Laborde // British Journal of Political Science. – 2002. – Is. 32(4). – P. 591-612. – Retrieved from: <https://www.jstor.org/stable/4092375>. [Accessed: 27.06.2018].
21. Leedom J. The Fallacy of Patriotism [Online] / J. Leedom // The North American Review. – 1891. – Is. 153 (419). – Pp. 509-513. – Retrieved from: <http://www.jstor.org/stable/20666772>. [Accessed: 25.06.2018].
22. Lerman A. Towards a New Civic Patriotism [Online] / A. Lerman // The Guardian. – 2009, November 27. – Retrieved from: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2009/nov/27/new-civic-patriotism>. [Accessed: 27.06.2018]
23. Macintyre A. Is Patriotism a Virtue? [Online] / A. Macintyre. – [s.l.]: The University of Kansas, 1984. – 24 p. – Retrieved from: <http://bit.ly/2jWCTdE>. [Accessed: 21.06.2018].
24. Mark Twain. The Czar's Soliloquy [Online] / M. Twain // North American Review. – 1905, April 29. – No. 580. – P. 8. – Retrieved from: https://archive.org/stream/jstor-25105366/25105366_djvu.txt [Accessed: 25.06.2018].
25. Mead L. A. True and False Patriotism [Online] / Lucia Ames Mead // The Journal of Education. – 1906. – Is. 63 (14). – P. 372-373. – Retrieved from: <http://www.jstor.org/stable/42809766>. [Accessed: 25.06.2018].
26. Merry M. S. Can Patriotism Be Critical? [Online] / M. S. Merry // Handbook of Patriotism / Ed. by Mitja Sardoč. – Cham, Switzerland : Springer Nature, 2019. – P. 3-16. – Retrieved from: <http://bit.ly/2kjQbRW>. [Accessed: 28.03.2019].
27. Moore M. Is Patriotism an Associative Duty? [Online] / M. Moore // The Journal of Ethics. – 2009. – Is. 13 (4). – P. 383-399. – DOI: 10.1007/s10892-009-9064-0.
28. Nathanson S. In Defense of "Moderate Patriotism" [Online] / S. Nathanson // Ethics. – 1989. – Is. 99 (3). – P. 535-552. – Retrieved from: <https://www.jstor.org/stable/2380865>. [Accessed: 26.06.2018].
29. Nathanson S. Patriotism, Morality, and Peace [Online] / S. Nathanson. – Lanham : Rowman & Littlefield, 1993. – 227 p.
30. Primoratz I. Patriotism [Online] / I. Primoratz // Stanford Encyclopedia of Philosophy. – 2017. – Retrieved from: <https://plato.stanford.edu/entries/patriotism/>. [Accessed: 26.06.2018].
31. Putin: Patriotism is Only Possible "National Idea" for Russians [Online] // Russia Beyond. – 2016, February 4. – Retrieved from: <http://bit.ly/2lGqKdC>. [Accessed: 24.06.2018].
32. The Limits of Loyalty: Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy / Ed. by L. Cole and D. L. Unowsky. – New York ; London : Berghahn Books, 2007. – 258 p.
33. Trenin D. Looking out Five Years: Ideological, Geopolitical, and Economic Drivers of Russian Foreign Policy [Online] / D. Trenin // Russia in Global Affairs. – 2017, August 23. – Retrieved from: <http://bit.ly/2m3pbGK>. [Accessed: 28.06.2018].
34. Wimmer A. National Identity and Political Power. How Representation Breeds Patriotism [Online] / Andreas Wimmer // Foreign Affairs. – 2018, April 16. – Retrieved from: <https://fam.ag/2lBRFaI>. [Accessed: 28.06.2018].
35. Bruk, B. (2016). "What's in Your Name?" Understanding Patriotism in Russia. *Institute of Modern Russia*. Retrieved from <http://bit.ly/30dK3cU>. [In Russian]
36. Meeting with the core group of the Leaders Club. (2016). *Official Internet Resources of the President of Russia*. Retrieved from <http://en.kremlin.ru/events/president/news/51263>.
37. Karpiuk, S. (2014). Xenophon's Views on Patriotism. *MNEMON. Investigations and Publications on the History of the Ancient World*, 14, 347-357. [In Russian]
38. Machiavelli, N. (1990). *The Prince*. Moscow: Planeta. [In Russian]
39. Patriotism in Russia: National Idea or Propaganda? *Institute of Modern Russia*. Retrieved from <http://bit.ly/30m1cRX>.
40. Address to the Federal Assembly. (2012). *Official Internet Resources of the President of Russia*. Retrieved from <http://en.kremlin.ru/events/president/news/17118>
41. Rung, E. (2013). Patriotism and Its Ancient Greek Connotations. *Problems of History, Philosophy, Culture*, 40(02), 304-314. [In Russian]
42. Yanov, A. (2013). Putin and the "Russian Idea". *Institute of Modern Russia*. Retrieved from: <http://bit.ly/2Y2fslc>. [Accessed: 22.06.2018]
43. Yanov, A. (2014). Lexicon of the Russian Idea. *Institute of Modern Russia*. Retrieved from <http://bit.ly/2JEDutx> [Accessed: 22.06.2018]
44. Blanshard, P. (1913). The Evolution of Patriotism. *The Advocate of Peace*, 75(8), 177-179. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/20666772>. [Accessed: 25.06.2018].
45. Count Tolstoy on Patriotism (1896). *The Advocate of Peace*, 58 (5), 108-110. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/25750883>. [Accessed: 25.06.2018].
46. D'Arpino, A. (2014). American Authors on Patriotism. *The Airship*. Retrieved from <http://airshipdaily.com/blog/07022014-authors-on-patriotism>. [Accessed: 26.06.2018].
47. Gomberg, P. (1990). Patriotism is like Racism. *Ethics*, 101 (1), 144-150. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/2381896>. [Accessed: 26.06.2018].
48. Habermas, J. (1994). Citizenship and National Identity. In: B. van Steenbergen (Ed.). *The Condition of Citizenship*. London: Sage Publications. Retrieved from <http://bit.ly/2znLVob>. [Accessed: 26.06.2018].
49. Hoss, G.W. (1900). A New Patriotism. *The Advocate of Peace*, 62 (4), 89-90. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/25751565>. [Accessed: 25.06.2018].
50. Jensen, R. (2002, May 29). Journalism Should Never Yield to "Patriotism". *Common Dreams News Center*. Retrieved from <https://archive.commondreams.org/views02/0529-02.htm>. [Accessed: 26.06.2018].
51. Jordan, D.S. (1916). Patriotism, Nationalism and Peace. *The Advocate of Peace*, 78 (2), 43-45. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/20666772>. [Accessed: 25.06.2018].
52. Laborde, C. (2002). From Constitutional to Civic Patriotism. *British Journal of Political Science*, 32(4), 591-612. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/4092375>. [Accessed: 27.06.2018].
53. Leedom, J. (1891). The Fallacy of Patriotism. *The North American Review*, 153 (419), 509-513. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/20666772>. [Accessed: 25.06.2018].
54. Lerman, A. (2009, November 27). Towards a New Civic Patriotism. *The Guardian*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/commentisfree/2009/nov/27/new-civic-patriotism>. [Accessed: 27.06.2018].
55. Macintyre, A. (1984). *Is Patriotism a Virtue?* [s.l.]: The University of Kansas. Retrieved from <http://bit.ly/2jWCTdE>. [Accessed: 21.06.2018].
56. Mark Twain. (1905, April 29). The Czar's Soliloquy. *North American Review*, 580, 8. Retrieved from https://archive.org/stream/jstor-25105366/25105366_djvu.txt [Accessed: 25.06.2018].
57. Mead, L. A. (1906). True and False Patriotism. *The Journal of Education*, 63 (14), 372-373. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/42809766>. [Accessed: 25.06.2018].
58. Merry, M. S. (2019). Can Patriotism Be Critical? In: Mitja Sardoč (Ed.), *Handbook of Patriotism*. Cham, Switzerland: Springer. P. 3-16. Retrieved from <http://bit.ly/2kjQbRW>. [Accessed: 28.03.2019].
59. Moore, M. (2009). Is Patriotism an Associative Duty? *The Journal of Ethics*, 13 (4), 383-399. DOI: 10.1007/s10892-009-9064-0
60. Nathanson, S. (1989). In Defense of "Moderate Patriotism". *Ethics*, 99 (3), 535-552. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/2380865>. [Accessed: 26.06.2018].
61. Nathanson, S. (1993). *Patriotism, Morality, and Peace*. Lanham: Rowman & Littlefield.
62. Primoratz, I. (2017). Patriotism. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Retrieved from <https://plato.stanford.edu/entries/patriotism/>. [Accessed: 26.06.2018].
63. Putin: Patriotism is Only Possible "National Idea" for Russians (2016). *Russia Beyond*. [Online]. Retrieved from <http://bit.ly/2lGqKdC>. [Accessed: 24.06.2018].
64. Cole, L. & D. Unowsky. (Eds.). (2007). *The Limits of Loyalty: Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy*. New York & London: Berghahn Books.
65. Trenin, D. (2017, August 23). Looking out Five Years: Ideological, Geopolitical, and Economic Drivers of Russian Foreign Policy. *Russia in Global Affairs*. Retrieved from <http://bit.ly/2m3pbGK>. [Accessed: 28.06.2018].
66. Wimmer, A. (2018, April 16). National Identity and Political Power. How Representation Breeds Patriotism. *Foreign Affairs*. Retrieved from <https://fam.ag/2lBRFaI> [Accessed: 28.06.2018].

References:

1. Bocharnikov, I. (2013). Phenomenon of Patriotism in the Global Political History. *International Affairs*, 4, 513-518. DOI: 10.7256/2305-560X.2013.4.9271. [Accessed: 20.06.2018]. [In Russian]
2. Bruk, B. (2014). Has Patriotism in Russia Been Hijacked? *Institute of Modern Russia*. Retrieved from <http://bit.ly/32c6r8m>. [Accessed: 20.06.2018].

Н. Городня, д-р іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

КОНЦЕПЦІЇ ПАТРІОТИЗМУ В ІСТОРИЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ

Обговорюється ідеологія патріотизму, здійснюється огляд її основних концепцій, простежується їхнє формування продовж історичного періоду – від Давньої Греції до сьогодення. Аналізуються найбільш впливові філософські праці на тему патріотизму, що спричинили наукові й суспільні дискусії та заклали теоретичну основу різних концепцій ("Міцний", "Поміrkований", "Конституційний", "Громадянський", "Асоційованих обов'язків", "Критичний", "Державний" патріотизм). Акцентовуються окремі питання у науковому дискурсі про патріотизм, такі як: чи завжди патріот повинен підтримувати національний уряд; яка міра критики є виправданою для патріота в умовах криз; які засоби захисту інтересів Вітчизни є моральними; як уникнути ексклюзивності патріотизму. Особлива увага приділяється інтерпретаціям патріотизму в сучасній Росії та концепції, яка там реалізується.

Показано, що продовж історії сформувалися різні концепції патріотизму. Мислителі XIX – початку XX ст. не завжди оцінювали патріотизм як чесноту. Деякі з них, як Лев Толстой, вважали патріотизм аморальним, таким, що є причиною війн між народами. Інші критикували спрощене розуміння патріотизму і вважали більш змістовною концепцію "гарного громадянства". Загалом усі концепції патріотизму можна поділити на два типи: поміrkований і крайній (екстремальний). Концепції поміrkованого типу мають сильний критичний компонент. У цьому випадку патріот критикує негативні тенденції розвитку держави й намагається протидіяти їм. Екстремальний тип характеризується безумовною відданістю патріота державі та її властям, некритичним підходом до захисту її "національних інтересів". Таким прикладом є концепція патріотизму, яка реалізується в сучасній Росії. В Україні ідеологія патріотизму сформувалася під впливом двох революцій і особливо війни з Росією. Водночас, у нашій державі відсутній академічний і суспільний дискурс із цього питання. Проте він необхідний, щоб добре розуміти, на основі якої концепції здійснюється патріотичне виховання молоді.

Ключові слова: патріотизм, концепції патріотизму, патріотизм в Росії, поміrkований тип патріотизму, екстремальний тип патріотизму.

УДК 94:930(477)"19/20

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.141.2>

А. Істоміна, здобувачка

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПОДАТКОВІ ОРГАНИ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД: СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

Ліберальні реформи, проведені в Російській імперії впродовж 1860-х – 1870-х рр., суттєво відобразилися на фінансовій сфері велетенської країни. Вони мали також свої особливості на території губерній, заселених українцями. Особливо суттєво було zreформовано податкові служби, які стали більш сучасними й копіювали принципи та методи своєї роботи з аналогічних структур західноєвропейських держав. У середині XIX ст. в Наддніпрянській Україні фактично не існувало спеціальних податкових органів. Ці функції виконувалися низкою владних інституцій, а координацію їхньої діяльності на місцевому губернському рівні здійснювали казенні палати. Після поразки Російської імперії в Кримській війні її уряд змушений був провести ряд системних реформ. Одним із напрямків реформування Російської імперії стала реорганізація сфери державних фінансів, зокрема й органів фінансового управління та фінансового контролю.

Упродовж останніх десятиліть українська історична наука звертала окрему увагу на функціонування податкових органів імперії на землях сучасної України. З огляду на це, у статті проаналізовано сучасну українську історіографію питання функціонування податкових органів Російської імперії в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Розглянуто основні вітчизняні дослідження діяльності тих владних інституцій, які виконували функції податкового контролю в українських губерніях Російської імперії. Особливу увагу приділено працям, у яких висвітлювалися регіональні особливості роботи податкових органів. Окреслено перспективні напрямки подальших досліджень даної проблеми.

У статті визначено, що проблеми діяльності податкових органів у Наддніпрянській Україні в пореформений період стали предметом дослідження багатьох сучасних українських науковців. Можна констатувати навіть факт формування наукових шкіл із проблем історії фінансової політики в Україні. Це Київська історична школа професора О. Реснта, Харківська історико-правова школа професора О. Головка і Кропивницька школа економічної історії професора В. Орлика. Проте залишається ціла низка аспектів проблеми, які потребують подальшого ґлибокого вивчення.

Ключові слова: історіографія, Наддніпрянська Україна, українські губернії, податкові органи, казенні палати, податні інспектори.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку української та зарубіжної історіографії проблеми державного управління в Російській імперії розглядаються у кількох напрямках, зокрема досліджуються і питання діяльності податкових органів. Проблеми історії оподаткування та податкового контролю в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. стали предметом вивчення у працях багатьох сучасних українських дослідників. Їхні змістовні розвідки доповнили наукові здобутки попередніх поколінь учених і, безперечно, значно збагатили історіографію цієї вагомий наукової проблеми. При цьому слід урахувати, що складність дослідження питань історії податкових органів зумовлена їхньою зосередженістю в точці перетину декількох наук: історії, економіки та права. Автор цілком погоджується з тезою сучасного українського вченого В. Орлика про те, що "наукове пізнання проблем економічної історії не зводиться до опису фактів і подій історичного минулого,

воно передбачає концептуальне й теоретичне їх осмислення, що вимагає використання багатьох наукових методів пізнання" [14, с. 59].

Аналіз досліджень. Необхідно зауважити, що спеціальних узагальнюючих історіографічних досліджень порушеної проблеми практично немає. Виняток становлять праці В. Жвалюка [10], В. Орлика [13], О. Головка [7–9], проте з часу опублікування їх минуло вже більше десяти років. Навіть дисертація Л. Годунової [6] була захищена п'ять років тому. Окрім цього, більшість науковців у своїх історіографічних дослідженнях, присвячених імперським владним інституціям у Наддніпрянській Україні чи проблемам дослідження фінансової політики [24], лише побіжно розглядали проблеми сучасної історіографії податного контролю в Наддніпрянській Україні в пореформений період.

Метою статті є розгляд особливостей наукового осмислення сучасними вченими діяльності податкових органів у Наддніпрянській Україні.

У середині XIX ст. в Наддніпрянській Україні фактично не існувало спеціальних податкових органів. Ці функції виконувалися низкою владних інституцій, а координацію їхньої діяльності на місцевому губернському рівні здійснювали казенні палати [11; 12]. Після поразки Російської імперії у Кримській війні уряд змушений був провести ряд системних реформ. Одним із напрямків реформування імперії Романових стала реорганізація сфери держаних фінансів, зокрема й органів фінансового управління та фінансового контролю.

Проблеми діяльності казенних палат у Наддніпрянській Україні розглядалися у працях сучасних українських учених, а саме: В. Жвалюка [10], В. Орлика [12], О. Головка [8], М. Бармака [1], Б. Шевчука [21], О. Шпортун [23]. В. Жвалюк, В. Орлик та О. Головка вказують на розмитість повноважень даної владної інституції на початку 1860-х рр. та на звуження її повноважень протягом 60–80 рр. XIX ст. О. Головка, аналізуючи функції казенних палат та розглядаючи проблеми відсутності спеціальних органів фінансового контролю на губернському рівні на початку 1860-х рр., робить досить суперечливий висновок, що "фактично казенні палати перевіряли самі себе" [7, с. 303]. На цей факт цілком справедливо звертає увагу й дослідник Б. Шевчук [21, с. 133]. Аналізуючи функції податкового контролю казенних палат, В. Орлик наголошує, що "у той період казенні палати перебували в цілковитій залежності від невідомих Міністерству фінансів установ з питань збирання податків, не мали ні достатніх засобів, ні можливостей перевіряти відомості стосовно окладних зборів та платоспроможності населення. Склалася парадоксальна ситуація – в казенних палатах зосереджувалось управління всіма прямими податками і різноманітними митами, а вони не мали в повітах підвідомчих їм агентів для нагляду на місцях за діяльністю громадських установ і поліції по їх розкладці та збиранню" [12, с. 71]. Дану тезу підтримують й інші дослідники, указуючи, що "період після реформ 60–70-х рр. XIX ст. створив об'єктивні передумови для проведення відповідних перетворень в оподаткуванні, як прямому, так і непрямому" [9, с. 214]. А відсутність місцевого управління окладними зборами після скасування подушної системи оподаткування та реформування "промислового оподаткування, інші зміни, пов'язані з перебуванням на посаді міністра фінансів Російської імперії М. Х. Бунге, викликали необхідність і створили передумови для започаткування інституту податних інспекторів, підпорядкованих казенним палатам, однак, при цьому відносно самостійних у функціональному плані щодо здійснення фіскальної діяльності" [10, с. 60].

Питанням реформування повноважень казенних палат і створення спеціальних податкових органів, зокрема губернських акцизних управлінь (1863 р.) та інституту податних інспекторів (1885 р.), у науковому середовищі традиційно приділялося більше уваги, аніж проблемам функціонування казенних палат. Відповідно, наукові пошуки в означеній царині представлені значною кількістю історіографічних джерел, серед яких і дослідження, що з'явилися в останні десятиріччя. В українській історіографії В. Жвалюк фактично започатковує дослідження проблем створення та розвитку в українських губерніях Російської імперії інституту податних інспекторів. Результатом пошуків ученого, проведених у галузі історії держави і права України, стала монографія "Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: організаційно-правові засади діяльності" [10]. Автором проведено аналіз податкового законодавства Російської імперії в пореформений період, досліджено

загальні аспекти роботи російських податкових органів, які діяли в Наддніпрянській Україні, розглянуто їхній кадровий потенціал та правоохоронну діяльність податківців. Ураховуючи, що В. Жвалюк був фахівцем-практиком і лише додатково займався науковими дослідженнями, помітною є певна необ'єктивність автора щодо предмету свого дослідження, зокрема його захоплення тогочасними податківцями. Цілком погоджуємося із зауваженням Л. Годунової щодо ідеалізації "тогочасних податківців В. Жвалюком, особливо щодо подвижницької діяльності податківців як представників "дореволюційної інтелігенції слугувати своєму народові" [6, с. 178].

У статті В. Орлика та Л. Годунової [15] розкриті повноваження інституту помічників податних інспекторів, створеного 1897 р. Автори проаналізували особливості діяльності помічників податних інспекторів у Київській губернії, представили дані про персональний склад цих чиновників. У статті цілком слушно наголошується, що "посада помічника податного інспектора вводилась з метою полегшення діяльності інспекторів, для упорядкування діяльності податкового нагляду, створення оптимальних умов для його змістовності й продуктивності, а не для перекладення обов'язків з однієї посадової особи на іншу, київська казенна палата визнала необхідним обмежити діяльність помічників податних інспекторів точно визначеними топографічними кордонами, у межах яких покласти на останніх чітко визначені обов'язки податкового нагляду" [15, с. 219]. Також автори даної статті розглянули труднощі та особливості адміністрування в інших регіонах Наддніпрянської України державного промислового податку, введеного в 1898 р. [15, с. 221].

Якщо переважна більшість дослідників податкових органів зосереджувала свою увагу на проблемах загальноімперського масштабу загалом або Наддніпрянської України зокрема, то житомирський дослідник Б. Л. Шевчук акцентував увагу на регіональних особливостях діяльності інституту податних інспекторів у Волинській губернії [22]. Автор цілком справедливо указує, що у "Волинській губернії до 1911 року не було земських установ, що в окремих випадках додавало роботи інспекторам. Крім того, на Правобережжі податківці здійснювали адміністрування відсоткового збору з маєтків осіб польського походження" [22, с. 202].

Певні аспекти реалізації податкових функцій імперських інституцій губернського та повітового рівнів висвітлені в кандидатській дисертації та монографії Р. Воробей [4; 5]. Дослідниця, акцентуючи увагу на основних функціях губернського управління, указує на функцію нагляду за фіскальними установами, які вона не зовсім коректно називає "фінансово-податковими" [5, с. 9], адже податкові функції виконували не всі фінансові інституції губернського та повітового рівнів, підконтрольні губернському управлінню. Наприклад, казначейства були виключно касовими установами. Як відомо, функції податкового контролю в Російській імперії виконували не лише урядові інституції на місцях, а й самоврядні організації, зокрема органи міського та земського самоуправління.

Проблеми податкових повноважень губернських і повітових земських установ та їхню взаємодію з податними інспекторами в адмініструванні оподаткування нерухомого майна досліджено С. Орлик [16; 17; 18]. Авторка вказує, що "головною причиною, яка затримувала розвиток системи оподаткування нерухомого майна, ... була невпорядкованість фіскальних повноважень земських інституцій, зокрема, погана організація оціночних робіт на всіх рівнях, зумовлена законодавчою невизначеністю та несвочасністю прийняття законодавчих, інструктивно-

методичних підзаконних актів, які встановлювали б порядок та методику проведення оціночних робіт на всій території імперії одночасно" [18, с. 13].

Фіскальним повноваженням міщанських самоврядних інституцій присвячений окремий параграф монографії В. Шандри. Авторка переконана, що "вчасна сплата в повному обсязі державних податків була основним показником діяльності міщанських управ і старост" [20, с. 197].

Незважаючи на наявність дійсно аналітичних праць з історії становлення та діяльності органів податкового контролю в Наддніпрянській Україні, останнім часом з'явилися публікації з досить поверховим рівнем висвітлення деяких аспектів зазначеної проблеми. На нашу думку, названий недолік можна помітити в дослідженнях А. Поляка, А. Берестового та М. Василенко. Так, зокрема, А. Поляк стверджує, що "із початком визволення слов'янських земель від монголо-татарського панування в XIV столітті розпочався другий етап становлення податкових органів на українських землях, який тривав до кінця XIX – початку XX століть. Це був період перебування українських земель у складі інших держав" [19, с. 81]. Очевидно, що наведена теза суперечить окремим положенням шкільного курсу історії України.

А. Берестовий та М. Василенко у спільній статті "Трансформація функцій податкових органів Російської імперії в другій половині XIX ст." цілком справедливо вказують, що "деякі аспекти діяльності податкових інспекторів залишилися поза увагою дослідників", ставлячи за мету своєї публікації "проаналізувати функції податкових органів Російської імперії кінця XIX ст. та податкових інспекторів зокрема" [2, с. 86]. Проте незрозуміло, що автори мали на увазі, коли намагалися висвітлити раніше не досліджені аспекти діяльності податківців, послуговуючись лише опублікованими працями та нормативно-правовими документами? Автори залишили поза увагою низку наукових праць сучасних українських істориків, правників та економістів, зокрема М. Бармака, О. Головка, О. Євтушенко, В. Орлика, С. Орлик, А. Пантелеймоненка, В. Шандри, Б. Шевчука і навіть А. Берестового – співавтора аналізованого дослідження. Окрім цього, у статті розглядалася неіснуюча інституція – "податкові інспектори", адже в досліджуваній період був створений і діяв інститут "податних інспекторів". Різниця полягає у відмінності понять "подать" і "податок". Така методологічна помилка якраз і пов'язана з нехтуванням А. Берестовим та М. Василенко здобутками сучасної української історіографії як власне з проблем діяльності органів податкового контролю, так і методології дослідження проблем економічної історії загалом та податкової політики зокрема.

Аналізуючи наукові студії з проблем діяльності органів податкового контролю, зокрема казенних палат та їхніх чиновників у Наддніпрянській Україні, необхідно зазначити, що науковці не приділяють достатньо уваги дослідженню повсякдення службовців даної фінансової інституції та їхній ролі в культурних і суспільних процесах в Україні. І це при тому, що членами корпусу службовців казенних палат Наддніпрянщини були і яскраві особистості, зокрема Опанас Якович Рудченко – відомий український письменник Панас Мирний. Оцінюючи його службову діяльність, М. Бондар пише, що "за сумлінну й багатолітню службу Опанас Рудченко одержував ордени й інші відзнаки, був введений у дворянство (1901 р.), згодом, у 1914 р., здобув чин дійсного статського радника" [3, с. 5].

Отже, можна констатувати, що проблеми діяльності податкових органів у Наддніпрянській Україні в пореформений період стали предметом дослідження багатьох

сучасних українських науковців. Можна констатувати навіть факт формування наукових шкіл з проблем історії фінансової політики в Україні. Це Київська історична школа члена-кореспондента НАН України О. Реєнта, Харківська історико-правова школа проф. О. Головка і Кіровоградська школа економічної історії проф. В. Орлика. Проте, незважаючи на це, автор цілком підтримує тезу Л. Годунової, висловлену ще 2014 р., про те, що "досі немає узагальнюючого фундаментального спеціального дослідження проблеми", а питання повсякдення службовців фінансових інституцій, їхньої ролі в культурних і суспільних процесах в Україні, ставлення населення до представників податкових органів узагалі залишилися поза увагою дослідників.

Список використаних джерел:

1. Бармак М. В. Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII–XIX) / М. В. Бармак. – Тернопіль : Астон, 2016. – 392 с.
2. Берестовий А. І. Трансформація функцій податкових органів Російської імперії в другій половині XIX ст. / А. І. Берестовий, М. П. Василенко // Український селянин. – 2017. – Вип. 18. – С. 86-88.
3. Бондар М. Кіліманджаро української прози / М. Бондар // Хіба ревуть воли, як ясла повні. Роман / Панас Мирний. – Х. : Фоліо, 2016. – С. 3-24.
4. Воробей Р. Б. Формування та становлення системи місцевих органів державної влади та управління в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття / Р. Б. Воробей. – Чернівці : КП "Вид-во Чернівецькі береги", 2009. – 354 с.
5. Воробей Р. Б. Формування та становлення системи місцевих органів державної влади та управління в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття (на прикладі Чернівецької губернії) : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01 / Р. Б. Воробей. – К., 2008. – 17 с.
6. Годунова Л. В. Українські землі в податковій політиці Росії (XVIII – початок XX ст.): історіографія : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Л. В. Годунова. – Кіровоград, 2014. – 237 с.
7. Головка О. М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Історико-правове дослідження / О. М. Головка. – Х., 2005. – 449 с.
8. Головка О. М. Апарат управління державними фінансами Російської імперії в Україні у кінці XVIII – на початку XX ст.: організаційно-правові засади діяльності : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 / О. М. Головка. – Х., 2006. – 39 с.
9. Головка О. М. Податкова інспекція Російської імперії на українських землях / О. М. Головка // Форум права. – 2010. – №4. – С. 214-222.
10. Жвалюк В. Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності / В. Р. Жвалюк. – К. : Атіка, 2001. – 176 с.
11. Казенна палата // Енциклопедія історії України. – Т. 5. – К. : Наук. думка, 2008. – С. 20-21.
12. Орлик В. М. Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII – у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії) / В. М. Орлик // Український історичний журнал. – 2003. – № 2. – С. 66-73.
13. Орлик В. М. Податкові органи Російської імперії в Україні (історіографія проблеми) / В. М. Орлик // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 190-199.
14. Орлик В. М. До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії / В. М. Орлик // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2011. – Вип. XVIII. – С. 59-64.
15. Орлик В., Годунова Л. До питання створення та діяльності інституту податних інспекторів в українських губерніях Російської імперії / В. Орлик, Л. Годунова // Наукові записки з української історії. – 2012. – №32. – С. 218-222.
16. Орлик С. В. Державний податок на нерухоме майно в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) / С. В. Орлик // Збірник наук. пр. Черкас. держ. технолог. ун-ту. – Сер.: Економічні науки. – 2011. – № 29. – С. 123-127.
17. Орлик С. В. Проблеми визначення бази оподаткування для податку на нерухоме майно (XIX – початок XX ст.) / С. В. Орлик // Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. – Економічні науки. – 2011. – № 20. – С. 236-243.
18. Орлик С. В. До питання реалізації фіскальної політики уряду земськими інституціями українських губерній Російської імперії / С. В. Орлик // NOVA UKRAINA. Zeszyty historyczno-politologiczne. – 2012. – № 12. – С. 5-13.
19. Поляк А. В. Становлення й розвиток податкових органів на українських землях / А. В. Поляк // Вісн. Запоріж. нац. ун-ту. Юридичні науки. – 2016. – № 2. – С. 78-86.
20. Шандра В. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. Шандра. – К. : Ін-т іст. України НАН України, 2016. – 344 с.

21. Шевчук Б. Здійснення фінансового контролю Волинською казенною палатою наприкінці XVIII – 1860-х рр. XIX ст. / Б. Шевчук // Волинські історичні записки. – 2010. – № 4. – С. 132-140.

22. Шевчук Б. Л. Реформування системи адміністрування податків: діяльність податних інспекторів (кінець XIX – початок XX століть) / Б. Л. Шевчук // Збірник наук. пр. Харків. нац. пед. ун-ту імені Г. С. Сковороди. – Сер.: Історія та географія. – 2011. – № 41. – С. 198-202.

23. Шпортун О. Регулювання грошового обігу казенними палатами в Наддніпрянській Україні / О. Шпортун // Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: V Міжнар. наук.-практ. конф., 21-22 черв. 2018 р.: тези доп. – Меджибіж; Переяслав-Хмельницький; Кропивницький; К., 2018. – С. 136-139.

24. Шпортун О. Фінансова політика уряду Російської імперії в Україні у XVIII – на початку XX ст.: сучасна історіографія / О. Шпортун // *Forum Numismatyczne: Studia i Materiały*. – 2018. – № 2. – С. 71-77.

References:

1. Barmak, M. (2016). *Formation of the System of Russian Imperial Public Service in Ukraine (18th – 19th Centuries)*. Trenzol: Aston. [In Ukrainian].
2. Berestovyi, A. & Vasylenko, M. (2017). Transformation of the Functions of Tax Authorities in the Russian Empire during the 2nd half of the 19th Century. *Ukrainian Peasant*, 18, 86-88. [In Ukrainian].
3. Bondar, M. (2016). Killmanjaro of Ukrainian Prose. In P. Myrnyi, *Do Oxen Low when Mangers are Full?* Kharkiv: Folio. Pp. 3-24. [In Ukrainian].
4. Vorobei, R. (2009). *Organization and Formation of the System of Local Authorities in Ukraine (2nd half of the 19th – early 20th century)*. Chernihiv: Chernihiv Amulet Publishing. [In Ukrainian].
5. Vorobei, R. (2009). *Organization and Formation of the System of Local Authorities in Ukraine during the 2nd half of the 19th – early 20th century (on the Example of Chernihiv Province)*. Abstract of unpublished thesis (PhD in Public Administration), National Academy for Public Administration. [In Ukrainian].
6. Hodunova, L. (2014). *Ukrainian Lands in the Tax Policy of Russia (18th – early 20th century): A Historiography*. Abstract of unpublished thesis (PhD in History), Kirovohrad National Technical University. [In Ukrainian].
7. Holovko, O. (2005). *Finance Administration of Russian Empire in Ukraine (late 18th – early 20th century): A Historical and Juridical Research*. Kharkiv: SIM. [In Ukrainian].
8. Holovko, O. (2006). *Executive Office of the State Finances of Russian Empire in Ukraine (late 18th – early 20th century): Organizational and Legal Principles of Activity*. Abstract of unpublished thesis (Doctor of Law), Kharkiv National University of Internal Affairs. [In Ukrainian].
9. Holovko, O. (2010). Russian Empire Tax Expectorate on Ukrainian Lands. *Law Forum*, 4, 214-222. [In Ukrainian].
10. Zhvaliuk, V. (2001). Russian Empire Tax Authorities in Ukraine (2nd half of the 19th – early 20th century): *Organizational and Legal Principles of Activity*. Kyiv: Atika. [In Ukrainian].

A. Istomina, PhD Applicant
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

11. Treasury Chamber. (2008). In V. Smolii (Ed.), *Encyclopedia of the History of Ukraine: Volume 5*. Kyiv: Scientific Thought. [In Ukrainian].

12. Orlyk, V. (2003). Treasury Chambers in the System of Financial Administration of Russian Empire in the late 18th – the early 19th century (on the Materials of Kyiv Province). *Ukrainian Historical Journal*, 2, 66-73. [In Ukrainian].

13. Orlyk, V. (2005). Russian Empire Tax Administration in Ukraine (Historiography). *Ukrainian Historical Journal*, 4, 190-199. [In Ukrainian].

14. Orlyk, V. (2011). Economical History of Russian Empire: Methodology of the Research. *Problems of the History of Ukraine in the 19th – the early 20th century*, 18, 59-64. [In Ukrainian].

15. Orlyk, V. & Hodunova, L. (2012). The Creation and Activity of the Tax Expectorate in Ukrainian Provinces of Russian Empire. *Scientific Proceedings on the History of Ukraine*, 32, 218-222. [In Ukrainian].

16. Orlyk, S. (2011). Real Estate Tax in the Russian Empire (the 2nd half of the 19th century – early 20th century). *Collection of Scientific Papers of Cherkasy State Technical University. Economics*, 29, 123-127. [In Ukrainian].

17. Orlyk, S. (2011). Problems of Determination of the Tax Base of Real Estate Taxes (19th – early 20th century). *Scientific Papers of Kirovohrad National Technical University. Economics*, 20, 236-243. [In Ukrainian].

18. Orlyk, S. (2012). On the Question of Government Fiscal Policy Implementation by Zemstvo Institutions of Ukrainian Provinces of the Russian Empire. *NOVA UKRAINA. Zeszyty historyczno-politologiczne*, 12, 5-13. [In Ukrainian].

19. Poliak, A. (2016). Origins and Development of the Tax Administration in Ukraine. *Bulletin of Zaporizhzhia National University. Jurisprudence*, 2, 78-86. [In Ukrainian].

20. Shandra, V. (2016). *Burgher Government Authorities of Social Classes Municipality in Ukraine (the end of 18th – the beginning of 20th centuries)*. Kyiv: Institute of the History of Ukraine of National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].

21. Shevchuk, B. (2010). Financial Control of Volyn Exchequer (the late 18th century – 1860's of the 19th century). *Volyn Historical Papers*, 4, 132-140. [In Ukrainian].

22. Shevchuk, B. (2011). Reform of the Tax Administration System and the Activity of Tax Inspectors (the late 18th century – the early 20th century). *Collection of Papers of H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. History and Geography*, 41, 198-202. [In Ukrainian].

23. Shportun, O. (2018). Regulation of Money Circulation by Treasury Chambers in Dnieper Ukraine. In: *Proceedings of the 5th International Conference "Actual Problems of Numismatics in the System of Special Branches of Historical Science"*, Kropyvnytskyi, June 2018. Kropyvnytskyi: Publisher Ya. Dombrovska. Pp. 136-139. [In Ukrainian].

24. Shportun, O. (2018). Financial Policy of the Government of Russian Empire in Ukraine in the 18th – beginning of the 20th Centuries: Historiography. *Forum Numismatyczne: Studia i Materiały*, 2, 71-77. [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 17.04.19

TAX AUTHORITIES IN DNIPRO-REGION UKRAINE DURING THE POST-REFORM PERIOD: CURRENT UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

The liberal reforms carried out in the Russian Empire during the 1860's and 1870's markedly affected the financial sector of a gigantic country. They also had their peculiarities on the territory of the provinces inhabited by Ukrainians. Especially significant was the reformation of the tax service, which became more modern and copied the principles and methods of their work from similar structures of Western European states. In the middle of the nineteenth century in the Dnieper Ukraine there was virtually no special tax authority. These functions were carried out by a number of government institutions, and the state-owned chambers carried out the coordination of their activities at the local provincial level. After the defeat of the Russian Empire in the Crimean War, its government was forced to carry out a series of systemic reforms. One of the directions of the reformation of the Romanov Empire was the reorganization of the sphere of public finances, in particular, of financial management and financial control.

Over the past decades, Ukrainian historical science has paid special attention to the functioning of the tax authorities of the empire on the lands of modern Ukraine. In view of this, the article analyzes the contemporary Ukrainian historiography of the question of the functioning of the tax authorities of the Russian Empire in the Dnieper Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. The main domestic researches of the activities of those power institutions that performed the functions of tax control in the Ukrainian provinces of the Russian Empire were considered. Particular attention is paid to the works, which highlighted regional features of the work of tax authorities. Perspective directions of further researches of this problem are outlined.

The article states that the problems of the activity of tax authorities in the Dnieper Ukraine in the pre-reform period became the subject of the research of many modern Ukrainian scholars. One can even note the fact of formation of scientific schools on the problems of the history of financial policy in Ukraine. This is the Kyiv Historical School of Professor O. Reyent, the Kharkiv School of History and Law of Professor O. Golovko and the Kropyvnytsky School of Economic History of Professor V. Orlyk. However, there remain a number of aspects of the problem that require further in-depth study.

Key words: historiography, Dnipro-region Ukraine, Ukrainian provinces, tax authorities, state chambers, tax inspectors.

УДК 94(477) "1921/1923"

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.141.3>

О. Купчик, канд. іст. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ІТАЛІЯ В ЗОВНІШНІЙ ТОРГІВЛІ УСРР (ПОЧАТОК 1920-х РОКІВ)

Розкриваються обставини, за яких УСРР на початку 1920-х рр. налагодила торгівельні відносини з Королівством Італія. З'ясовано договірно-правову базу, організаційні форми торгівельної діяльності УСРР в Італії. Установлено особи торгівельних представників (В. Воровський, А. Файнштейн). Розкрито роль торгівельного представництва УСРР у Римі в зовнішнь-торгівельній діяльності УСРР. Визначено місце італійського ринку в експортно-імпортних операціях УСРР.

Указано про інтерес італійських торговців до української деревини, вугілля, металообробки, льняної макухи. Зазначено, що торгівельні представники УСРР спочатку вивчали можливість продажу на італійському ринку кишок, шкіри, кінського волосся, шерсті. Потім вони вивчали можливість продажу рогатої худоби, пшениці, ячменю, кукурудзи, каустичної та кальцинованої соди. Зауважено, що спільно з росіянами й італійцями створено "Російсько-італійське торгівельне товариство". Повідомлено, що італійські робітники на зібрані кошти надіслали в Україну продовольчу допомогу.

Ключові слова: експорт, імпорт, карбованець золотий, ліра, ринок, товар, торгівельний представник, торгівельне представництво.

Покликана продавати за кордон товари вітчизняного виробництва й забезпечувати країну необхідними імпортними товарами, в УСРР на початку 1920-х рр. зовнішнь-торгівельна діяльність стала підтвердженням ще й її міжнародної правосуб'єктності. Очевидно, що зовнішні торгівельні відносини український раднарком тоді намагався розвивати з головними торгівельно-економічними гравцями Заходу. Водночас намагався він торгувати і з Королівством Італія.

Радянські історики (С. Сказкін [6], К. Кобилянський [8], С. Кованова [9], З. Яхимович [15]) свого часу висвітлили головні спроби більшовиків впливати на італійський уряд через робітничий і профспілковий рухи. У свою чергу, сучасні українські дослідники (В. Сергійчук [13], О. Купчик [10]) розкрили політичне співробітництво УСРР та Італії на початку 1920-х рр. Винятком стала докторська дисертація А. О. Джеджули [5], у якій автор навів окремі статистичні дані українсько-італійської торгівлі в цей період.

Тому закономірно постали питання про недосліджену досі українсько-італійську торгівельну співпрацю, роль італійського ринку в зовнішній торгівлі УСРР, торгівельну діяльність італійців на території України на початку 1920-х рр.

Очевидно, що в налагодженні торгівельних відносин з Італією український раднарком розраховував на те, що вона "...зведена своїми дужчими партнерами в міжнародній політичній грі – Англією, Францією та Сполученими Штатами Америки, трохи не до рівня держави третього рангу", була вимушена перевести "увагу від Заходу на Схід до радянських республік" [3]. Про те, що встановлення з ними "економічних відносин багато обіцяло" італійському уряду [4], неодноразово зазначав раднарком. Тому не випадково Італію віднесено до країн, що "мають значення для України" [2, спр. 12, арк. 20].

Вже 26 грудня 1921 р. УСРР та Королівство Італія уклали "Попередній торгівельний договір", метою якого було "відновити відносини й торгівлю між двома країнами" [1, спр. 3, арк. 33]. Відповідно до ст. 1 договору, вони погодились "не запроваджувати й не підтримувати жодної форми блокування проти іншої сторони...; щодо товарів, які можуть законно експортуватися чи імпортуватися у відповідних територіях у будь-яку іншу країну чи з неї – усувати всі перешкоди, які перешкоджали до цих пір відновленню торгівлі між Італією та Україною; не висувати цій торгівлі жодних вимог, менш вигідних, порівняно з іншими іноземними державами; не перешкоджати банківським, кредитним і фінансовим операціям, пов'язаних з цією торгівлею..." [1, спр. 3, арк. 33].

Договір визначав, що італійські й українські торгівельні човни користуються "привілеями, імунітетом і захи-

стом, які звично застосовують торгівельні нації щодо іноземних торгівельних човнів, їх командирів, екіпажу й вантажу, що заходять у їх порти... зокрема щодо надання вугілля, води, локації, якірних стоянок, доків, ремонту, магазинів і загалом усіх зручностей та послуг, пов'язаних з морською торгівлею..." (ст. 2) [1, спр. 3, арк. 33]. Крім цього, італійський уряд зобов'язався не брати участі в заходах щодо заборони чи обмеження українським човнам права вільного плавання "у відкритому морі, в протоках і каналах, якими користуються човни інших націй" [1, спр. 3, арк. 33].

Сторони договору погодили, що "кожна із сторін визнає ту кількість своїх співвітчизників... необхідну для виконання цього договору..., інша сторона має дозволити цим особам в'їзд на свою територію, перебування у ній і торгівлю" (ст. 3) [2, спр. 31, арк. 33 зв.]. Водночас так само домовились, що "кожна із сторін може делегувати одного чи більше офіційних агентів..., які зможуть проживати й виконувати свої функції на території іншої країни". Ці функції полягали "у виконанні укладеної угоди й захисту інтересів співвітчизників". "Офіційні українські агенти в Італії" та "офіційні італійські агенти на Україні" підлягали акредитації урядом відповідної країни. На них, їхні службові приміщення, житло поширювалось право дипломатичного імунітету. Агенти отримали право візувати закордонні паспорти осіб, які мали намір в'їхати на територію їхньої країни (ст. 4) [2, спр. 31, арк. 33 зв.]. Між країнами поновлювався "обмін поштовою і телеграфною кореспонденцією" (ст. 6) [2, спр. 31, арк. 34].

Відповідно до ст. 8, італійський уряд зобов'язався "не вживати жодних заходів, щоб секвеструвати чи заволодіти золотом, фондами, гарантіями чи товарами щодо яких не встановлено, що вони є власністю італійського уряду і які були експортовані з України у вигляді гарантії імпорту". Уряд також погодився "не буде вживати заходів щодо рухомого чи нерухомого майна, яке УСРР може придбати в Італії". Так само відмовився від застосування "особливих законів, які не застосовуються до інших країн, щодо імпорту з України в Італію дороговцінних металів у злитках... так чи інакше розміщених в Італії". Зобов'язався "не реквізувати цих металів" [2, спр. 31, арк. 34].

За домовленістю сторін раднарком відмовився від майна Російської імперії та українських національних урядів, якими ті володіли в Італії. У свою чергу, італійський уряд відмовився від майна, яким володів в Україні, коли та входила до складу Російської імперії та була під владою національних урядів (ст. 9) [2, спр. 31, арк. 34]. Сторони договору також домовились, що "товари, продукти й вироби кожної країни, які імпортуються в іншу... не підлягають примусовій реквізиції урядом чи місцевою владою" (ст. 11) [2, спр. 31, арк. 34 зв.].

Відповідно до "Попереднього торгівельного договору", УСРР та Італія мали укласти політичний договір, який "регулював би в майбутньому їх економічні й політичні відносини". Укладена угода наразі передбачала "негайне відновлення мирних торгівельних відносин" [12].

Від УСРР "Попередній торгівельний договір" тоді уклали впливовий більшовицький діяч та радянський дипломат Вацлав Воровський. Від Італії її підписав дель-Торретто. Опісля "торгівельним представником" Італії в РСФРР, і за сумісництвом в УСРР, призначено Дж. Ама-торі. У свою чергу, В. Воровський став російським "торгпредом". 14 січня 1922 р. український раднарком так само його призначив "торгівельним представником УСРР в Італії" [1, спр. 45, арк. 123в.-17]. Очевидно, що В. Воровський займався здебільшого "політичними питаннями", тому торгпредом РСФРР в Італії, і за сумісництвом торгівельним представником УСРР в Італії згодом призначено Абрама Самуїловича Файнштейна [11, с. 83–84] (рис. 1).

А. Файнштейн народився у 1891 рр. у м. Кишинів (тоді Бессарабська губернія Російської імперії). Ще в юності долучився до соціал-демократичного руху. За революційну діяльність переслідувався царизмом, тому вимушено емігрував у Францію. У 1914 рр. закінчив фізико-математичний факультет Університету м. Нансі. Напередодні початку Першої світової війни повернувся на батьківщину. Був мобілізований до російської армії, служив рядовим на німецько-російському фронті. За відвагу нагороджений "Георгіївським хрестом" I ступеня.

Після більшовицького перевороту листопада 1917 р. А. Файнштейн вступив до РКП(б). З 1920 р. працював у Народному комісаріаті зовнішньої торгівлі РСФРР. Цього ж року призначений торгпредом РСФРР у Королівстві Швеція. Згодом, з метою заснування банку для зовнішньої торгівлі, відряджений до Німеччини. Протягом 1922–1923 рр. був торгпредом РСФРР в Королівстві Італія, а також торгпредом УСРР в Королівстві Італія. Надалі працював заступником начальника управління регулювання НКЗТ СРСР, заступником торгпреда СРСР в Німеччині (до 1935 р.). Пізніше працював начальником "Карболіт-буду", заступником начальника "Головпластмас" Наркомважпрому (1935–1937 рр.).

У 1938 р. був репресований. 31 травня 1940 р. засуджений до 10 років таборів. Як інженер, ув'язнений відбував у в'язниці-інституті ЦКБ-29. Звільнений 18 серпня 1943 р. і призначений зав. лабораторією неметалів Особливого конструкторського бюро А. М. Туполева. Забезпечив упровадження на пасажирських і військових літаках типу "Ту" антизледенільних електротермічних приладів, електрообігрівального скла пілотських кабін та ін. Став відомим радянським вченим, інженером-хіміком. Був нагороджений радянськими орденами й медалями, зокрема орденом Леніна, орденом Трудового Червоного прапора, орденом Червоної зірки, медалями: "За доблесний труд у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.", а також "Сталінська премія" III ступеня (за розробку й впровадження у промисловість універсального клею пластмас). Помер у 1981 рр., похований у Москві [14].

Обов'язки торгпреда УСРР в Італії А. Файнштейн почав виконувати щонайменше з березня 1922 р. [1, спр. 75, арк. 4]. Тоді торгпредство знаходилося за адресою м. Рим, вул. Віа Терме ді Діоклеціано, 83. Його штат складався із 5 співробітників [1, спр. 15, арк. 28–28 зв.; 1, спр. 128, арк. 16].

Спершу співробітники торгпредства проаналізували "зовнішньоторгівельну політику Італії, дослідили італійську економіку, її кон'юнктуру, ціни на потрібні для України італійські товари", а також "ємність італійського ринку для розміщення українських сировинних ресурсів" [2,

спр. 128, арк. 2, 11]. Вони купували й пересилали "Укрзовнішторгу" місцеві економічні й торгівельні видання – "Corriere della Sera", "L'Economista", "Annaled' Institut Internationale", "d'Agricoltura", "Revista Economica", "Corriere intercontile" [2, спр. 128, арк. 4].

Опісля вивчення італійського ринку торгівельні дипломати прийшли до висновку, що таку українську сировину як "кишки, кінське волосся та іншу утильсировину можливо значно вигідніше продавати в Німеччині чи Англії". Вони зазначили, що для італійського ринку "крім лісу, вугілля, металобрухту, інших товарів, наприклад алюмінію", навряд чи щось варто пропонувати. Водночас зауважили, що "особливих покупок в Італії так само не слід очікувати, окрім автомобілів, електричних виробів і сірки". Підсумували, що "навряд чи доведеться там щось купувати, бо італійська мануфактура собою інтересу не являє". Доповідали, що рис, а також рибальські сітки, трактори (їх тоді почала виготовляти італійська промисловість), можливо було вигідніше купувати на інших європейських ринках, а саме в Гамбурзі чи Лондоні. У свою чергу, особливого інтересу в італійських маслах, апельсинах, лимонах, мармурі тоді не було і їхній импорт не планувався [2, спр. 74, арк. 37].

Проте українське торгпредство тоді все ж таки вивчало можливість продажу на італійському ринку такої сировини, як кишки, шкіри, кінське волосся, шерсть, фанера, металобрухт. Умовою торгівлі було "відкриття "Укрзовнішторгу", в день прибуття товару до Генуї, товарного кредиту в 50%, тобто на цю суму можливо закупити товар за вказівкою "Укрзовнішторгу"; після продажу товару інші 50% оплачуються налом"; тобто гроші знаходяться на поточному рахунку в італійському торгпредстві і можуть негайно, за вказівкою "Укрзовнішторгу", бути переведені в Лондон, Берлін і т.д." [2, спр. 74, арк. 37].

У липні 1922 р. торгпред А. Файнштейн та керівництво "Укрзовнішторгу" обговорювали можливість експорту до Італії пшениці. До Першої світової війни до цієї країни тоді ще Російська імперія щорічно постачала 14–18 тис. квінталів (1 квінтал = 100 кг), тоді як Аргентина – 4,7 млн, США – 2 млн квінталів. Протягом 1918–1919 рр. Україна та Росія зовсім не постачали пшеницю на італійський ринок. Цим скористалась Аргентина, яка збільшила експорт до 10,3 млн квінталів.

У 1921 рр. експорт пшениці до Італії загалом склав 28 млн квінталів пшениці. За перше півріччя цього року експорт становив 15 млн квінталів. Але тепер першість обійняли США, які поставили 10,5 млн (70%), Аргентина, Канада, Австрія – по 1,2 млн квінталів (25%). У свою чергу, на США і Канаду тоді припало 90% експорту найбільш цінної "твердої пшениці", яка використовувалась для виготовлення вищих сортів борошна. "М'яка пшениця" йшла для виготовлення нижчих сортів борошна, а тому цінувалась менше. Саме борошно на італійський ринок не завозилось через високе мито (50 лір за 1 квінтал).

У 1922 рр. в Італії стався неврожай, а тому прогнозували, що країна імпортуватиме близько 30–35 квінталів пшениці. У цій ситуації торгівельні дипломати вважали, що італійський ринок матиме попит на таку марку пшениці як "таганрозька", яка належала до "твердих" сортів. Більше того, розраховували, що "ввезення деякої кількості нашої пшениці не викличе тиску з боку американців, попри те, що з їх конкуренцією надалі доведеться рахуватись" [2, спр. 128, арк. 10]. Дипломати переконували, що "таганрозьку пшеницю італійський ринок охоче візьме", але водночас задавали питання: "Чи збережено стару культуру пшениці, насіння?"

Тоді вартість американської пшениці становила 115–125 лір за 1 квінтал (1 крб. 80 коп. золотом за 1 пуд). Італійська пшениця була на 2–4% дешевшою.

За оцінкою торгівельних дипломатів, продати українську пшеницю за цими ж цінами було малоімовірним [2, спр. 128, арк. 10-11].

Окрім того, торгівельні дипломати ставили питання про експорт до Італії української кукурудзи. Вони наголошували, що з Аргентини та країн Близького Сходу Італія щорічно ввозила 2 млн квінталів кукурудзи сортів "плата" (жовта, червона), "рейтермес" (жовтий, червоний), "Бомбей", "Бургас", "Варна", "Дунайська". Вона й сама вирощувала кукурудзу, здебільшого на півночі, менше в центрі й зовсім трохи – на півдні країни. Але через засуху стався недорід і цієї культури, тому дипломати прогнозували, що "Італія буде посилено закуповувати кукурудзу за кордоном". За їхніми розрахунками, ішлося про 5 млн квінталів іноземної кукурудзи для потреби тваринництва, харчової промисловості. З квітня по серпень 1922 р. ціни на неї зросли з 8 до 105–110 лір за 1 квінтал на Генуезькому і Міланському ринках. Мито становило 5 лір за 1 квінтал [2, спр. 128, арк. 11-12].

Дипломати поставили також питання про експорт незначного обсягу ячменю. Попри те, що на Сицилії та Сардинії італійці самостійно вирощували 2 млн квінталів цієї культури, щорічно ввозили 200–350 тис. квінталів ячменю. Борошно із твердих сортів йшло на домашні для "особливих хлібів". "М'які сорти" спрямовувались на корм для худоби. Частина імпортного ячменю, а саме з країн Близького Сходу й Центральної Європи, йшла на потреби пивоваріння. На Міланській біржі ячмінь тоді коштував 75–85 лір за 1 квінтал. Мито на ячмінь для пивоваріння становило 12 лір за 1 квінтал [2, спр. 128, арк. 13].

Працювали й щодо продажу в Італії паливно-енергетичної сировини, а саме вугілля. Так, 18 серпня 1922 р. торгпред А. Файнштейн і підприємець М. Ліберман уклали договір, за яким Ліберману надано право "прийому, вивантаження і реалізації на італійському ринку 8 тис. тонн донецького антрациту, який мав прибути в італійські порти протягом одного місяця з дня укладення договору" [2, спр. 74, арк. 43-47]. Уже пізніше виявилось, що М. Ліберман у Генуї працював довіреною особою вугільної фірми "Ебергарт і Ко", яка торгувала вугіллям у Ломбардії. У свою чергу, ця фірма була "генуезькою конторою" компанії впливового німецького промисловця Гуго Стіннеса, яка в Італії віддавна торгувала британським вугіллям. Тому торгівельні дипломати відверто зауважили, що "Фірма Стіннеса в Італії і британське вугілля – це одне і те саме".

Пізніше "Укрзовнішторг", НКЗТ РСФРР та "Акціонерне товариство італійських промисловців для зовнішньої торгівлі" заснували "Російсько-італійське торгівельне товариство". Його метою було "ввезення усякого роду товарів до Росії (України в т.ч. – **авт.**), вивезення товарів із Росії за кордон, а також експлуатація промислових підприємств в Росії (у т.ч. України – **авт.**), отримання різноманітних концесій". Правління товариства мало знаходитись у Мілані. Початковий капітал становив 500 тис. італійських лір (50% італійці, 50% "Зовнішторг"). Одне відділення товариства мало знаходитись у Росії, інше – в Італії. Генеральні агентства мали знаходитись на "півдні Росії" [2, спр. 74, арк. 68-70].

Торгівельні дипломати ставили питання (лист торгпредства до "Укрзовнішторгу" від 8 вересня 1922 р.) про продаж Італії каустичної та кальцинованої соди. Звернули увагу, що італійці мали лише кілька невеликих заводів з виробництва соди, яке не покривало потреб країни. Тому італійці імпортували соду з Великої Британії, США, Франції. Відзначили, що найбільше цінувалася американська

сода. Її ціна становила 76–78 лір за 1 квінтал (британська і французька сода – 70–72 ліри за 1 квінтал).

Водночас дипломати зауважили, що "Італія могла б стати ринком збуту нашої (української – **авт.**) каустичної соди". Але для того, щоб її ввезти у країну, потрібно було якості самої соди та її упаковки привести у відповідність "до тих, що ввозились зі інших країн, які вже завоювали ринок" [2, спр. 128, арк. 14]. Пропонували навіть спочатку продавати соду на 10% дешевше від її вартості. Щодо кальцинованої соди, то збувати її, на думку дипломатів, було зовсім складно.

Наприкінці жовтня 1922 р. торгпредство з'ясувало можливість продажу на італійському ринку 10 тис. голів рогатої худоби. Тоді склалась сприятлива ситуація для вигідного продажу худоби, оскільки італійська влада через "епідемію сала" заборонила ввезення живої худоби з Югославії. Тому на ринку попит і ціни на неї значно зросли. Худобу було можливо продати за 400–500 лір за квінтал. Ввезення худоби із Албанії, Швейцарії, Іспанії, Болгарії не покривало всі італійські потреби. На римському ринку був попит на "дорослу худобу, доволі жирну й добряче вгодовану", на міланському, генуезькому й болонському ринках можливо було продати й "молоду худобу" [2, спр. 74, арк. 74-75 зв.].

Уже в грудні 1922 р. в листі до "Укрзовнішторгу" заступник торгпреда І. Елердов повідомляв про значний інтерес на італійському ринку до макухи, особливо льняної. Її вартість доходила до 95 лір за 100 кг. Дипломат пропонував через Одеську контору "Укрзовнішторгу" надіслати "пробну партію" у 5 тис. пудів (1 пуд = 16,38 кг) різноманітної макухи [2, спр. 74, арк. 77].

Прикметно, що весною цього ж року, з метою допомоги в Україні голодуючим, італійські робітники на зібрані гроші купили й відправили в Україну пароплавами "Аргалаєлес" і "Хіос" відповідно 235 тис. пудів та 239 тис. 288 пудів посівного зерна. У свою чергу, пароплав "Кіпріані" доставив 320 тонн продовольства [1, спр. 45, арк. 140 зв.]. Проте вже наступного року, у зв'язку з утворенням СРСР і заснуванням в Італії торгівельного представництва СРСР, українське торгпредство припинило свою діяльність.

Таким чином, торгівельні відносини між УСРР і Королівством Італія були встановлені відповідно до укладеного ними 26 грудня 1921 р. "Попереднього торгівельного договору". Торгівельним представником УСРР в Італії за сумісництвом призначено російського торгпреда В. Воровського. Згодом він, як російський повпред, почав так само за сумісництвом виконувати обов'язки повноважного представника УСРР в Італії. Пізніше торгівельним представником УСРР в Італії знову за сумісництвом призначено російського торгпреда А. Файнштейна. Торгпредство знаходилося за адресою м. Рим, вул. Віа Терме ді Діоклеціано, 83. Його штат складався із 5 осіб.

Вивчивши італійський ринок, торгівельні дипломати з'ясували його інтерес до українського вугілля, лісу, металобрухту. Водночас припустили можливість купівлі на цьому ринку автомобілів, електричних виробів тощо.

У свою чергу, після поліпшення в Україні продовольчого становища торгпредство протягом 1922 р. працювало щодо продажу в Італії української пшениці, кукурудзи, ячменю, макухи, рогатої худоби, а також вугілля (антрациту), соди (каустичної і кальцинованої). Спільно з російським торгпредством та "Акціонерним товариством італійських промисловців для зовнішньої торгівлі", було створено "Російсько-італійське торгівельне товариство".

Рис. 1. Абрам Самуїлович Файнштейн (1891–1981)

Список використаних джерел:

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 4: Народний комісаріат закордонних справ УСРР, оп. 1.
2. ЦДАВО України, ф. 423: Управління Уповноваженого НКЗТ РСФРР при РНК УСРР, оп. 3.
3. Блакитний В. Прелімінарна угода з Італією / В. Блакитний // Вісті ВУЦВК. – 1922. – 6 січ.
4. Блакитний В. Дві умови / В. Блакитний // Вісті ВУЦВК. – 1922. – 18 січ.
5. Дзеджула А. Е. Международные экономические отношения Советской Украины в 1920–1922 гг. : дисс. ... д-ра ист. наук / А. Е. Дзеджула. – Киев, 1967. – 789 с.
6. История Италии : в 3 т. / Редколлегия: акад. С. Д. Сказкин. – М. : Наука, 1970. – Т. 2. – 579 с.
7. Итальянская социалистическая партия и Коммунистический Интернационал: Сб. материалов. – Петроград : Изд. Отдела информации Коммунистического Интернационала, 1921. – 192 с.
8. Кобылянский К. В. Великий Октябрь и революционное движение в Италии (1917–1921) / К. В. Кобылянский. – М. : Мысль, 1968. – 263 с.
9. Кованова С. Н. В. И. Ленин и итальянское рабочее и коммунистическое движение (1917–1922 гг.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / С. Н. Кованова / Москов. ин-т нар. хоз-ва. – М., 1973. – 35 с.
10. Купчик О. Р. Встановлення дипломатичних відносин між УСРР та Італією (1921–1922 рр.) / О. Р. Купчик // Часопис української історії. – 2007. – 6. – С. 92–95.
11. Купчик О. Р. Зовнішньополітична діяльність уряду УСРР (1919–1923 рр.): між українською формою та радянським змістом: Монографія / О. Р. Купчик. – Тернопіль: "Терно-граф", 2011. – С. 83–84.
12. Прелімінарна угода між Україною та Італією // Вісті ВУЦВК. – 1922. – 18 січ.
13. Сергійчук В. І. "Коли Італія буде добиватися самостійності України, хтось інший не повитягає з вогню її каштани". До питання про українсько-італійські відносини в 1917–1922 роках / Сергійчук В. І. // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2000. – Вип. 4. – С. 286–305.
14. Файнштейн Абрам Самойлович [Електронний ресурс] // Авиационный сборник. – Режим доступа: www.migavia.com/engineers/faynshteyn.html.
15. Яхимович З. П. Влияние Великой Октябрьской социалистической революции на революционное движение в Италии / З. П. Яхимович. – Москва: Просвещение, 1968. – 74 с.

References:

1. Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine, fund 4: People's Commissariat of Foreign Affairs of the Ukrainian SSR, list 1. [In Ukrainian]
2. Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine, fund 423: Government of Commissioner of People's Commissariat of Foreign Trade of the Russian SFSR under the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR, list 3. [In Ukrainian]
3. Blakytyni, V. (1922, January 6). Preliminary Treaty with Italy. *News of All-Ukrainian Central Executive Committee*. [In Ukrainian]
4. Blakytyni, V. (1922, January 18). Two Conditions. *News of All-Ukrainian Central Executive Committee*. [In Ukrainian]
5. Dzhezdzula, A. (1967). *Foreign Economic Affairs of Ukrainian SSR in 1920–1922*. Unpublished doctoral thesis (History). Kyiv. [In Russian]
6. Skazkin, S. (Ed.). (1970). *History of Italy: Volume 2*. Moscow: Nauka. [In Russian]
7. *Socialist Party of Italy and the Communist International: Documents Collection*. (1921). Petrograd: Information Department of the Communist International Publishing. [In Russian]
8. Kobylyanskij, K. (1968). *The Great October and Revolutionary Movement in Italy (1917–1921)*. Moscow: Mysl'. [In Russian]
9. Kovanova, S. (1973). *V. I. Lenin and Italian Labor and Communist Movement (1917–1922)*. Abstract of unpublished thesis (PhD), Moscow Institute of National Economy. [In Russian]
10. Kupchuk, O. (2007). Establishment of Diplomatic Relations of Ukrainian SSR and Italy (1921–1922). *Magazine of Ukrainian History*, 6, 92–95. [In Ukrainian]
11. Kupchuk, O. (2011). *Ukrainian SSR Government's Foreign Policy (1919–1923): between the Ukrainian Form and the Soviet Content*. Ternopil: Terno-grah. [In Ukrainian]
12. Preliminary Treaty of Ukraine and Italy. (1922, January 22). *News of All-Ukrainian Central Executive Committee*. [In Ukrainian]
13. Serhiichuk, V. (2000). "When Italy attains Ukraine's Independence, Someone else won't pull Chestnuts out of her Fire". The Question of Relations between Ukraine and Italy in 1917–1922. *Scientific Bulletin of the Diplomatic Academy of Ukraine*, 4, 286–305. [In Ukrainian]
14. Fainshtein Abram Samoilovich. (n.d.). *Aerospace Compendium*. Retrieved from: www.migavia.com/engineers/faynshteyn.html. [In Russian]
15. Yaximovich, Z. (1968). *Impact of the Great October Socialist Revolution on Revolutionary Movement in Italy*. Moscow: Enlightenment. [In Russian]

Надійшла до редколегії 04.05.19

O. Kupchuk, PhD in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ITALY IN THE FOREIGN TRADE OF SOVIET UKRAINE, 1921–1923

The circumstances under which the Soviet Ukraine established trade relations with the Kingdom of Italy in the early 1920s are revealed. The contractual basis, organizational forms of trade activity of Soviet Ukraine in Italy have been clarified. Persons of sales representatives were established (V. Vorovsky, A. Feinstein). The role of the Ukrainian SSR Trade Representation in Rome in the foreign trade activities of Soviet Ukraine is revealed. The place of the Italian market in export and import operations of Soviet Ukraine has been determined.

After studying national historiography, it was found that the trade relations of the Ukrainian SSR in the early 1920s with the Kingdom of Italy were not the subject of scientific study in contemporary Ukrainian historians. In turn, it was found that in trying to forge trade relations with Italy, the Ukrainian adviser noted that she sought to rebuild the international influence, lost after the First World War through Great Britain and France.

It was informed that after the conclusion of the Preliminary Trade Agreement on December 26, 1921, Soviet Ukraine and Italy exchanged trade representatives. The duties of Soviet Ukraine's sales representative in Italy were first performed by Russian Trade Representative V. Vorovsky and

then by Russian Trade Representative A. Feinstein. There were 5 people employed in the Ukrainian SSR's sales office in Italy. They thoroughly explored the Italian markets (Genoa, Milan, Roman).

The article shows the interest of Italian traders in Ukrainian timber, coal, scrap metal, linen cake. It is noted that the sales representatives of Soviet Ukraine initially studied the possibility of selling on the Italian market of guts, skin, horse hair, wool. They then explored the possibility of selling cattle, wheat, barley, corn, caustic soda and soda ash. It was noted that together with Russian and Italian traders the Russian-Italian Trading Company was created, which had the task not only for export-import of goods, but also for obtaining concessions by the Italian entrepreneurs in Ukraine.

It has been reported that Italian workers sent food aid (sowing grain) to Ukraine for the money raised.

Keywords: export, import, a golden karbovanets, Lira, a market, goods, trade mission, trade representative.

УДК 94(477):392.3-057.87:2-43-055.62](477-25)"20"

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.141.4>

Д. Латишева, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ФОРМУВАННЯ РЕЛІГІЙНОГО СВІТОГЛЯДУ ДИТИНИ ЯК ЧАСТИНА ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ В СУЧАСНІЙ СТУДЕНТСЬКІЙ РОДИНІ (НА МАТЕРІАЛАХ МІСТА КИЄВА)

Висвітлено проблему релігійного виховання дітей молодими студентськими сім'ями міста Києва та вплив родини на морально-етичні норми поведінки дитини в суспільстві. Сім'я – основний первинний інститут виховання, і саме батьки з дитинства прищеплюють дитині певні якості, ідеї, погляди. З плином часу ці закладені норми будуть трансформуватися і вдосконалюватися, а зрештою позначатися на формуванні майбутнього світогляду й характеру дитини.

Розглядаються ключові питання, що стосуються релігійного виховання і мають важливе значення для кожної молоді сім'ї. Хрещення новонародженої дитини з перших днів існування, надання можливості обирати віру самостійно, або ж хрещення немовляти з подальшим вибором віри самою дитиною – це і є дискусійні аспекти, яким сучасні студентські сім'ї дають оцінку з роз'ясненнями.

Відсутність релігійного виховання неодмінно позначиться на характері, світогляді та самоідентичності дитини. Водночас, поглиблене вивчення Закону Божого та нав'язування духовних цінностей також має вплив на дитину. Однак безпристрасне бачення релігійного виховання і здорова атмосфера в сім'ї дають можливість студентській родині якнайкраще виховати дитину в релігійному житті.

Ключові слова: сім'я, сімейно-шлюбні відносини, студентська молодь, релігійне виховання, діти, батьки, віра.

Основу процесу формування дитини як майбутньої особистості та повноцінного члена суспільства становить релігійне виховання, яке стоїть на одному рівні з інтелектуальним та фізичним розвитком дитини. Воно дає відчуття цілісності індивіду і є невід'ємною частиною суспільства, де індивід відчуває себе його беззаперечною частиною [10, с. 363]. Релігійне виховання – це пізнання світогляду людини на основі "Божого закону", від якого дуже сильно залежить виховання, розвиток волі й характеру дитини [9].

Найпершими "вчителями" віри для дітей стають їхні батьки. Саме сім'я закладає моральні й духовні цінності, за якими живуть батько і матір у повсякденному житті. Вони передають свій досвід спілкування між собою та оточенням і таким чином формують певний фундамент щодо світогляду та характеру дитини [9]. Однак у наш час сім'я вже майже не є духовним організмом – це, швидше, побутова й соціально-психологічна організація, яка ознайомлює дитину з релігією, а не навчає її життю за релігійними канонами. Той духовний вплив, який раніше виділявся сім'єю, нині став зустрічатися в сім'ях зрідка, через що батьки починають втрачати в очах дітей свою роль "провідників" по заплутаному світу релігійних історій та канонів. Тому саме так закладені основні причини труднощів релігійного виховання в сім'ї нашого часу.

У пропонованій статті розглядається релігійне виховання кризь призму християнського православного віровчення. Воно починається з перших днів життя дитини і триває до останніх днів існування людини.

Молоді студентські сім'ї вважають, що саме в родині дитина має отримати хоча б базові уявлення про релігію, яку вони сповідають. Батьки повинні пояснювати дитині елементарні релігійні правила, наприклад те, що на свята не можна різати чи шити; на основі біблійних історій пояснювати, що таке добро і зло; привчати до морально-етичних цінностей та норм поведінки в суспільстві. Так, саме за допомогою релігії можна в доступній формі пояснити дітям усі ці речі [2, с. 10]. За даними анкетного

опитування, таку думку поділяють 54,7% молодих студентських сімей, 26,7% вважають, що дитина має поступово отримувати ці знання, а 18,7% вагаються щодо своєї відповіді на це запитання (див. рис. 1.1).

Як йшлося вище, для дитини її батьки є найкращим прикладом для наслідування. Дитина повністю покладається на опіку й заступництво матері і батька від усіх небезпек. Вона беззастережно вірить своїм батькам. Тому релігійні переконання та приклад релігійного життя батька і матері неодмінно передаються дитині [9]. Відповідно, якщо батьки дітей були виховані за принципом дотримання релігійних норм та обрядів, то існує дуже велика вірогідність того, що свою дитину молоді батьки теж будуть виховувати за церковними канонами. За даними опитування, що було проведено серед сучасних молодих сімей, дитину слід змалечку привчати дотримуватись релігійних традицій, пояснювати значення всіх свят. Одна частина молодих пар відзначає, що в наш час серед батьків нерідко існує такий підхід, коли вони просто змушують дитину виконувати певні речі, бо "так треба", не пояснюючи їй нічого, а отже, малеча не розуміє ні що вона святкує, ні що це означає. Тому дитині потрібно з раннього дитинства пояснювати, що таке Різдво, що таке Великдень, як ці свята історично склалися і яке їхнє значення для християн. Тільки за такого підходу до релігійного виховання діти будуть отримувати уявлення про віру [2, с. 11].

З іншого боку, студентські сім'ї говорили й про негативний вплив, який може здійснювати церква на розвиток дитини. Так, одне молоде подружжя розповідало, що їм відомий приклад сім'ї, у якій батьки були дуже віруючими людьми і виховували своїх дітей виключно за тими канонічними нормами, які диктує християнське віровчення. Однак дітям такі захоплення релігією не подобалися, і в дорослішому віці вони намагалися пояснити це. Діти, на ґрунті конфлікту з батьками, почали вживати алкогольні напої, проводити час із людьми із сумнівною репутацією, набили на шкіру татуювання. Як наслідок, у віці 19 років діти посварилися з батьками й на сьогодні вони майже не

підтримують з ними зв'язок [2, с. 10]. Подібний приклад наочно демонструє те, що насильно нав'язувати дітям релігійне виховання шкідливо, оскільки може призвести до серйозного конфлікту між поколіннями родини.

Отже, виникає запитання, чи треба давати право дитині в дорослому віці можливість самостійно обирати віру, яку вона хоче сповідувати й до якої вона найбільш схильна? Що цікаво: половина з опитаних студентських сімей відповіли, що дитина повинна мати право самостійно обирати, яку релігію сповідувати [3, с. 8]. На думку ж іншої частини, батьки можуть самостійно обрати, якої віри буде їхня дитина, і, відповідно, за такими канонами її виховувати [7, с. 10]. Аргументують вони свою позицію тим, що батьки є головними в родині, а дитина – плід їхнього кохання, тому в релігійних справах саме батьки мають вирішувати, що і як дитина буде сповідувати [8, с. 4].

У контексті цього виникає наступне питання – чи будуть батьки, як цього вимагають звичаї, хрестити своїх дітей змалечку? Більшість студентських пар відповіли, що будуть це робити, оскільки, якщо вся родина сповідує православ'я, то й дитина, відповідно до них, теж буде належати до цієї конфесії [5, с. 8]. З іншого ж боку, мала місце також думка про те, що в католиків набагато краще пристосований обряд хрещення до нинішніх реалій, ніж у православних, оскільки в перших є традиція миропомазання, коли людина у зрілому віці підтверджує вибір своїх батьків про її приналежність до католицької віри. Якщо ж вона не згодна з їхнім вибором, вона не проводить цей обряд і, таким чином, може змінити свою віру. Однак значна частина студентських сімей зазначили, що, оскільки у православних немає такої практики, то доведеться хрестити дитину змалечку за тими канонами, які характерні для московського чи київського патріархатів [1, с. 6].

Були й такі батьки, які категорично виступали проти того, щоб хрестити свою дитину змалечку, оскільки, на їхню думку, кожна людина повинна робити самостійний вибір того, у що їй вірити. Але паралельно з цим були наведені розповіді про те, що старше покоління родини (бабусі, дідусі) постійно наполягало на тому, що за всіма канонами і звичаями треба хрестити немовлят. Наприклад, має місце історія, що такий тиск з боку старшого покоління призвів до негативних наслідків – чоловік таємно охрестив дитину й поставив матір перед цим фактом [2, с. 11]. Знову ж таки, у цьому випадку бачимо впливову роль бабусь і дідусів на виховання дитини й водночас – результат неузгодженої думки батьків стосовно питання релігійного виховання дитини, що негативно відображається на всіх членах великої родини.

Завершує питання про вибір дитиною своєї релігійної приналежності думка молодих сімей про те, що дитину потрібно обов'язково хрестити змалечку, однак, у випадку,

коли дитина у зрілому віці захоче змінити свою віру, батьки повинні прийняти її рішення і жодним чином не намагатися перешкоджати її вибору [4, с. 8]. За даними анкетування, 62,7% опитаних студентів дозволили б своїй дитині змінити віру у зрілому віці, 10,7% намагалися б перешкодити такому її рішення, а 26,7% вагалися дати відповідь на це питання (див. рис. 1.2). У свою чергу, на питання "Чи будете Ви хрестити дитину?" позитивну відповідь дали 81,3% респондентів, 8% відповіли негативно, а 10,7% вагалися дати відповідь (див. рис. 1.3).

Дотичним до питання вибору релігії є запитання про ініціювання батьками поглибленого вивчення християнських догм. Закладом, де дитина може отримати такі знання, є недільна школа. На думку сучасних молодих сімей, відвідування недільної школи є абсолютно зайвим аспектом у релігійному вихованні дітей, оскільки це може змалечку розвинути в них занадто великий потяг до церковних вчень [4, с. 9]. З іншого ж боку, дитина сама повинна прийняти рішення про те, чи буде їй цікаво відвідувати подібні заклади, однак зробити вона це може не раніше, ніж досягне підліткового віку [6, с. 11]. Так, відмітимо, що лише 6,7% опитаних стверджували, що їхня дитина буде відвідувати недільну школу, 65,3% дали негативну відповідь, а 28% – вагалися відповісти (див. рис. 1.4).

Також не можна забувати про те, що значний вплив на релігійне виховання дитини має атмосфера, яка панує в сім'ї. Моральні і духовні цінності, якими живуть батьки в повсякденному житті, завжди передаються у світогляд і характер дитини. "Очевидно, що сучасні студентські квартири, де не вшановуються ікони, де їх немає взагалі, не матимуть впливу на формування християнського світогляду, не кажучи вже про різні вечірки і гостини, на яких старші не стримуються ні в поведінці, ні в розмовах. Хоч діти малі і, здавалося б, нічого не розуміють, але все, що вони чують і бачать, сильно виражається на їхньому вихованні" [9].

Отже, можемо стверджувати, що незважаючи на відсутність попереднього досвіду батьківства, молоді студенти-батьки повинні докласти всіх можливих зусиль для релігійного виховання дітей. Різні світогляди батьків по-різному впливають на дітей, тому треба спиратися на середовище й суспільство, не забуваючи про часові та просторові рамки, у яких існує і живе сім'я. За даними опитування сучасних студентських родин можемо зробити висновок, що при вихованні дітей вони здебільшого дотримуються тих традиційних норм, які були сформовані багатовіковими уявленнями українців у роки традиційного суспільства та які з плином часу зазнали трансформування.

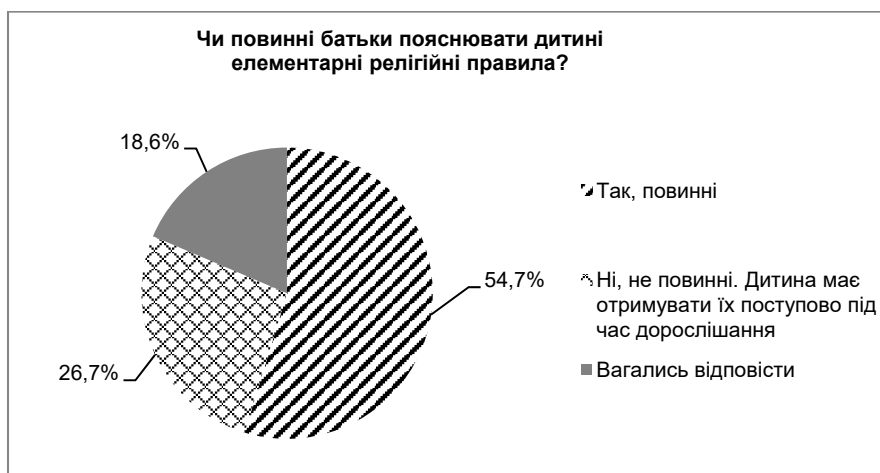

Рис. 1.1

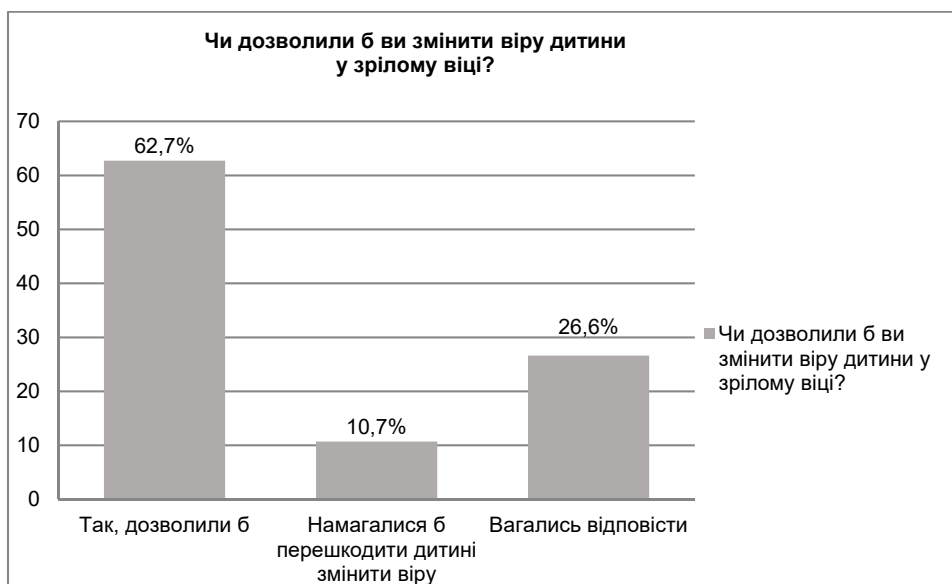

Рис. 1.2

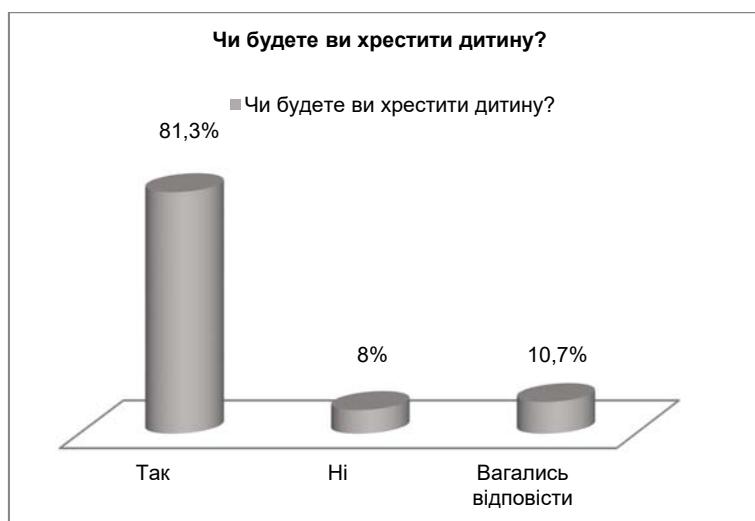

Рис. 1.3.

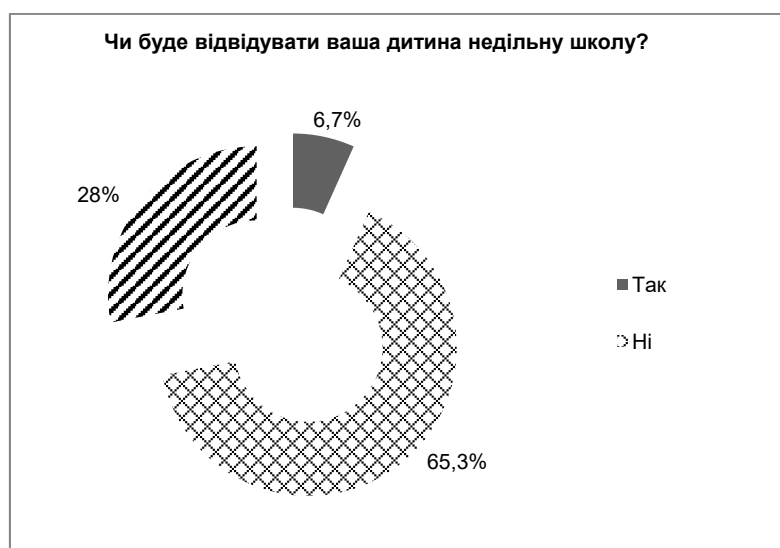

Рис. 1.4

Список використаних джерел:

1. Архівний рукописний фонд при кафедрі етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (далі – Архів КЕКІФ). Ф. 40. П. 2. Од. зб. 21. Арк. 6.

2. Архів КЕКІФ. Ф. 40. П. 2. Од. зб. 23. Арк. 11.

3. Архів КЕКІФ. Ф. 40. П. 2. Од. зб. 25. Арк. 8.

4. Архів КЕКІФ. Ф. 40. П. 2. Од. зб. 26. Арк. 9.

5. Архів КЕКІФ. Ф. 40. П. 2. Од. зб. 27. Арк. 8.

6. Архів КЕКІФ. Ф. 40. П. 2. Од. зб. 29. Арк. 11.
7. Архів КЕКІФ. Ф. 40. П. 2. Од. зб. 31. Арк. 10.
8. Архів КЕКІФ. Ф. 40. П. 2. Од. зб. 33. Арк. 4.
9. Головіна О. Релігійне виховання починається в родині [Електронний ресурс] / О. Головіна // Православна газета. Монастири і храми Києва. – Режим доступу: <https://bit.ly/2mcLp96>.
10. Шнейдер Л. Б. Семейная психология / Л. Б. Шнейдер. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2006. – 768 с.

References:

1. Archival Manuscripts Fund of the Department of Ethnology and Regional Studies of the Faculty of History of Taras Shevchenko National University of Kyiv (DERS Archive), fond 40, folder 2, storageunit 21, 6 sheets.

D. Latysheva, PhD student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

FORMATION OF CHILD'S RELIGIOUS OUTLOOK AS THE PART OF EDUCATIONAL PROCESS IN THE MODERN STUDENT FAMILY (BASED ON THE MATERIALS OF THE CITY OF KYIV)

The article deals with the problem of children's religious education in young student families settled in Kyiv. It reveals family moral and ethical influence on child's behavior in society. Family is the main educational institution and parents are those who teach children certain qualities, ideas, and views from childhood. Over time these standards for behaviour will be transformed and improved and soon they will be reflected in shaping the future outlook and character of the child.

In this article we consider the main issues related to religious education which are important for each young family. The christening of a newborn child on the first days, giving an opportunity to choose religion, or christening with the future possible choice – that are the key points of the discussion commented and evaluated by modern student families.

The lack of religious education will definitely affect the character, outlook and self-identity of the child. At the same time, the in-depth study of the Law of God and the imposition of spiritual values also have an effect on the child. However, the impassive vision of religious education and healthy atmosphere in family relationships make it possible for the student family to do their best educating child in religious life.

Key word: family, family and marital relationships, student youth, religious education, children, parents, religion, faith.

УДК 902

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.141.5>

Мамедов Емін Варіфогли, докторант
Національний музей Історії Азербайджану
при Національній академії наук Азербайджану, Баку, Азербайджан

ҐРУНТОВІ ПОХОВАННЯ АНТИЧНОГО МІНГЕЧЕВІРА (САМУНІСА)

Робота присвячена аналізу археологічних розкопок, виявлених у Мінгечевірі, за результатами досліджень ґрунтових могил різного типу, які належать до античного періоду, проведених у сер. XX ст. Датування цих поховань охоплюють значний історичний період: перша пол. I тис. – I ст. н. е. Вони є важливим джерелом наукової інформації з багатьох питань матеріальної та духовної культури населення Кавказу Албанії. Підземні поховання античного періоду в зоні Мінгечевіра оформлені шляхом розміщення померлих у них і поділяються на три типи: 1) поховання з видовженим тілом у позиції на спині; 2) поховання у ледь скорченій позі на лівому або правому боці; 3) поховання у підкреслено скорченій позі на лівому або правому боці. У пропонованій статті проведено детальний аналіз усіх цих трьох типів поховань. Автор, разом із низкою інших дослідників, дійшов висновку, що перший тип підземного поховання вважається інноваційним для всього Південного Кавказу і його виникнення пов'язане з проникненням мобільних племен з Півночі Кавказу, зокрема скіфських. Частина скіфів врешті-решт оселилася в зоні Мінгечевіра і згодом злилася з місцевим населенням, що зумовило появу другого типу ґрунтового поховання: підземні могили померлих, розміщених у ледь скорченій позі. Третій тип ґрунтового поховання Мінгечевіра (Самуніса) давнього періоду – поховання у підкреслено скорченій позі – належать до місцевих автохтонних племен, консолідація яких стала основою для формування держави Кавказької Албанії в IV–III ст. до н. е. Цей тип ґрунтового поховання має глибокі місцеві корені й заснований на багатовікових похоронних ритуалах.

Ключові слова: Кавказька Албанія, Мінгечевір (Самуніс), ґрунтові поховання, скіфи.

Археологічна наука Азербайджану, завдяки польовим дослідженням, проведеним археологами кількох поколінь, сьогодні збагачена унікальними артефактами, отриманими з десятків добре досліджених могильників античного періоду з різноманітними типами поховань. Дослідниками здійснено значну роботу із систематизації різних типів античних поховань, зроблено їхню класифікацію, а також здійснено науковий аналіз та інтерпретацію виявленого в могильниках інвентарю.

Нині в розпорядженні дослідників, поряд зі звітами за підсумками польових робіт, знаходиться велика кількість наукової літератури у вигляді статей та монографій. У працях детально описано оформлення поховань, розташування в них кістяків та охарактеризовано виявлені в похованнях артефакти. Значна кількість ґрунтових поховань античного періоду була досліджена на території сучасного Мінгечевіру [1, с. 16]. Там, на думку дослідників, розташовувалося одне з міст Кавказької Албанії античного періоду – Самуніс [19, с. 262-269], де в 1946–1953 рр. досліджено понад 200 ґрунтових могил [1, с. 48].

2. DERSA rchive, fund 40, folder 2, storageunit 23, 11 sheets.
3. DERSA rchive, fund 40, folder 2, storageunit 25, 8 sheets.
4. DERS Archive, fund 40, folder 2, storageunit 26, 9 sheets.
5. DERS Archive, fund 40, folder 2, storageunit 27, 8 sheets.
6. DERS Archive, fund 40, folder 2, storageunit 29, 11 sheets.
7. DERS Archive, fund 40, folder 2, storageunit 31, 10 sheets.
8. DERS Archive, fund 40, folder 2, storageunit 33, 4 sheets.
9. Holovina, O. (N.d.). Religion Education Starts in Family. *Orthodox Newspaper. Monasteries and Churches of Kyiv*. Retrieved from: <https://bit.ly/2mcLp96>. [In Ukrainian].
10. Shnejder, L. (2006). *Psychology of Family*. Moscow: Academical Project. [In Russian].

Надійшла до редколегії 24.04.19

Слід зазначити, що на території стародавнього Мінгечевіру (Самунісу) було виявлено десять типів поховань різних періодів, чотири з яких відносять до античного часу. Серед цих поховань слід виділити: 1) ґрунтові поховання з витягнутим тілом у позиції на спині, у підкреслено скорченій та ледь скорченій позі; 2) ґлечикові; 3) зрубні; 4) катакомбні, а також комбіновані: катакомбно-ґлечикові та катакомбно-зрубні поховання. Усі вони були виявлені та досліджені в середині XX ст. під час археологічних робіт на території будівництва сучасної Мінгечевірської ГЕС [20]. Наявність різноманітних, але синхронних за часом поховань свідчить про проживання на території античного Мінгечевіру (Самунісу) представників різних етнічних груп. Це є характерною рисою античних міст, особливо тих, через які проходять жваві міжнародні торгівельні шляхи [23, с. 66].

На думку дослідників, у зоні Мінгечевірської ГЕС в елліністичному періоді сформувалося велике місто з притаманною для стародавніх міст інфраструктурою [6,

с. 22]. Цей факт доводять археологічні матеріали, виявлені в поселеннях під № 1, 2 та 3, де були зафіксовані потужні культурні шари, що відносять до античного періоду. Місцезнаходження та характер цих пам'яток із численними залишками різних споруд є беззаперечним доказом існування тут великого античного міста, яке багато дослідників ототожнюють із згаданим Клавдієм Птолемеєм містом Самуніс [9, с. 157].

Метою цього дослідження є аналіз різних видів ґрунтових поховань античного й раннього античного періоду, виявлених та досліджених у Мінгечевірі. Конструкція ґрунтових поховань має кілька різновидів: ями чотирикутної або овальної форми без перекриття або з перекриттями, зробленими з плоских кам'яних плит. У стародавньому Мінгечевірі (Самунісі) глибина могильних ям коливається від 0,8 до 2 м [8, с. 30-31; 16, с. 29]. Уже перші дослідники ґрунтових поховань у зоні Мінгечевіра (Самунісу) встановили існування тут декількох їхніх видів: поховання з випростаним тілом у позі на спині, поховання у ледь скорченій та підкреслено скорченій позі. У двох останніх видах кістяк у могилі вкладався як на лівому, так й на правому боці [11, с. 26].

Слід відзначити, що весь археологічний матеріал, виявлений у цих ґрунтових похованнях Мінгечевіра, був детально описаний та занесений до інвентарних книг і нині розміщений частково в експозиціях, а більша його частина знаходиться у сховищах археологічного фонду Національного музею історії Азербайджану.

Хронологічно більш ранніми серед цих трьох видів ґрунтових могил є поховання з випростаним тілом у позі на спині. У зоні Мінгечевіра виявлено та досліджено 24 могили цього виду [22, с. 39]. Усі ці поховання об'єднують не тільки випростане положення тіла у позі на спині, а й специфічний за рядом ознак могильний інвентар (табл. I, рис. 1). С. Казієв, який першим досліджував у Мінгечевірі цей вид ґрунтових поховань, відзначає два варіанти цих могил: "поховання, прикриті великими каменями, та поховання без кам'яного покриття" [16, с. 20], (табл. II, рис. 1, 2). У цих похованнях виявлено величезну кількість зброї, залізни втульчасті наконечники списів листоподібної форми, наконечники стріл із бронзи, так званого скіфського типу, серповидні ножі, залісні мечі та кинджали (табл. I, рис. 2). Серед прикрас слід відзначити литі бронзові персні, печатки із зображеннями на щитках людей і тварин [15, с. 21]. У цих могилах також були виявлені бронзові дзеркала з довгими ручками, які завершуються фігурками тварин, золоті сережки, підвіски із зерні трикутної форми, різноманітні намиста та браслети з незімкнутими кінцями у вигляді голівок змії та левів [2, с. 16, 19-29, 51-52, 54, 59, 63, 70, 83, 99].

Цікавим є й той факт, що під цими ґрунтовими могилами з випростаним тілом розташовувалися ґрунтові могили, де тіла знаходилися у підкреслено скорченій позі й належали до більш раннього періоду. Це були могили Ходжали-Кедабекського типу періоду пізньої бронзи й раннього заліза, тобто кінця II – поч. I тис. до н.е. [16, с. 13-18]. Таким чином, поява в зоні Мінгечевіра нового виду ґрунтових поховань з випростаним тілом у позі на спині та специфічним набором могильного інвентарю, серед якого були й предмети скіфського кола, дозволив багатьом дослідникам (Є. Крупнов [17]; Г. Іоне [13; 14]; С. Казієв [16]; Б. Піотровський [21]; Дж. Халілов [24]; І. Бабаєв [6]; Г. Гошгарлі [11] та ін.) поєднати ці поховання з повідомленнями Геродота щодо походів скіфів на Південний Кавказ та Передню Азію.

ґрунтові поховання першого періоду з випростаним тілом у позі на спині спочатку були датовані дослідниками VII–IV ст. до н.е. [1, с. 16], тобто доалбанським та ранньоалбанським періодом. Усі наступні детальні дослідження цього виду ґрунтових поховань лише підтвердили правильність цього датування [25, с. 112; 11, с. 13].

За свідченнями стародавніх джерел, "Скіфське царство", що виникло в 70 рр. VII ст. до н.е., протягом декількох десятиліть відігравало важливу роль у військово-політичному житті Передньої Азії. Країна Ішкузів (скіфів) охоплювала терени, що знаходилися між середньою течією Кури та територією Манни, яка розкинулася навколо озера Урмія. Скіфське царство вважалося дуже грізною силою. Їхня держава на території Азербайджану мала відносно стабільні кордони й проіснувала до кінця VII – поч. VI ст. до н.е. Кінець пануванню Скіфського царства Передньої Азії поклала Мідія за часів правління царя Кіаксара. Царство було ліквідовано, але деякі групи скіфського населення (скіфи, ортокорибанти й сакаси) продовжували жити на території Азербайджану [3, с. 48] і вони ще довго ховали тут своїх померлих за власними традиціями. Не випадково згодом той регіон Кавказької Албанії, де компактно осіли скіфи, став називатися Сакасеєю, до якої входила й територія Мінгечевіра.

Про маршрути пересування скіфів з берегів Північного Причорномор'я та появи їх на наших (прим. ред.: *азербайджанських*) землях ми дізнаємося із праць давньогрецьких істориків. У першу чергу – з "Історії" Геродота, який повідомляв про проникнення скіфів до Малої Азії через Дербентський перешийок та азербайджанські степи [12, с. 245]. Скіфській тематиці присвячена низка фундаментальних праць провідних дослідників з історії стародавнього світу. Найчастіше їхні висновки були обґрунтовані міцною базою численних археологічних матеріалів, у тому числі виявлених в античному Мінгечевірі (Самунісі). До таких можна віднести ґрунтові поховання з випростаним тілом у позі на спині, які датуються VII–IV ст. до н.е. [4, с. 4-14; 24, с. 183-187]. Мінгечевір довго залишався єдиним пунктом в Азербайджані, де були виявлені ґрунтові могили цього типу. Незважаючи на це, у 2004 р., під час проведення археологічних досліджень (керівник – Г. Гошгарлі) у Самухському районі, в районі будівництва нафтопроводу Баку – Тбілісі – Джейхан археологом Сафаром Ашуровим була виявлена ґрунтова могила з випростаним тілом [5, с. 41-42]. Вона містила поховальний інвентар, який за своїм характером дуже близький до Мінгечевірських ґрунтових поховань, виявлених у 40–50 рр. XX ст. Дослідження археологічних матеріалів показали, що ґрунтова могила, виявлена С. Ашуровим, також датується VII–IV ст. до н.е., що відноситься до ряду досліджуваних нами ґрунтових поховань з випростаним тілом у позі на спині (табл. III, рис. 1). Слід зауважити, що ґрунтові могили цього типу виявлені не тільки на території Мінгечевіру. Вони одночасно з'явилися вздовж усього Південного Кавказу, зокрема у Двинському, Самтаврському та Тлійському могильниках [22, с. 35; 11, с. 97-98].

Г. Гошгарлі, детально проаналізувавши ґрунтові поховання Мінгечевіра, зазначає, що: "...на рівні наших сьогоденішніх знань можна досить твердо стверджувати тезу про приналежність ґрунтових поховань з випростаним тілом до скіфських етнічних угруповань, які тривалий час мешкали на території Південного Кавказу й, зокрема, на території Мінгечевіра" [11, с. 102].

До другої групи ґрунтових поховань відносять могили з тілом у ледь скорченій позі, які С. Казієв відніс до Ахемідської епохи [16, с. 29]. У досліджуваному типі ґрунтового поховання небіжчика зазвичай укладали в ледь скорченій позі на правому або лівому боці. Слід відзначити, що значна кількість поховань цієї групи була досліджена з обох берегів річки Кури на території Мінгечевіра. У досліджених могильниках античного періоду з ґрунтовими похованнями в Азербайджані (у Ялойлутепі, Шемасі, Кабалі, Нюді Торпаккалі, Джанахари (Хачмаський район), а в Дагестані – у Таркі та Карабудахкенті [7]) поховання у ледь скорченій позі зустрічаються дуже рідко.

У мінгечевірських похованнях зі слабо скорченим кістяком переважає розташовування голови померлого на північний схід (табл. III, рис. 2). В інших місцях цієї стійкої традиції немає. Серед інвентарю мінгечевірських ґрунтових могильників з таким видом укладання трупів спостерігається низка предметів місцевого поховального ритуалу. У цих могилах було виявлено безліч різноманітної кераміки, зброї (мечі, кинджали, наконечники списів та стріл), а також прикраси, монети, персні-печатки та велика кількість іншого археологічного матеріалу. Їх аналіз і порівняльне вивчення дали підставу археологам С. Казієву, Р. Ваїдову, О. Ісмізаде, Г. Асланову, Т. Голубкіній, Дж. Халілову, Г. Гошгарлі та іншим датувати мінгечевірські ґрунтові поховання з ледь скорченим тілом історичним періодом V–III ст. до н.е. [25, с. 53]. Численні могили, які належать до другої групи ґрунтових поховань, були зруйновані в результаті нашарування на них ґлечикових поховань, які датуються пізнішим періодом.

Культурне нашарування в могильниках наочно доводить "вік" ґрунтових могил мінгечевіра з ледь скорченим тілом, достатньо порівняти їх із ґлечиковими похованнями цього регіону (табл. IV, рис. 1).

Решки у ледь скорченій позі в ґрунтових могилах мінгечевіра іноді укладали й на дошках. Тут здебільшого були виявлені поодинокі поховання. У 1947 р. в мінгечевірі на могильному полі № 52 було виявлено поховання з тілом у ледь скорченій позі: голова небіжчика була покладена на дерев'яній підставці, від якої збереглися тільки зотлілі фрагменти [25, с. 54]. Дослідивши ґрунтове поховання, яке належить до другої групи, С. Казієв відзначав, що тут переважають посудини сірого кольору, зустрічається ще лощена й фарбована кераміка. Втім, тут представлені посудини червоного й чорного кольору, які вважають вкрай рідкісними предметами археологічного інвентарю досліджуваного типу поховань. На думку Дж. Халілова, поховання з рештками у ледь скорченій позі є продовженням поховань з випростаними тілами, які існували в попередні періоди, а також більш ранніх ґрунтових могил поч. I тис. до н.е. [25, с. 54]. Вміщені в могилах археологічні матеріали свідчили, що ґрунтові поховання з тілом у ледь скорченій позі мали керамічні посудини, виготовлені вручну, які так само відрізнялися різноманітністю форми та функціонального призначення. На підставі дослідження археологічних матеріалів, виявлених із ґрунтових поховань цього виду, Дж. Халілов дійшов висновку, що в них уперше стали з'являтися ґлечики з трипелюстковим віночком, фляги, вазоподібні посудини з кільцеподібними піддоном й канелюрним орнаментом тулуба та великі широкі миски [25, с. 54]. Майже вся високохудожня зооморфна кераміка мінгечевіра виявлена в похованнях з тілом у ледь скорченій позі й датується періодом IV–III ст. до н.е.

У 2002–2005 рр. під керівництвом Г. Гошгарлі велися археологічні роботи в районі будівництва нафтопроводу Баку – Тбілісі – Джейхан та газопроводу Баку – Тбілісі – Ерзурум. Тут було виявлено ряд некрополів албанського періоду, серед яких були й ґрунтові поховання з тілом у ледь скорченій позі. Вони були виявлені біля с. Наріманкенд [Евлахського](#), Гейгельського р-нів (табл. V, рис. 1) і біля с. Гирах Кесамен Акстафінського р-ну [10, с. 116–118] (табл. V, рис. 2). Але найбільш поширеними ґрунтові поховання з тілом у ледь скорченій позі були саме в районі мінгечевіра та його околиць. За межами цього регіону вони трапляються вкрай рідко. На думку Дж. А. Халілова, мінгечевірські могили з тілом у ледь скорченій позі продовжують традиції попередніх ґрунтових поховань з тілом у підкреслено скорченій позі та поховань, у яких кістяк перебував з випростаним на спині тілом [25, с. 54]. Цікаву історичну інтерпретацію цих поховань дає Г. Гошгарлі. Він зазначає, що внаслідок дослідження

цього виду ґрунтових поховань у мінгечевірі "складається враження, що скіфи, які тут осіли, поступово сприймали місцеву духовну та матеріальну культуру, що знайшло відображення у зміні поз у похованнях, які поступово набули традиційної для автохтонного населення Південного Кавказу скорченої позиції [11, с. 102].

До третьої групи ґрунтових поховань античного періоду, вивчених у районі мінгечевіра, віднесено поховання з тілом у підкреслено скорченій позі. Вони були поширені на всій історичній території Кавказької Албанії та на всьому Південному Кавказі. Вперше ґрунтове поховання цього виду, а саме з тілом у підкреслено скорченій позі, виявив та описав в 1915 р. Е. А. Лалаян у с. Нідж Габалінського р-ну [18, с. 37–47]. У 1923 р. зі створенням Товариства дослідження та вивчення Азербайджану стали проводитися археологічні розкопки під керівництвом провідних фахівців-археологів із Москви та Ленінграда (нині Санкт-Петербурга). У 1926 р. в місцевості Ялойлутепе археолог Давуд бек Шаріфов виявив ґрунтове поховання з тілом у підкреслено скорченій позі та керамічним інвентарем оригінальної форми – конічними чашами на трьох ніжках і невеликими глечиками, молочниками з оригінально витягнутими зливами. Посудини цього типу згодом будуть називатися в науковій літературі посудинами ялойлутепінського типу.

Загалом ґрунтові поховання античного періоду з тілом у підкреслено скорченій позі зафіксовані на всьому Південному Кавказі. Вперше ґрунтові узагальнення досліджень ґрунтових могил з тілом у підкреслено скорченій позі зробив О. Ісмізаде [15] (табл. VI, рис. 1). В основу його роботи лягли поховання, виявлені в Ялойлутепе. Він установив, що ареал цих поховань охоплює територію від передгір'я Південного схилу Великого Кавказького хребта до передгір'їв Талишських гір і Ленкоранської низовини, від Апшерону на Каспійському узбережжі до передгір'я Малого Кавказу [17, с. 4]. Подібні поховання, виявлені та досліджені в подальшому Дж. Халіловим, Г. Аслановим, Р. Ваїдовим, Г. Гошгарлі, І. Бабаєвим та іншими, указують на те, що на території Кавказької Албанії вже в період античності існувала єдина й самобутня культура, яка склалася на основі стародавніх місцевих традицій. На підставі детального аналізу ґрунтових поховань стародавнього Самуніса-Мінгечевіра, з тілом у підкреслено скорченій позі, а також аналізу археологічного матеріалу, зокрема нумізматичного, а саме монет парфянського та римського походження, дозволили встановити точну хронологічну послідовність ґрунтових поховань, що складаються із двох груп: перші ґрунтові поховання датовані III–I ст. до н.е. (табл. IV, рис. 2), а друга група – I–IV ст. н.е. Отже, усі три види ґрунтових поховань мінгечевіра (Самуніса) античного періоду постійно використовувалися для вирішення низки актуальних питань в історії матеріальної та духовної культури Кавказької Албанії.

Загалом поховальні пам'ятки мінгечевіра досліджені значно краще, ніж сучасні їм поселення в цьому регіоні. Це пояснюється тим, що паралельно з археологічними роботами відбувалися також інтенсивні будівельні роботи зі зведення ГЕС, що не дозволило археологам більш досконало дослідити ці поселення, що мали багатометрові культурні шари. ґрунтові поховання мінгечевіра античного періоду загалом охоплюють значний історичний період, що тривав біля десяти століть. Тоді на північній частині території історичного Азербайджану виникла й остаточно сформувалася Кавказька Албанія. Тому ці поховання, разом з іншими синхронними типами поховань, є важливим джерелом з історії матеріальної та духовної культури Албанської держави та її зв'язків із навколишнім світом.

Таблиця I

Рис. 1. Ґрунтове поховання з витягнутим кістяком (поховання № 132, квадрат XXVII, Мінгечаур, 1946 р., розкопки А. Асланова)

Рис. 2. Ґрунтове поховання з витягнутим кістяком (поховання № 122, квадрат XXVI, Мінгечаур, 1946 р., розкопки С. Казієва)

Таблиця II

Рис. 1. Ґрунтове поховання прикрите великими каменями (поховання № 122, квадрат XXVI, Мінгечаур, 1946 р., розкопки С. Казієва)

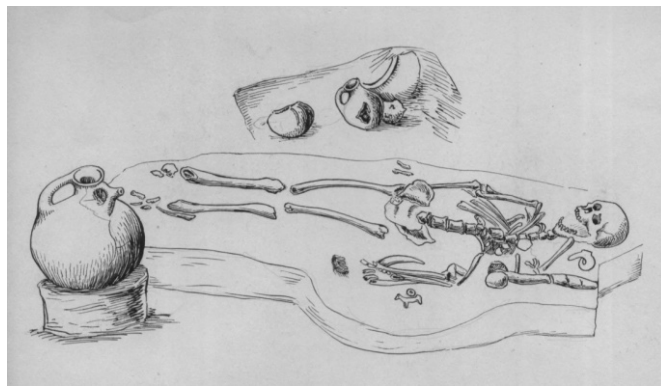

Рис. 2. Ґрунтове поховання без кам'яного покриття (поховання № 122, квадрат XXVI, Мінгечаур, 1946 р., розкопки С. Казієва)

Таблиця III

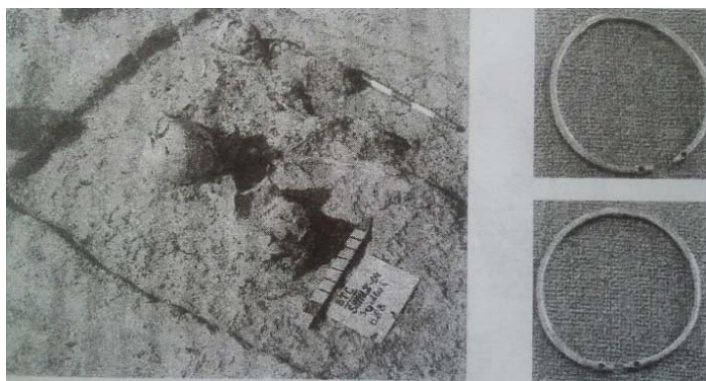

Рис. 1. Ґрунтове поховання з витягнутим кістяком Самухського району (розкопки під час будівництва нафтопроводу Баку – Тбілісі – Джейхан, 2004 р., розкопки С. Ашурова)

Рис. 2. Ґрунтове поховання у ледь скорченій позі (поховання № 140-141, квадрат XXVIII, Мінгечаур, 1946 р., розкопки С. Казієва)

Таблиця IV

Рис. 1. Грунтове поховання ледь скорченій позі (поховання № 169, квадрат XXX, Мінгечаур, 1946 р., розкопки С. Казієва)

Рис. 2. Поховання у підкреслено скорченій позі (поховання № 158, квадрат XXVIII, Мінгечаур, 1946 р., розкопки С. Казієва)

Таблиця V

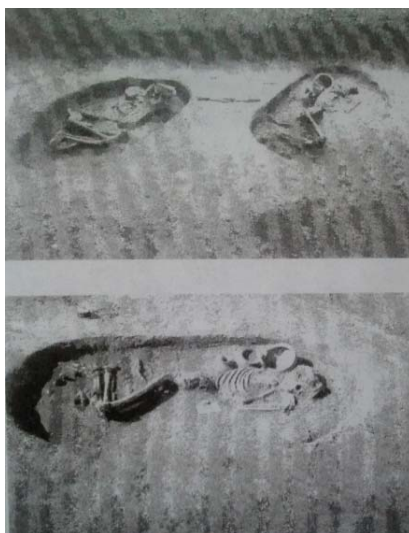

Рис. 1. Грунтові поховання зі слабо скорченим кістяком. Могильник у села Наріманкенд Євлахського району (розкопки Г. Агаєва, С. Ашурова і В. Квачідзе)

Таблиця VI

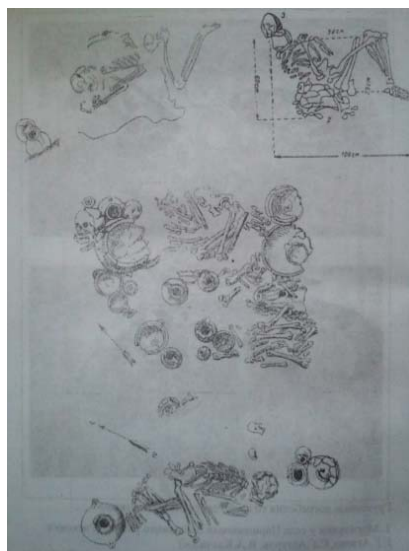

Рис. 1. Грунтові могили із сильно скорченим кістяком із Ялойлутепе (розкопки О. Ш. Ісмізаде)

Список використаних джерел:

1. Асланов Г. Древний Мингечаур (эпоха энеолита и бронзы) / Г. Асланов, Р. Ваидов, Г. Ионе. – Баку, 1959.
2. Azərbaycanın arxeoloji qızıl və gümüş əşyaları. – Bakı, 2013.
3. Tarixi Azərbaycan Dövlətləri. – Bakı, 2012.
4. Алиев И. "О скифах и скифском царстве в Азербайджане" / И. Алиев // Переднеазиатский сборник. История и философия стран Древнего Востока. – М., 1979.
5. Ашуров С. Грунтовые погребения в Самухе / С. Ашуров, А. Абдуллаева // Археология, этнология и фольклористика Кавказа. – Тбилиси, 2007.
6. Бабаев И. Города Кавказской Албании / И. Бабаев. – Баку, 1991.
7. Бакушев М. Погребальный обряд населения Дагестана албаносарматского времени (III век до н.э. – IV век н.э.) / М. Бакушев. – Ростов н/Д., 2008.
8. Ваидов Р. Отчет об археологических раскопках на Торпакале / Р. Ваидов // Научный архив института истории. – Инв. №5288. – Баку, 1963.
9. Гошгарлы Г. Албанский город Самунис и его некрополь / Г. Гошгарлы // Antik və orta əsr Azərbaycan şəhərləri: arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Bakı, 2012.
10. Гошгарлы Г. Античные могильники древнего Мингечаура и их параллели на трассе трубопроводов Баку – Тбилиси – Джейхан и Баку – Тбилиси – Эрзерум / Г. Гошгарлы // Mingəçevir arxeoloji ekspedisiyasının 60 illiyinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları. – Mingəçevir, 2006.
11. Гошгарлы Г. Типология погребальных памятников античного периода на территории Азербайджана / Г. Гошгарлы. – Баку, 2012.
12. Дьяконов И. История Мидии / И. Дьяконов. – Москва – Ленинград, 1956.
13. Ионе Г. Археологические раскопки в районе Мингечаургэсстрой. Две могилы грунтовые погребения со скорченным костяком / Г. Ионе // Доклады АН Азерб. ССР. – Том. 2, №6. – Баку, 1946.
14. Ионе Г. Мингечаурские разновидности наконечников стрел "скифского" типа / Г. Ионе // Материальная культура Азербайджана. – Т. 3. – Баку, 1953.
15. Исмизаде О. Ялойлутепинская культура / О. Исмизаде. – Баку, 1956.
16. Казиев С. Археологические раскопки в Мингечауре / С. Казиев // Материальная культура Азербайджана. – Том 1. – Баку, 1949.
17. Крупнов Е. Глиняная головка "скифа" из Закавказья / Е. Крупнов // Вестник древней истории. – М., 1940. – № 3-4.
18. Лалаян Е. Раскопки в с. Нидж и Варташен / Е. Лалаян // Изв. Кавказ. отд-ния моск. археол. о-ва. – 1919. – Вып. 5. – Тифлис.
19. Мамедов Э. Античный город Мингечаур-Самунис по материалам археологических исследований / Э. Мамедов. – Баку: Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, 2012.
20. Научный архив национального музея истории Азербайджана. Инв. № 165.
21. Пиотровский Б. Скифы и древний Восток / Б. Пиотровский // Советская Археология. – 1954. – Вып. 19. – С. 141-158.
22. Погребова М. Закавказье и его связи с Передней Азией в Скифское время / М. Погребова. – М., 1984.
23. Тревер К. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании / К. Тревер. – М., 1959.
24. Халилов Дж. Археологические находки "скифского" облика и вопрос о "скифском царстве" на территории Азербайджана. Проблема скифской археологии / Дж. Халилов. – М., 1971.
25. Халилов Дж. Материальная культура Кавказской Албании (IV в. до н.э. – III в. н.э.) / Дж. Халилов. – Баку, 1985.
2. Archeological gold and silver jewelry of Azerbaijan. (2013). Baku: [s.n.]. [In Azerbaijan].
3. Babayev, I. (Ed.). (2012). *The History of Azerbaijan*. Baku: Heydar Aliyev Heritage Research Center. [In Azerbaijan].
4. Aliyev, I. (1979). On the Scythians and Scythian Kingdom in Azerbaijan. In: *Western Asia Collection. History and Philosophy of the Ancient East Countries*. Moscow: [s.n.]. [In Russian].
5. Ashurov, S. & Abdullaeva, A. (2007). Underground Burials in Samukh. In *Archaeology, Ethnology and Folklore Studies of Caucasus*. Tbilisi: [s.n.]. [In Russian].
6. Babaev, I. (1991). *Towns of the Caucasian Albania*. Baku: [s.n.]. [In Russian].
7. Bakushev, M. (2008). The funeral rite of Dagestan Population of the Albanian-Sarmatian time (3rd century BC – AD 4th century). Rostov-on-Don: [s.n.]. [In Russian].
8. Vaidov, R. (1963). *Report on the Archaeological Excavation in Torpaggala*. In: Scientific Archive of National Museum of Azerbaijan History, №5288. Baku. [In Russian].
9. Goshgarly, G. (2012). Alban Town Samunis and its Necropolis. In: *Proceedings of International Scientific Conference: Ancient and Medieval Towns of Azerbaijan*. Baku: [s.n.]. [In Russian].
10. Goshgarly, G. Goshgarly G. O. Antique burial grounds of ancient Mingachevir and their parallels on the Baku-Tbilisi-Ceyhan and Baku-Tbilisi-Erzurum pipelines. In Proceedings of the scientific conference dedicated to the 60th anniversary of the Mingachevir archeological expedition. Mingachevir: [s.n.]. [In Russian].
11. Goshgarly, G. (2012). Typology of the Burial Monuments from the Territory of Ancient Azerbaijan. Baku: [s.n.]. [In Russian].
12. D'yakonov, I. (1956). *The History of Media*. Moscow – Leningrad: [s.n.]. [In Russian].
13. Ione, G. (1946). Archaeological Excavations in the Region of Mingachevir Dam. Two Graves of an Underground Burial with the Crooked Skeletons. *Reports of the Academy of Sciences of Azerbaijani Soviet Socialist Republic*, 2(6). [In Russian].
14. Ione, G. (1953). Arrowheads of Scythian Type from Mingachevir. In *Material Culture of Azerbaijan. Volume 3*. [In Russian].
15. Ismizade, O. (1956). *Yaloylutepe culture*. Baku: [s.n.]. [In Russian].
16. Kaziev, S. (1949). Archaeological Excavations in Mingachevir. In *Material Culture of Azerbaijan. Volume 1*. Baku: [s.n.]. [In Russian].
17. Krupnov, E. (1940). Clay Head of "Scythian" from the Transcaucasia. *Bulletin of Ancient History*, 3-4, 370-371. [In Russian].
18. Lalayan, E. (1919). Excavation in Nij and Vartashen. *Proceedings of the Caucasian Department of the Moscow Archaeological Society*, 4. Tbilisi: [s.n.]. [In Russian].
19. Mamedov, E. (2012). *Ancient Town Mingachevir-Samunis: on the Archaeological Materials*. Baku: National Museum of Azerbaijan History. [In Russian].
20. Scientific Archive of National Museum of Azerbaijan History, Baku, №165. [In Russian].
21. Piotrovskij, B. (1954). Scythians and the Ancient East. *Soviet Archaeology*, 19, 141-158. [In Russian].
22. Pogrebova, M. (1984). *Transcaucasia and Its Connection with the Western Asia during the Scythians Time*. Moscow: [s.n.]. [In Russian].
23. Trever, K. (1959). *Essays on the History of the Caucasian Albania*. Moscow: [s.n.]. [In Russian].
24. Xalilov, D. (1971). "Scythian" Archaeological finds and the question of the "Scythian Kingdom" in Azerbaijan. *Problem in the Scythian Archaeology*. Moscow: [s.n.]. [In Russian].
25. Xalilov, D. (1985). *Material Culture of Caucasian Albania (4th century BCE – AD 3rd century)*. Baku: [s.n.]. [In Russian].

References:

1. Aslanov, G. & Vaidov, R. & Ione, G. (1959). *Ancient Mingachevir (Chalcolithic and Bronze Ages)*. Baku: [s.n.]. [In Russian].

Mammadov Emin Vagif, Doctoral Candidate

National Museum of History of Azerbaijan of the National Academy of Sciences of Azerbaijan, Baku, Azerbaijan

UNDERGROUND BURIALS OF THE ANCIENT MINGACHEVIR (SAMUNIS)

The article is dedicated to the analysis of archeological excavation as a result of researches discovered in the Mingachevir conducted in the middle of the 20th century of the different type of underground burials of the ancient period. These burials are covered the significant historical period from the second half of the 1st millenium and the first century AD and are the important source of the scientific information on many issues of material and spiritual culture of the population of Caucasus Albania. Underground burials of the ancient period in the Mingachevir zone by the method of placing the deceased in them are divided into three types: 1) burials with a backbone stretched out on the back; 2) burials with a weakly crouched skeleton on the left or right side; 3) burials with a heavily crouched skeleton on the left or right side. The article gives a detailed analysis of all these three types of burials. The author of the article, along with a number of other researchers come to the conclusion that the first type of underground burial is considered to be innovation for the whole of the South Caucasus and its emergence is associated with the penetration of mobile tribes from the North Caucasus in particular the Scythian. Part of these Scythians finally settled in the Mingachevir zone and subsequently merged with the local population, which eventually leads to the appearance of a second type of underground burial in the form of underground graves with poorly crouched skeleton. The third type of underground burial of Mingachevir (Samunis) of the ancient period, namely burials with a heavily crouched skeleton belong to local autochthonous tribes, consolidation of which became the basis for the formation of the state of Caucasian Albania in the 4th – 3rd centuries BC. This type of underground burial has deep local roots and is based on centuries-old local funerary rituals.

Key words: Caucasus Albania, Mingachevir (Samunis), underground burials, Scythians.

Надійшла до редколегії 11.05.19

УДК 94 (477) (092) "1884/1934" Голоскевич Григорій
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.141.6>

Л. Могильний, д-р іст. наук, проф.,
О. Лященко, канд. філол. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ПОЗИЦІЯ ГРИГОРІЯ ГОЛОСКЕВИЧА

Наприкінці XIX – початку XX ст. в середовищі української інтелігенції сформувалася думка про особистий внесок кожного для становлення своєї Батьківщини у сфері науки і культури. Одним із тих, хто відгукнувся на подібний неофіційний заклик, став Григорій Костянтинович Голоскевич. До 1917 р. він працював у петербурзькому видавництві "Друкар", потім, переїхавши у серпні 1917 р. до Києва, увійшов до складу Української Центральної Ради та вступив до Української Партії Соціалістів-Федералістів на чолі з С. Єфремовим, підтримував Українську Народну Республіку у боротьбі проти більшовиків. У дослідженні проаналізовано еволюцію поглядів Г. Голоскевича протягом революційних подій та боротьби за незалежність 1917–1920-х рр. Установлено його автономістські переконання, які він сприйняв у результаті роботи з представниками української громади Петербурга та участі в українському національному русі. Поступово, як і більшість учасників українського національного руху, Г. Голоскевич прийшов до необхідності створення української держави, яка могла б остаточно розв'язати національні, соціальні, економічні та науково-освітні проблеми українського народу. Одним зі шляхів такого самоствердження стала наукова робота вченого в галузі мовознавства. Прихованою сторінкою діяльності Г. Голоскевича стала його участь у підпільних антибільшовицьких об'єднаннях, зокрема Братстві Української Державності (БУД), яке прагнуло відновити УНР. Установлено, що учасники БУД намагалися стати координаційним центром національного руху на території Київщини, засуджували більшовицьку політику воєнного комунізму, з недовірою і обережністю ставилися до НЕПу й політики українізації. В українській і зарубіжній історіографії тема дослідження до цього часу практично не розглядалася, тому питання суспільно-політичних поглядів діячів українського національного руху є надзвичайно актуальним, зважаючи на те, що персоналії так званого "другого плану в українському русі" майже не отримали наукового висвітлення.

Ключові слова: Голоскевич Григорій, Українська Центральна Рада, Єфремов Сергій, Братство української державності, мовознавство.

Протягом останніх десятиліть в українській історичній науці відбулися великі зрушення. Закриті й цензуровані в радянські часи сторінки української історії врешті-решт стали доступними для повноцінних досліджень і об'єктивних суджень. За цей період дослідникам вдалося створити не лише монументальну картину історії українського національного руху, але й підготувати велику кількість робіт з української біографістики різноманітного спрямування. Однак у сучасному науковому дискурсі дослідження так званих діячів "другого плану" залишається одним із маловивчених напрямів історичної науки. Серед таких персоналій потрібно згадати видатного мовознавця – Г. Голоскевича. Його політичні погляди й громадська робота досі невідомі широкому загалу. Тому дане дослідження є надзвичайно актуальним, зважаючи на невелику кількість праць, у яких по крихтах можна знайти інформацію про Г. Голоскевича, та й то переважно про його наукову роботу.

Серед дослідників, які спробували закласти підвалини для розкриття суспільно-політичних позицій Г. Голоскевича, варто назвати Т. С. Осташко [7] і М. Железняка [5]. Основна інформація про переконання Г. Голоскевича розміщена в матеріалах ГДА СБУ, зокрема в томах 99-100 справи Спілки визволення України [1; 2].

Завданням статті є висвітлення суспільно-політичної позиції Г. Голоскевича та еволюції його переконань у контексті подій першої третини XX ст.

Г. Голоскевич народився в с. Супрунківці Старо-Ушинського повіту Кам'янець-Подільської губернії 4 листопада 1884 р. у родині священика [1, арк. 4, 120, 140].

Середню освіту отримав у Приворотському духовному училищі, яке закінчив у 1899 р., до 1905 р. навчався в Подільській духовній семінарії [1, арк. 3]. Входив до напівлегального українського гуртка В. Чехівського, де "знайомилися з українською історією, письменством, з закордонною українською пресою, з українською ідеологією" [1, арк. 120, 140]. Після цього один рік працював учителем у с. Чернокозинці у двокласній церковно-вчительській школі.

Протягом 1906–1911 рр. навчався на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету. Був учнем академіка О. Шахматова, належав до керованої

ним лінгвістичної секції гуртка українознавства при університеті. Досліджував говірки Поділля (розвідку про них опублікував в академічному збірнику). За словами Г. Голоскевича, "студентські роки ... на чужині підсилили моє національне почуття" [1, арк. 120, 140]. Зважаючи на свої переконання, став активним учасником університетського гуртка українознавства, до складу якого входили згодом і відомі діячі української науки – В. Ганцов, П. Зайцев, М. Корчинський, М. Кушнір, П. Слюсаренко, К. Широцький, О. Шульгін [1, арк. 141; 5, с. 147].

Працюючи вчителем у середніх школах у Ризі (1911–1913) і в Петрограді (1914–1917) [1, арк. 4, 22, 120, 140–141], Г. Голоскевич "відчув" "можливість віддати свої скромні сили на культурну українську роботу, про яку ... мріяв, буди студентом (1906–1911) і учителем (1914–1917)". У 1914 р. він завершив "Український правописний словничок з короткими правилами правопису" – перший орфографічний правописний словник української мови [6, с. 127; 11, с. 638]. Знайомство з Петроградською громадою та її учасниками привело Г. Голоскевича до вступу в місцеві українські організації [арк. 11]. Зокрема, він приєднався до осередку Товариства українських поступовців у Петербурзі [5, с. 102].

У 1914 р. став членом "Благодійного товариства дешевих загально-корисних книжок" національно-культурного спрямування, з 1915 р. став головою товариства (після П. Стебницького, який покладав великі надії на Г. Голоскевича – авт.) [9, с. 462, 464], а також увійшов до складу Українського клубу "Громада" в Петрограді, де викладав курс історії української мови на таємних університетських курсах (громадівці називали їх "Вища Школа"), створених за ініціативою Є. Нероновича. Належав до числа видавничої колегії українського дитячого видавництва, керував видавництвом "Слово" (Петроград). Брав участь у Шевченківському товаристві допомоги українцям-студентам, приєднався до створення видавництва "Друкар" [1, арк. 32, 141; 5, с. 102].

Писав, що належав до партії соціалістів-федералістів з 1916 р. (*швидше за все, йшлося про ТУП – авт.*). У 1916 р. вступив разом із "молодшими петроградськими українцями" "до нелегальної організації соціалістів-федералістів, пов'язаною з Київським центром через

Жебункова (Л. Жебуньова – авт.)", і, як вони казали, почали "розворушувати від сну старих українців" [10, с. 352-353]. Вступ до ТУП відбувся після знайомства з С. Єфремовим, який у 1915–1916 рр. готував у Петрограді свою книгу про І. Франка до видання у "Благодійному товаристві" [1, арк. 4]. Група, до якої належав Г. Голоскевич, розпочала з того, що переформатувала керівництво "Благодійного товариства", планувала видавати в Петербурзі газету замість закритої в Києві "Ради", вибрала редактора, редакційний комітет, але не спромоглася набирати потрібну суму коштів. Нарешті, за спогадами Є. Чикаленка, молодше покоління упевнилося в тому, що критикувати було легше, ніж організувати видання української газети [10, с. 353].

Протягом навчання в університеті й участі в культурно-освітніх проектах Г. Голоскевич сформував своє ставлення до українського національного руху, його цілей і завдань. Як пояснював згодом учений, у той час, "не маючи нахилу до політичної роботи, переобтяжений учительською працею" в Петрограді, "не відчував, на свій сором, потреби в ясному, критично й свідомо побудованому світогляді" [1, арк. 32]. Національно-автономна Україна в межах Російської Демократичної Республіки – "був мій ідеал", а "задоволення національно-культурних потреб України – найчільніше питання" [1, арк. 32, 120, 140].

Таким чином, на першому етапі своєї суспільно-політичної діяльності Г. Голоскевич завершив формувати свої національно-державні переконання, активно приєднався до культурно-просвітницької та суспільно-політичної роботи. Як і більшість ліберально налаштованих українців, вважав за потрібне поєднувати культурницьку роботу з політичною.

Після Лютневої революції 1917 р. в українців "прокинулися надії на здійснення" "національно-політичних ідей, ідеалів", "українців потягло з чужини" в Україну. Г. Голоскевич стає одним із організаторів українських громадянських акцій у Петрограді, зокрема української маніфестації 12 березня 1917 р. Перебував у складі Української національної ради в Петрограді, утвореної українськими громадсько-політичними організаціями міста. Належав до УРДП (з червня 1917 р. – Української партії соціалістів-федералістів) [10, с. 412; 5, с. 102].

У квітні 1917 р. на Всеукраїнському національному конгресі Г. Голоскевич і О. Шульгін були обрані до Української Центральної Ради від української громади Петрограда [1, арк. 33, 68, 141]. Як він згадував, безпосередньо від молодшої групи петроградських есефів (соціалістів-федералістів) [1, арк. 22, 32, 142]. Цей гурток був тісно пов'язаний із старшою групою на чолі з П. Стебницьким і О. Лотоцьким [1, арк. 32].

Одночасно Г. Голоскевич узяв участь і у Всеукраїнському Учительському з'їзді, де "гостро виступив проти поміркованих планів та пропозицій головних доповідачів М. Стешенка та В. Дурдуківського при загальній підтримці всього з'їзду", запропонував "негайно утворити всеукраїнський орган для керування шкільною справою". На з'їзді в української інтелігенції панував національно-романтичний настрій, національне піднесення [1, арк. 33, 141].

У серпні 1917 р. він переїхав до Києва [1, арк. 22, 33], "щоб узяти участь у національно-культурній і політичній українській роботі" [1, арк. 142], працював у Першій Українській гімназії імені Тараса Шевченка (1917–1919), де директором був В. Дурдуківський [1, арк. 4, 33, 142]. Продовжив свою роботу й у видавництві "Друкар" (яке переїхало з Петрограда), де працював членом правління і виконував обов'язки редактора і коректора аж до лютого

1922 р. Окрім книжок, видавництво видавало також власний історичний журнал "Наше Минувле" за редакцією П. Зайцева, В. Міяковського та В. Модзалевського [1, арк. 22, 33, 35]. У редакції журналу працювали С. Єфремов, А. Ніковський, П. Стебницький, П. Зайцев, В. Прокопович. "Коло "Друкаря" групувалися і брали участь в його роботі, в засіданнях, де обмірковувалися видавничі плани" О. Шульгін, О. Слюсаренко, К. Широцький. На "цьому культурному фронті" Г. Голоскевич "виявляв велику акцію", був дуже захоплений і задоволений роботою, "віддаючи їй увесь свій час, усі свої сили", робота давала йому "задоволення і свідомість, що ... роблю потрібне діло" [1, арк. 35, 142-143].

У вересні-жовтні 1917 р. очолював відділ середніх шкіл Генерального секретарства освіти, з 1918 р. – видавничий відділ Міністерства народної освіти УНР. У квітні 1918 р. разом з О. Курило, М. Грунським, А. Лободою, Д. Якимовичем працював у правописній комісії при Міністерстві народної освіти під керівництвом І. Огієнка [10, с. 412-413; 5, с. 102]. Протягом 1918–1920 рр. входив до складу "Товариства шкільної освіти", що видавало термінологічні програми й українські підручники. У товаристві займався коректорською роботою, технічним доглядом за виданнями, завідуванням складу та книгарнею [1, арк. 33-34].

У засіданнях УЦР Г. Голоскевич брав участь, однак займати будь-яку урядову посаду відмовлявся через надмірний об'єм роботи видавничого й освітнього характеру. Підтримував голосуванням лінію УПСФ, "не беручи участі ні в роботі Комісії Центральної Ради, ні в її "високій" політиці, що провадили лідери партій і Президія Ц. Ради" [1, арк. 34, 142]. За його спогадами, "уся праця Ц.Р. і сама Ц.Р. вважалася мені за щось ефиммерне, романтичне й трохи несерйозне. Добре пам'ятаю: урочисте засідання Ц.Р., читають і голосують четвертий універсал, здається, за самостійність України, а голова Ц.Р. проф. М. Грушевський (тоді вже ес-ер), схилившись над столом на естраді (в тодішньому Пед[агогічному] музеї) править коректу своєї книжки – Історія України-Руси. Мені здалося, що сам голова Ц.Р., великий знавець минулого укр[аїнського] народу і тодішній пророк його, не вірить ні в гучні слова універсалу, ні в роботу Ц.Р. – і що найжахливіше – не бачить і не знає шляху в майбутнє, не знає куди йти й куди вести укр[аїнський] народ" [1, арк. 34, 142]. Постійна "партійна гризня" есерів з есдеками в УЦР "знеохочувала" Г. Голоскевича "навіть ходити на засідання" через те, що у "високій же політиці ... не розбирався і не знав її", "був безсилий і безпорадний зорієнтуватися в тодішній політичній ситуації" [1, арк. 34, 142]. Відвідував зібрання УЦР аж до її ліквідації в Києві, коли голова УЦР "М. Грушевський і кабінет-міністрів (есерівський) евакуювалися до Житомира і далі" [1, арк. 23, 33]. Останнє (вечірнє) засідання УЦР, коли "більшовицькі кулі літали на Володимир. вул., коли на Паньківській вул. горів будинок М. Грушевського, а Ц.Р. ухвалювала якийсь куций земельний закон, що до лиця був би Державній Думі 1906–1907 р. – найкращий доказ банкрутства політики Центральної Ради і всієї української інтелігенції" [1, арк. 34-35].

В УЦР підтримував лінію своєї партії – есефів. Співпрацював із керівниками УПСФ С. Єфремовим і А. Ніковським і брав участь у партійних засіданнях, що відбувалися в приміщенні редакції газети "Нова Рада" (на вул. Інститутській) [1, арк. 23, 33, 142]. Участь і робота Г. Голоскевича в партії обмежувалася нерегулярними відвідуванням партійних засідань [1, арк. 33]. Партійні збори він використовував для відпочинку від щоденної праці: "там я

був пасивний і, признаюсь, не цікавився політикою, не розуміючи тої складної ситуації, в якій перебувала Україна" [1, арк. 35]. Він вважав програму УПСФ найближчою до своїх "політичних ідеалів", адже "соціалізм ... ідея всієї партії с.-ф. – не програма, а далека мета" [1, арк. 32]. Займатися серйозною партійною роботою Г. Голоскевич не міг, оскільки "цілком угруз у непомітну культурну працю, працю коректора, редактора, книжкового техника", уся ця робота забирала "весь час і всі сили" [1, арк. 34, 142]. На його думку, УПСФ "жодної ролі в Ц.Р. не відігравала, хоч голова нашої партії С. Єфремов був товаришем голови Ц.Р. Та правду кажучи, ес-ефи нічого й не могли зробити, бо це були письменники, публіцисти, культурні діячі, інтелігенти, чесні люди, що щиро бажали добра Україні, але не політики, не організатори державного життя, не революціонери, що відчують пульс життя" [1, арк. 34]. Перебував у лавах УПСФ "до її розпаду" [1, арк. 4].

Боротьбу за незалежність Г. Голоскевич підтримував, а громадянську війну 1918–1920 рр. між різними ідеологічними силами не міг, як інтелігент, зрозуміти й сприйняти. "Неминула жорстокість в такій боротьбі мене обурювала. Радянська влада, влада більшовиків здавалась тоді мені чужою, московською, насильницькою, окупантською, як і багатьом українським інтелігентам. Мої симпатії були на стороні УНР" [1, арк. 23], більшовики "несли жах, руїни, розстріли, смерть", діячі, які перебували на антибільшовицьких позиціях, змушені були переховуватися під чужими прізвищами [1, арк. 143]. За спогадами Є. Чикаленка, після відступу Денікіна більшовики "вже обережніше і толерантніше ставилися до українців і до українського руху, хоч робили всякі йому перепони" [11, с. 401]. У своєму "Щоденнику" Є. Чикаленко вмістив враження Г. Голоскевича про цей час: "Ми, яким довелося перебувати в Києві під час другої гостини більшовиків і Денікіна, твердо рішили zostаватись на своєму місці й провадили, оскільки буде можливо, культурну українську роботу. Ми уважали, що при всіх політичних експериментах це буде завжди тим, на чому фактично базується державна робота" [11, с. 401; 3, с. 1-2].

З 15 січня 1919 р. він працював у історико-філологічному відділі УАН [1, арк. 4, 23; 5, с. 102]. Керівник (1928–1929) [1, арк. 11] і член-редактор Комісії для складання "Словника української живої мови" (1919–1929) [1, арк. 4], учасник Діалектичної комісії і член Бібліологічного товариства з 1929 р. [1, арк. 5], був співредактором українських наукових словників (1924–1932). Досліджував Євсееве Євангеліє 1283 р., подільські говірки та ін. [6, с. 127; 5, с. 102].

У 1920–1921 рр. Г. Голоскевич проживав на Нестерівській вул. 17, кв. 23, у тому ж будинку, де проживав його колега В. Ганцов і де взимку протягом шести місяців, переховувався під чужим прізвищем С. Єфремов [1, арк. 37]. Вони збиралися разом для обговорення суспільно-політичних подій в Україні. Такі ж розмови відбувалися і в Комісії для складання Словника живої української мови за участі Г. Голоскевича, В. Ганцова, П. Стебницького й О. Андрієвської [1, арк. 23]. Разом із С. Єфремовим, П. Стебницьким і А. Ніковським Г. Голоскевич обговорював "жорстокости" більшовиків, розстріли та ін. Настрій у всіх був "пригнічений". Для всіх "було ясно і очевидно, що участі в революції ми не беремо, її не розуміємо і не можемо сприйняти, більшовики були для нас чимсь жажливим" [1, арк. 37]. "Розмови завжди були про більшовиків, їх жорстокість", усі вважали їхню владу тимчасовою, "мріяли про повернення Петлюри, про УНР", "про потребу поновити чи утворити українські антирадянські організації" [арк. 38]. "Хоч УНР пала, але наші думки і очі дивилися закордон з надією на поворот

Петлюри, УНР, ми були певні, що більшовики – окупанти, які принесли в Україну, як тоді казали і писали, – радянську владу на вістрях багнетів довго не втримаються в Україні, що проти "московських окупантів" повстане вся Україна, все селянство" [1, арк. 147].

Таким чином, на другому етапі своєї суспільно-політичної діяльності Г. Голоскевич більше ніж на попередньому етапі брав участь у партійній і політичній діяльності. Приєднується до УПСФ, бере участь у засіданнях УЦР, співчуває молодій УНР у її боротьбі з більшовиками і білогвардійцями. Визнає свою політичну невідповідність і покладається на авторитет своїх колег – С. Єфремова, А. Ніковського, В. Ганцова та ін.

У 1920–1922 рр. Г. Голоскевич працював у Державному видавництві України (ДВУ), Державній правописній комісії при Наркомосвіти (1926–1928 рр.) [арк. 11], із січня 1922 р. – у видавництві "Слово" разом із С. Єфремовим і П. Стебницьким [1, арк. 58].

Під час голоду 1921–1923 рр. друзі записали Г. Голоскевича до списку на отримання продовольчої допомоги. Взимку 1922 р. отримав чотири посилки (одну речову і три продуктових від АРА) [1, арк. 5].

Після легалізації С. Єфремова, "його повороту з-за кордону" навесні 1921 р., Г. Голоскевич приєднався до участі в засіданнях підпільного позапартійного Братства української державності, що існувало до 1924 р. [1, арк. 23-24, 46]. Завданням організації було припинення протистояння між українцями під гаслами української державності і вирішення соціальних питань [1, арк. 144]. Засідання організації відбувалися в приміщенні ВУАН на вул. Короленка, 54, в кабінеті С. Єфремова або в приміщенні Комісії новітнього письменства, під час роботи або увечері [1, арк. 46]. Збиралися один-два рази на місяць, нерегулярно, з перервами під час літніх відпусток. За свідченнями Г. Голоскевича, який став секретарем організації і вів протоколи зборів [1, арк. 182], на зібраннях були присутні С. Єфремов, П. Стебницький, М. Синицький, Я. Гермайзе та О. Дорошкевич. На цих зустрічах обговорювали поточні політичні, економічні та культурні події, критикували окремі дії влади, обмірковували "питання про потребу організації української інтелігенції, консолідації українських антирадянських інтелігентських сил", а також "контакти з іншими містами: Полтавою, Харковом, з тамошніми есеївськими елементами" [1, арк. 24, 46].

Учасники зібрань "робили підсумки здобуткам української культури під радянською владою", Г. Голоскевич підготував декілька доповідей, серед яких "Про українську радянську книжку", про роботу ДВУ, Книгоспілки та інших українських видавництв. У цей час найбільше уваги привертало в 1923–1924 рр. принципове питання "про ставлення до радянської влади, бо час ішов, рада не тільки не падала, а зміцнювалася, завойовувала міцні позиції і вплив в міжнародній політиці, поборювала економічні труднощі, відбудовувала народне господарство, промисловість. Варто зазначити, що молодша генерація (Гермайзе, Дорошкевич) рішуче розходились зі старшою генерацією (С. Єфремов, П. Стебницький)" [1, арк. 24, 47, 153]. С. Єфремов у 1926 р. описав враження Г. Голоскевича про українізацію і перевірку рівня володіння українською мовою: "Був на перевірці в Укрметі, установі здавна українській ... і то не перевірка була, а якесь знущання. Українізатор задавав такі казуїстичні питання, яких, видимо, на цей випадок навігадував, і всі, хто завжди говорили українською, все ж на ті питання відповісти не могли. Та й сам той добродій ледве чи розумів, що питав" [4, с. 431].

За спостереженнями Г. Голоскевича, серед української інтелігенції єдиного антирадянського ідеологічного фронту не було. Жваво обговорювалася на засіданні БУД доповідь О. Гермайзе, зачитана восени 1923 р., на тему про ставлення української інтелігенції до радвлади [1, арк. 24, 47]. Висновок його доповіді – "єдина можлива реальна влада в Україні після Жовтневої революції – це радянська, і тому українська інтелігенція повинна переглянути своє відношення до радвлади", з чим не погоджувався ні С. Єфремов, ні П. Стебницький [1, арк. 24-25]. О. Дорошкевич, не поділяючи непримиренності С. Єфремова і П. Стебницького, порвав з організацією і більше не брав участі в її засіданнях. Влітку 1924 р. регулярні засідання не відбувалися. Припинилися збори учасників і через низку арештів окремих представників української інтелігенції в Харкові й Полтаві. Зважаючи, що Г. Голоскевич не входив до керівництва БУД, він припускав, що належав до "ячейки старшої генерації, під безпосереднім керівництвом С. Єфремова" [1, арк. 25, 48]. На думку Г. Голоскевича, БУД припинив своє існування "через пильний догляд ДПУ за українською антирадянською політичною акцією", "з огляду на небезпеку бути викритим" [1, арк. 42], ідеологічні розходження [1, арк. 48, 95, 153], відсутність практичної політичної роботи "організація себе вже пережила, відстала від життя" [арк. 183]. Але відмовитися від боротьби за свої ідеали – Українську державність у формі УНР – українська інтелігенція не повинна і не має права. "Вона зобов'язана перед українським народом, перед Україною – боротися за УНР [1, арк. 183, 199]. Політика Радвлади хоч і багато дала для України, особливо на культурному фронті, і частина української інтелігенції працює з радянською владою, однак не може задовольняти повністю з таких причин: 1) УСРР не є в дійсності самостійною республікою, і цілком підвладна Москві політично і економічно; 2) Національна політика радянської влади в Україні неповна, нещира, тимчасова, викликана тактично-політичними мотивами; 3) земельна політика радянської влади ґрунтується на соціалізації та колективізації і не відповідає інтересам українського селянства; 4) політика націоналізації промисловості і скасування приватної власності – невірна; 5) виборність до рад та інших радянських органів – фікція, формальність; 6) заборона свободи слова і друку вбиває українську культуру. Тому українська інтелігенція повинна виконувати свій обов'язок перед українським народом, перед Україною, боротися за самостійну Україну – Українську Демократичну Республіку, проводячи боротьбу з радянською владою в Україні [1, арк. 199-200].

У розмові з В. Симовичем Г. Голоскевич висловив думку, "що ми українці, через свою неорганізованість і несвідомість, не доросли ще до своєї держави і що найдемократичніша Російська Республіка не визнає не тільки автономної України, але й загрожуватиме нашим національно-культурним здобуткам" [1, арк. 161].

У 1922 р. було засноване приватне видавництво "Слово", у якому керівну посаду спочатку займав Г. Голоскевич. Метою видавництва було "сприяння українській культурі виданням та поширенням книжок українською мовою", учасники "Слова" дотримувалися принципу невидання книжок радянського змісту [1, арк. 153]. На його думку, видавництво перебувало під ідеологічним впливом керівників БУД. Проявами такої ідеології може бути публікація у 1925 р. "книжки-збірника пам'яті П. Стебницького", у свій час активного діяча УНР і Української держави [1, арк. 25-26], переклади творів європейських класиків, монографій С. Єфремова та праць українських

неокласиків [1, арк. 153-154, 185-186]. Проукраїнські позиції учасників БУД поділяла частина працівників Комісії Словника живої мови, зокрема – Г. Голоскевич, В. Ганцов і О. Андрієвська [1, арк. 26].

Про особисте життя Г. Голоскевича відомо небагато, в анкетних даних ГДА СБУ написано, що неодружений, а в матеріалах справи вчений називав Є. І. Бігановську своєю дружиною [1, арк. 71, 73].

Отже, підсумовуючи третій етап суспільно-політичної діяльності Г. Голоскевича, потрібно зауважити, що боротьба за незалежність України і відстоювання ідеї української державності перейшла з фази збройного протистояння до функціонування підпільних організацій і груп, які намагалися скоординувати свої пріоритети. Г. Голоскевич бере участь у Братстві української державності, обговорює зі своїми однодумцями напрями політичної, культурно-просвітницької і наукової діяльності, аналізує позитиви і прорахунки більшовицької влади.

За спогадами Н. Полонської-Василенко, з весни 1929 р. почалися виклики співробітників ВУАН до ДПУ, а також студентів високих шкіл, учителів школи, в якій був директором В. Дурдуківський. Усіх їх розпитували про діяльність академіка С. Єфремова, про інших осіб, які потім фігурували на процесі СВУ [Полонська, с.435].

17 серпня 1929 р. Г. Голоскевич був заарештований, проведено обшук житла (відповідно до талону ордеру №4346 ДПУ), за адресою Чехівський провулок 6, кв. 10. 20 серпня 1929 р. видана постанова про притягнення до відповідальності та про обрання запобіжних заходів (по справі №457) [арк. 1].

Уперше вчений викликаний на допит 24 серпня 1929 р., який проводив старший уповноважений ДПУ Ушаків (Ушаков) [1, арк. 3-4]. Загалом відбулося ще 24 допити: 4 [1, арк. 6], 5 [1, арк. 9], 6 [1, арк. 13], 7 [1, арк. 15], 9 [1, арк. 27], 10 [1, арк. 30], 11 [1, арк. 46], 12 [1, арк. 60], 13 [1, арк. 66], 15 [1, арк. 68], 21 [1, арк. 71], 22 [1, арк. 81], 23 [1, арк. 92], 24 [1, арк. 101], 25 [1, арк. 108], 26 [1, арк. 113] вересня, 13 [1, арк. 182], 17 [1, арк. 190], 27 [1, арк. 199], 29 [1, арк. 217] листопада, 13 [1, арк. 225], 17 [1, арк. 231], 27 [1, арк. 234], 30 [1, арк. 238] грудня 1929 р.

На перших допитах заявляв про неможливість відмови від своїх "політичних поглядів" [1, арк. 7]. Однак 9 вересня 1929 р. Г. Голоскевич вирішив "зізнатися" і підготував так зване "Моє розкаяння", у якому визнавав свою провину за "антирадянську" і "контрреволюційну" діяльність [1, арк. 27-29, 175-176]. Як він пояснював, раніше "в мене не стало мужності бути цілком відвертим. Це пояснюється боязню за свою власну долю й за долю моїх друзів – сучасників в організаціях, особливо за академіка С. Єфремова, авторитет котрого досі був для мене великий і дорогий. С. Єфремов – це прапор українського ... руху, під яким стояли всі вороже настроєні проти Радвлади елементи як міста, так і села. Виказати ак. С. Єфремова, як керівника організованого підпілля проти Радвлади, рівно тому, що скомпрометувати всю частину української інтелігенції, що, приховуючись маскою лояльності, увесь час боролася усіма засобами проти Радвлади, намагаючись її скинути" [1, арк. 28, 63]. 22 січня 1930 р. Г. Голоскевичу було пред'явлено обвинувачення в заподіянні злочину за арт.54² і 54/11 КК УСРР [1, арк. 241].

За вироком особливого складу Верховного суду УСРР від 19 квітня 1930 р. за участь у діяльності контрреволюційній організації "Спілка визволення України" засуджено до п'яти років позбавлення волі. Ув'язнення від-

бував у Ярославльській в'язниці, потім висланий у Тобольськ, де загинув за нез'ясованих обставин, за деякими даними – здійснив самогубство. Реабілітований 11 серпня 1989 р.

Отже, підсумовуючи усе викладене вище про суспільно-політичну діяльність Г. Голоскевича, варто виділити три періоди 1) дореволюційний, який охоплює події до Лютневої революції 1917 р. і характеризується формуванням і становлення світогляду й переконань Г. Голоскевича, визначення основних напрямків діяльності; 2) революційний – від Лютневої революції 1917 р. до завершення Визвольних змагань наприкінці 1921 р., під час якого відбувся перехід до реалізації і відстоювання національних ідеалів ученого у сфері освіти, науки і культури; 3) радянський – відзначається переходом діяльності ліберальної української інтелігенції до неактивної підпільної роботи, яка обмежувалася обговоренням поточних подій, пошуком однодумців у регіонах і зосередженням на неполітичній роботі. Жорстка боротьба більшовиків зі своїми опонентами змушувала інтелігенцію або емігрувати під тиском влади, або змиритися і шукати легальні можливості для поліпшення становища українського народу через участь в українізаційних процесах, науковій і видавничій діяльності. На основі архівних джерел та наукової літератури вдалося установити еволюцію поглядів Г. Голоскевича від переконаного автономіста до прихильника ідеї незалежності України.

Список використаних джерел:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України, спр. 67098 ФП (СВУ), т.99 (Голоскевич Г. К.), 245 арк.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України, спр. 67098 ФП (СВУ), т.100 (Голоскевич Г. К.), 142 арк.
3. Голоскевич Г. З Києва / Г. Голоскевич // Громадська думка (Львів). – 1920. – Ч. 133. – 9 червня. – С. 1-2.
4. Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929 / С. О. Єфремов. – Київ : ЗАТ "Газета "Рада", 1997. – 848 с.

L. Mohylnyi, Dr. habil. (History), Professor,
O. Liashchenko, PhD in Philology, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SOCIO-POLITICAL VIEWS OF HRYGORYI HOLOSKEVYCH

At the end of the 19th and in the early 20th century the Ukrainian intelligentsia attached great significance to a personal contribution of everyone in the field of science and culture to the development of one's homeland. One of those who shared this opinion was Hrygoryi Kostantynovych Holoskevych. He worked at the Petersburg publishing house "Drukar" until 1917, then, in August 1917, he moved to Kyiv and joined the Ukrainian Central Rada and the Ukrainian Party of Socialist-Federalists, which was headed by S. Yefremov. Also, he supported the Ukrainian People's Republic in the struggle against the Bolsheviks.

In the Ukrainian and foreign historiography, the social and political views of Holoskevych have received little attention. Therefore, in the current research, the evolution of H. Holoskevych's views during the revolutionary events and the struggle for independence in 1917-1920's have been analyzed. His autonomous beliefs, which were formed under the influence of the Ukrainian community of St. Petersburg and his participation in the Ukrainian national movement, have been defined. The research has revealed that, like most participants in the Ukrainian national movement, Holoskevych came to a firm belief that the formation of an independent state, which could finally solve the national, social, economic, scientific, and educational issues of the Ukrainian people, became an urgent need in his time. One of the ways of such self-affirmation was his scientific work in the field of linguistics. The little-known side of H. Holoskevych's activities was his participation in the underground anti-Bolshevik associations, namely in the Brotherhood of Ukrainian Statehood (BUD), which sought to restore the UPR. In the article, it has been revealed that the members of the BUD tried to become the focal point of the national movement on the territory of Kyiv region, condemned the Bolshevik policy of war communism, treated the NEP and the policy of Ukrainization with a great deal of mistrust and caution. Taking into consideration the fact that so-called marginal representatives of the Ukrainian movement, including H. Holoskevych, have been little explored so far, the research on the socio-political views of the figures of the Ukrainian national movement is extremely urgent in a modern scientific discourse.

Key words: HoloskevychHrygoryi, Ukrainian Central Rada, YefremovSergiy, Brotherhood of Ukrainian State, linguistics.

5. Железняк М. Г. Голоскевич Григорій Костянтинович / М. Г. Железняк // Енциклопедія Сучасної України. – К. : Ін-т енцикл. досліджень НАН України, 2006. – Т. 6. – С. 102-103.

6. Життєпис Г. К. Голоскевича // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1923. – Кн. II, III (1920–1922). – С. 127.

7. Осташко Т. С. Голоскевич Григорій Костянтинович / Т. С. Осташко // Енциклопедія історії України. – К. : Наук. думка, 2004. – Т. 2: Г-Д. – С. 147.

8. Полонська-Василенко Н. Спогади / Н. Полонська-Василенко. – К. : Києво-Могилянська акад., 2011. – 591 с.

9. Чикаленко Є. і Стебницький П. Листування. 1901–1922 роки // Упоряд. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. – К. : Темпора, 2008. – 628 с.

10. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917) / Є. Чикаленко. – К. : Темпора, 2011. – 480 с.

11. Чикаленко Є. Щоденник (1919–1920) / Є. Чикаленко. – К. : Темпора, 2011. – 720 с.

References:

1. Branch State Archive of Security Service of Ukraine, file 67098 FP (Union for the Freedom of Ukraine), vol. 99 (H. K. Holoskevych), 245 sheets.
2. Branch State Archive of Security Service of Ukraine, file 67098 FP (Union for the Freedom of Ukraine), vol. 100 (H. K. Holoskevych), 142 sheets.
3. Holoskevych, H. (1920, June 9). From Kyiv. *Public Opinion (Lviv)*, 133, 1-2. [In Ukrainian].
4. Yefremov, S. (1997). *Diaries, 1923-1929*. Kyiv: Rada. [In Ukrainian].
5. Zhelezniak, M. (2006). Holoskevych Hryhorii Kostiantynovych. In I. Dziuba (Ed.), *Encyclopedia of Modern Ukraine: Volume 6*. Pp. 102-103. [In Ukrainian].
6. Life of H. K. Holoskevych. (1923). *Proceedings of the Department of History and Philology of the All-Ukrainian Academy of Sciences*, 2/3, 127. [In Ukrainian].
7. Ostashko, T. (2004). Holoskevych Hryhorii Kostiantynovych. In V. Smolii (Ed.), *Encyclopedia of the History of Ukraine: Volume 2*. P. 147. [In Ukrainian].
8. Polonska-Vasilenko, N. (2011). *Memories*. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy. [In Ukrainian].
9. Myronets, N. & Starovoitenko, P. (Eds.). (2008). *Ye. Chykalenko and P. Stebnytskyi. Correspondence*. Kyiv: Tempora. [In Ukrainian].
10. Chykalenko, Ye. (2011). *Diary (1907-1917)*. Kyiv: Tempora.
11. Chykalenko, Ye. (2011). *Diary (1919-1920)*. Kyiv: Tempora.

Надійшла до редколегії 13.04.19

УДК 93/94+322:069.01(472-25)"18/19"

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.141.7>

О. Панчук, ст. лаб.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

М. І. ПЕТРОВ В ОРГАНІЗАЦІЇ КОЛЕКЦІЙ ЦЕРКОВНО-АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ ПРИ КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ

Проаналізовано діяльність професора Київської духовної академії, академіка НАН України М. І. Петрова (1840–1921) з організації колекцій київського Церковно-археологічного музею. На основі архівних матеріалів і публікацій сучасників визначено роль ученого в заходах щодо заохочення жертводавців. Вони полягали в письмових подяках, публікаціях інформації про них у друкованих виданнях, доповідями на засіданнях Церковно-археологічного товариства, особистих зустрічах з меценатами, консультаціями з авторитетними вченими, офіційними особами тощо. Установлено, що протягом першого етапу діяльності товариства і музею весь процес комплектації музею перебував під контролем Петрова. З'ясовано, що на цьому етапі вчений набував необхідного досвіду з організації музейної справи. Особливо це проявляється в його зусиллях з організації персональних колекцій архімандрита Антоніна (Капустіна), архієпископа Модеста (Стрельбицький), письменника й мандрівника А. Муравйова. На другому етапі існування товариства і музею роль Петрова стала ще вагомішою. Особливо це проявляється в його зусиллях з організації колекцій єпископа Порфирія (Успенського), князя Сан Домінго (П. Демидова), мецената М. Леопардова. Осмислення і включення до музейного простору цих колекцій суттєво вплинуло на вдосконалення схеми експозицій музею, його музейнознавчої концепції. З'ясовано, що на третьому етапі робота із залучення колекцій сповільнилася. Основну увагу М. І. Петров приділяв впорядкуванню наявних колекцій, їхньому опису та збереженню.

Ключові слова: Микола Петров, Церковно-археологічний музей, музейництво, колекції.

Тема цієї статті обумовлена очевидною і все більшою увагою в українській (і не тільки) гуманітаристиці до збереження і вивчення пам'яток духовної та матеріальної культури, до організації музейництва, до самої, за визначенням Збінека Странського [див. про нього, напр.: 24, с. 65-68; 8, с. 5-7, 76-80; 15, с. 3-16], "музеальності" (чи "музейності") і тісно з нею пов'язаними "музеаліями": "Морфологія музейності, – зауважує О. С. Сапанжа [46, с. 12], – пов'язана з виділенням тих сфер життя людини, які можуть бути представлені в матеріальних пам'ятках (об'єктах) – музеаліях і в подальшому зафіксовані завдяки виокремленню цих пам'яток з контексту утилітарного використання" [цит. у перекладі О. М. Гончарової: 14, с. 136; пор.: 20, с. 95-98. Щодо визначень, термінів тощо див. також: 11].

Не вдаючись у теоретичні дискусії щодо всіх цих суто музеологічних понять (про них у вітчизняній науці див. особливо: 9, с. 72-78; 48, с. 108-112; там само див. основну літературу щодо питання), зауважимо значення для створення музеїв наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (етапі становлення музейної справи [21, с. 78; пор.: 47, с. 137]) роботи з колекціями: поповнення їх новими експонатами, прийом і впорядкування колекцій приватних, їх опис, публікації звітів, путівників, каталогів тощо становить ту основу, на якій закладаються і теоретичні принципи музеології [пор.: 15, с. 8].

Не є винятком з цього погляду й Церковно-археологічний музей (надалі – ЦАМ) при Церковно-археологічному товаристві (надалі – ЦАТ) при Київській духовній академії (надалі – КДА). У попередніх наших публікаціях [27, с. 111-114; 28, с. 41-44] уже згадувалось про клопоти щодо наповнення колекції музею членами товариства, про надходження до музею в різні роки його існування приватних, персональних колекцій [див. спеціально: 18], про сумну долю музейних експонатів і самого музею [див. особливо: 19, с. 3-95]. Неважко зауважити, що ледь не до кожного з цих випадків так чи інакше долучався Микола Іванович Петров: як неформальний, а згодом і офіційний його керівник, як ентузіаст-подвижник, як літературознавець, іконознавець, краєзнавець [див. подібне: 10, с. 216-217] ...

Розпочнемо з констатації вже зауважених вище заходів щодо заохочення жертводавців. Ще із самих початків існування ЦАМ і ЦАТ, за ректорства архімандрита Філарета, було ухвалено надсилати письмову подяку жертводавцям і публікувати інформацію щодо вказаних осіб в "Известиях Церковно-археологического Общества" та

в щорічних звітах, що друкувалися в "Трудах КДА" [див., напр.: 50, с. 349]. Як правило, цю інформацію готував саме М. І. Петров, як стверджує проф. Микола Дроздов у поданні до ЦАТ від 11 листопада 1882 р. [2, спр. 28, арк. 4 зв.-5; пор.: 7, с. 32] – припустити, що він міг увести в оману добре обізнаних з реальним станом справ членів товариства, просто неможливо.

Згідно з цими відомостями, упродовж перших років надходили головним чином одиничні пожертви, загальна кількість яких з року в рік зростала. Так, якщо в 1872 р. було передано 103 предмети, то в 1873 р. їхня загальна кількість уже сягнула 259-ти. Траплялися серед них і унікальні, як то: мідний пояс у звіриному стилі із центральної Персії (знайдений у с. Підгірці Київської повіті й переданий студентом КДА), прапор Сенчанської сотні середини ХVІІІ ст. [41, с. 96].

Увага Петрова до цієї ділянки повсякденної і навіть рутинної роботи засвідчена в тому числі його доповіддю в товаристві від 22 грудня 1874 р. стосовно труднощів з наповнення музею експонатами, перешкод, які чинилися Арсенієм, митрополитом Київським, у передачі до музею предметів культу, що виходили із практичного вжитку [6, Ф. 1396, оп. 1, спр. 3, арк. 26 зв.].

Із наявних документів можна зробити висновок, що протягом усього першого періоду діяльності товариства і музею (до прийняття Статуту 1881 р.) весь процес комплектації музею перебував під контролем Петрова. Відзначимо також, що впродовж цього періоду неформальному керівникові музею доводилося багато навчатися, набуваючи необхідного досвіду з атрибуції надходжень, визначенню їхнього місця в експозиціях музею, музеаліях. Показово у цьому зв'язку є історія з формуванням колекції керівника російської місії в Єрусалимі архімандрита Антоніна (Капустіна) [про нього див. особливо: 13, с. 61-67]. 3 грудня 1874 р. і до самої кінчини в 1893 р. він передавав у дарунок ЦАТ при КДА (а отже, зрештою, до ЦАМ) предмети, зібрані ним під час поїздок по Близькому Сходу. Так, його перший дарунок у грудні 1874 включав 300 золотих, срібних і мідних монет і грецький рукопис, датований ХVІ–ХVІІІ ст. [6, оп. 1, спр. 3, арк. 36]. Архімандрит Антонін супроводжував свої дарунки листами до голови ЦАТ, ректора Академії Філарета, з детальним описом усіх пам'яток, їхньою атрибуцією і датуванням. Один із таких листів (від 31 липня 1879 р.) зберігся в архіві ЦАТ [6, оп. 1, спр. 17, арк. 3-3 зв., 5-5 зв.], решту ж архімандрит Філарет забрав у складі свого архіву до

Риги, де вони й загубилися. У своїх споминах Петров зауважує, що, попри всі намагання, Філарет так і не зміг відшукати це цінне джерело [41, с. 99]. Нині історію колекції, історію самих подорожей та збирання матеріалів розкриває щоденник Антоніна Капустіна в 14 томах за 1837–1894 рр., який, разом із його архівом, після смерті потрапив до Св. Синоду [5, оп. 4, спр. 1118-1131; 44, с. 420-430; 12, с. 8-35]. Із нього станом на сьогодні оприлюднена лише інформація про глаголичні листки (по-іншому: "Київські листки", "Київський міссал") [45, с. 82-83; 25].

Петров, безумовно, розумів усю цінність дарунку архімандрита Антоніна – у своїх спогадах він зауважує: "...колекція о. Антоніна Капустіна зробила б честь будь-якому західноєвропейському музеєві" [41, с. 99]. Працюючи над атрибуцією предметів із цієї колекції, Микола Іванович і сам навчався мистецтву музейництва, прагнув щонайкраще представити їх у наявних експозиціях, задіяти в науково-педагогічному процесі Академії. Так, рукописи із цієї колекції Петров розкладав у двох вітринах у хронологічному порядку з тим, щоб вони слугували "наочним посібником для вивчення грецької і південнослов'янської палеографії" [41, с. 98].

Другою за часом колекцією, що складалася в музеї за безпосередньої участі М. І. Петрова, була вже згадувана колекція ікон [28, с. 41-42]. Придбана архімандритом Філаретом у московського колекціонера Андрія Сорокіна в результаті майже детективної історії, пов'язаної з так званим "варваринським капіталом", ця колекція потребувала значних зусиль, щоб її упорядкувати. За розпорядженням Філарета до цієї справи долучалися професор П. Лашкарьов, який мав спеціальну зустріч з колекціонером Сорокіним, і викладач церковної археології Ф. Смірнов, записки якого сьогодні вважаються втраченими. Не вдаючись у деталі цієї історії, зауважимо роль у ній Миколи Івановича Петрова. Очевидно, що вже із самого надходження ікон до товариства він був долучений до їх опрацювання. А вже відразу після від'їзду Філарета до Риги саме Петров доповідає про колекцію на засіданні ЦАТ від 18 січня 1878 р. (на цьому засіданні члени товариства й ухвалили називати її "Філаретівською" [6, оп. 1, спр. 13, арк. 17], що викликало неодноразові заперечення самого Почесного голови товариства, преосвященного Філарета [1, спр. 144-151; 43]). Нею Петров буде опікуватися і в подальшому, протягом усього існування музею.

У 1878 р. ЦАМ поповнився колекцією А. М. Муравйова – відомого письменника, мандрівника по Святих Місцях, впливового члена Св. Синоду. Оселившись після довгих своїх подорожей у Києві (збудував собі двоповерховий будинок біля Десятинної церкви, у якому влаштував молельню [22]), він перевіз сюди і зібрані за часів подорожей старожитності. Попередній опис колекції був здійснений самим колекціонером [23]. Уточнений же каталог був складений і опублікований М. І. Петровим [35, с. 193-216] уже по смерті А. М. Муравйова (похоронений у стилістичній Андріївській церкві), після передачі колекції до Академії його племінником Володимиром у 1878 р. 1 740 томів бібліотеки Муравйова перейшло до бібліотеки КДА [29; пор.: 49, с. 54-55], а речі молельні – до музею [35, с. 193-216], де й були компактно розміщені в одній невеличкій кімнатці [41, 102-103].

Слід зауважити у зв'язку з нашою темою, що передача ця стала можливою тільки під час візиту Володимира Муравйова до Києва і в результаті активної агітаційної кампанії у пресі громадських діячів Києва, у тому числі й М. І. Петрова.

Завершує перший період існування ЦАМ колекція шаманських та ламаїстських речей, яку поступово надсилав згадуваний уже випускник КДА, архімандрит а потім єпископ і архієпископ Модест (Стрельбицький). Це була дуже

екзотична колекція, описана самим фондоутворювачем. Крім власне речей, що їх використовували шамани й лами, тут були тибетські книги, музичні інструменти. Осмислюючи місце цієї колекції в загальній схемі музею, М. І. Петров зауважує, що вона становить суто етнографічний інтерес [41, 103-104; 39] (що, зауважимо не завадило її розміщенню в Церковно-археологічному музеї).

Слава Церковно-археологічного музею при Церковно-археологічному товаристві при КДА зростала. Зростав і потік надходжень, якими мусили опікуватися члени товариства, у першу чергу – М. І. Петров. У матеріалах товариства збереглася документація про передачу до музею у 1880 р. картин (чи їхні копії) Рафаеля, Белліні, Рембрандта, Рубенса, Веласкеса та Боровиковського. Того ж року покровитель ЦАТ великий князь Володимир Олександрович передав 466 відтиски гравюр, а Почаївська Лавра – оригінальні гравіювальні дошки (17 дерев'яних і 36 мідних), 33 відтиски старих гравюр (одна – гравюра Миколи Потоцького, дві – з актів з підписами князя К. Острозького на заснування Дубенського Хрестовоздвиженського монастиря) і 2 дерев'яні скульптури (уніатські) [6, оп. 1, спр. 19, арк. 6-6 зв.; 38]. Усе це розмаїття пам'яток, що надходили до товариства і, зрештою, до музею, потребувало й опису та додаткової атрибуції, і осмислення їх як експонатів, визначення їхнього місця в експозиціях, вітринах, у структурі самого музею. – Робота ця, як то ми бачимо, лягала на плечі в першу чергу і головним чином Миколи Івановича Петрова.

Так продовжуватиметься й надалі. До наповнення музею долучатимуться як члени товариства (дійсні й почесні), так і люди просто небайдужі – аматори-колекціонери, ентузіасти археологічних, етнографічних, краєзнавчих (у сучасному розумінні цього терміну) студій. На час зміни Статуту в 1881 р. та загального ускладнення діяльності ЦАТ (щомісячні реферати) і ЦАМ (відкриття для публіки) роль Петрова в організації роботи музею і його подальшому впорядкуванню та комплектації стала все вагомішою. За його активної участі успішно завершилася історія з передачею до музею колекції Порфирія Успенського [див. про це детально: 32, с. 4-6]. Складні стосунки з керівництвом КДА (після планової ревізії Академії єпископ Порфирій висловив чимало зауважень), не завадило йому підтримувати цілком толерантні стосунки з Петровим. Єпископ ділився з Миколою Івановичем своїми книгами, знайомив з новими придбаннями, навіть раритетами. У 1878 р., коли він оглядав Муравйовську колекцію в ЦАМ, то пообіцяв передати сюди свою колекцію східних ікон. Але того ж року єпископа Порфирія було переведено до Москви, і обіцянки цілком могли й не справдитися. Про всі застороги щодо цього свідчить лист єпископа Філарета до Петрова від 23 жовтня 1879 р. Почесний Голова товариства писав із Риги: "Преосвященний Порфирій ... може озолотити Вас ... Бійтеся, щоб Москва не перехопила у Вас. Вдарити на преосв. Порфирія можна дуже просто: дати йому доктора за вчені праці. Адже ніхто від цього нічого не втратить, а виграти можна". Філарет сам намагався це зробити, але за часів митр. Арсенія це було просто неможливо [4, спр. 14000, арк. 10 зв.-11].

Справа, однак, влаштувалася самим єпископом Порфирієм. Церковно-археологічний музей при МДА не справив, очевидно, на нього враження, і свою колекцію він заповідав до музею київського. По смерті Порфирія колекція ікон та священних предметів з Афона, Дамаска та Єрусалима, на додаток до вже переданих раніше, надійшла до ЦАМ без жодного списку [32, с. 4.] – опис [6, оп. 1, спр. 16, арк. 60-63 зв.] і публікацію колекції здійснив, звичайно, уже М. І. Петров [31, № 9, с. 164-166; 31, № 10, с. 311]. Найцінніші з-поміж ікон з колекції Порфи-

рія Успенського (виконані в техніці енкаустики) були вивчені згодом академіком М. П. Кондаковим, професорами Д. В. Айналовим і М. П. Ліхачовим. фототипічно опубліковані у Першому випуску Альбому пам'яток ЦАМ у 1912 р. [32, с. 4-6] завдяки фінансовій підтримці колишнього ректора КДА, а на той час єпископа Оренбурзького і Тургайського Феодосія [32, с. 3].

Робота Петрова над осмисленням колекції Порфирія тривала впродовж всього подальшого функціонування ЦАМ, суттєво вплинула на удосконалення схеми експозицій музею, самої його музеєзнавчої концепції [32, с. 3, 30, с. 125–126], виокремленню в загальноросійському дореволюційному контексті українознавчої складової. Так, у пізніших спогадах, він зауважує свої спостереження: "...колекція східних ікон преосвященного Порфирія поміщена в V кімнаті на західній стороні колекція новгородських, московських та інших північно-руських ікон. а на східній – південноросійських, чи українських ікон. ... Енкаустичні синайські ікони ... слугують наче відлунням давньогрецького античного живопису, мають характер натурального, портретного живопису і відрізняються живістю фарб та виразністю типів. У порівнянні з ними ікони великоруських списків є наче тінями з загробного світу, зі схудлими тілами, з виснаженими і строгими обличчями. Навпаки, малоросійські або українські ікони вже прагнуть до вираження на них життєвості і оригінальності. У цьому відношенні південноросійські або українські ікони є наче відродженням стародавнього християнського живопису [41, с. 126]".

Роль М. І. Петрова в комплектації музею зростала, і що далі, то більше. Особливо помітна вона в атрибуції колекції П. Демидова, князя Сан-Домінго, яку по смерті чоловіка в дарунок ЦАМ передала його дружина. Колекція складалася з 207 предметів, головну цінність із яких становив дерев'яний напрестольний хрест у срібному окладі з написом, що цим хрестом преп. Сергій Радонезький благословив князя Дмитра Івановича в похід 1380 р. проти Мамає. Петров згадував, що напис ніхто раніше не читав: "... уперше цей напис був прочитаний мною і на перший раз спричинив велику сенсацію не тільки в Києві, а й по всій Росії" [41, с. 126-127]. Наукове дослідження пам'ятки здійснив спочатку проф. В. З. Завітневич, а в 1889 р. проф. А. Прахов разом з великим князем Петром Миколайовичем у ЦАМ таємно розібрали хрест і дослідили всі на шарування окладів. Попри скептичні оцінки, хрест преп. Сергія Радонезького представлявся в ЦАМ як автентичний у складі Демидівської Сан-Донатко колекції, упорядкованої, у прикінцевому рахунку, Петровим.

Ще більше Петров задіяний був у процесі передачі до ЦАМ колекції Миколи Леопардова. Випускник Вологодської семінарії, чиновник морського відомства, підприємець, що збагатів на будівельних підрядах у Кронштадті [детальніше про нього див.: 41, с. 100; 16, с. 36-39; 17, с. 189-192], після свого переїзду до Києва вдався до колекціонування монет а потім і взагалі старожитностей, уславився своєю благодійницькою діяльністю. Робота над упорядкуванням колекції звела Леопардова з істориками, археологами, шанувальниками старовини, що входили до ЦАТ. Почесним членом товариства було обрано й самого Леопардова [17, с. 189-192]. У 1893 р. Леопардов склав офіційну умову з КДА про передачу його колекції по смерті до ЦАМ [6, оп. 1, спр. 53, арк. 32-35, 37-39, 41, 43-43 зв.; 6, оп. 1, спр. 60, арк. 9-17, 19, 22, 25-28, 32; 6, оп. 1, спр. 63, арк. 34-34 зв., 41, 50-51, 66-66 зв.]. А 12 липня 1894 р. він офіційно склав заповіт про пожертвування в ЦАМ колекції вартістю 9 000 руб. [1, спр. 876, арк. 57]. Леопардов почав поступову передачу колекції ще за свого життя, остаточно ж вона надійшла до музею вже після його смерті, клопотаннями його дружини.

Уся ця велетенська колекція була вивчена й описана М. І. Петровим, котрий видав її каталог у рік смерті власника – 1895 р. [36].

На третьому етапі існуванню музею надходження цілісних колекцій до його фондів сповільнилися. На той час у багатьох єпархіях, у тому числі за активного сприяння М. І. Петрова [28, с. 41-44], виникли свої музеї та давньосховища, куди й передавалися місцеві колекції. У Києві також формувалися нові музеї (Київський художньо-промисловий, музей Ханенків та ін.). Усе це зменшило потік речових пожертв до ЦАМ. Із значних надходжень цієї доби варто назвати компактну колекцію старообрядницьких ікон В. Фальковського [33].

Зусиль по залученню нових експонатів доводилося докласти все значніших. Для з'ясування ролі Петрова в цьому процесі характерно можна вважати історію з надходженням до музею старого архіву Київської духовної консисторії, який, щоправда, передавався тимчасово.

Ще в 1898 р. через київського колекціонера та історика Олександра Лазаревського стало відомо, що старий архів КДК поступово знищується. 12 червня 1898 р. Петров на засіданні ЦАТ запропонував створити спеціальну комісію для розгляду й опису архіву. До її складу були обрані: проф. М. Петров (голова), проф. прот. Ф. Титов, свящ. Києво-Софійського собору М. Стелецький [6, оп. 1, спр. 68, арк. 4-4 зв.]. Консисторія знаходилася в Софійському монастирі. Митрополит Іоанникій виділив три кімнати в Софійському митрополичому домі для роботи комісії. Про результати цієї роботи доповідав на засіданні ЦАТ 18 жовтня 1899. Із його звіту можна дійти висновку, що комісія розібрала справи за останні дві третини XVIII ст. (1731–1795), а також за 1800–1803 рр., розклавши їх у хронологічному порядку. Був виявлений окремий комплекс справ Переяславської духовної консисторії, переданих у другій пол. XVIII ст. Для оптимізації роботи до вивчення матеріалів пропонувалося залучити студенти, які на цих документах і дійсно виконували у подальшому дослідження про митрополитів Рафаїла Заборовського (1731–1747), Тимофія Щербацького (1747–1754), Арсенія Могилянського (1757–1770), Гавриїла Кременецького (1770–1783), Самуїла Миславського (1783–1796), Ієроніма Малицького (1796–1799). До цієї групи долучився ще один магістрант з теми про Гавриїла Банулеско-Бодоні (1799–1803). В архіві виявилися книги указів, описи монастирів і церков, уніатських візитацій (ревізій), приходські сповідні і метричні книги. Петров пропонував звернутися в Консисторію з проханням передати архів до 1803 р. в ЦАТ для його належного опису й подальшого опрацювання [6, оп. 1, спр. 68, арк. 64 зв. - 66 зв.].

18 листопада 1901 р. КДК надіслала відповідь, що погоджується на передачу архіву з тією умовою, що названі вище книги "залишені були для збереження в Архіві Консисторії" [6, оп. 1, спр. 78, арк. 1]. Зрештою, товариство виклопотало спеціальний указ Св. Синоду від 22 січня 1902 р. про тимчасову передачу старих справ архіву для наукової обробки в ЦАТ за винятком книг, необхідних для довідок [6, оп. 1, спр. 78, арк. 2-3 зв.]. 19 лютого 1902 р. товариство призначило М. Петрова та Ф. Титова для прийняття архіву [6, оп. 1, спр. 78, арк. 6-6 зв.]. Справа, однак, тяглася довго, ще і в 1907 р. архів отримати не вдалося [4, спр. 14245, арк. 1-2]. Лише в 1909 р. матеріали були передані (тимчасово) до ЦАМ [37, с. 171-193]. Тут, нарешті, документи були опрацьовані, приведені до цілісної системи, і система ця залишається незмінною ще й сьогодні (архів зберігся в кількості 624 справ за 1723–1803 рр.) [3].

Того ж 1909 р. до музею потрапила чи не остання компактна колекція – старі портрети й речі із Софійського Митрополичого дому, опис яких зробив і опублікував теж М. І. Петров [34].

Підсумовуючи, зауважимо. Пік поповнення ЦАМ колекціями та окремими експонатами припадає 1870-ті – 1890-ті роки, що позначені найвищою науковою та науково-організаційною діяльністю Миколи Івановича Петрова. Станом на 1915 р., коли музей практично перестав поповнюватися, у ньому нараховувалося близько 43 000 експонатів. Серед них: 22 786 монет і медалей; 3 847 речей християнського культу; 3 751 – фотографій, гравюр, креслень, портретів; 3 689 – речей нехристиянських культів та світських; 1 689 – актових документів та листів, 1 240 – рукописних книг та уривків, 1 124 – стародруків [26].

Для порівняння зауважимо, що друге місце за кількістю фондів після ЦАМ посідав львівський Національний музей імені Митрополита Андрея Шептицького, який на 1925 р. нараховував 25 тис. пам'яток. Затим йшли: Подільське церковно-історичне давньосховище – 1196 пам'яток (на 1892); Полтавське єпархіальне давньосховище – 1150 (на 1909) та Волинське єпархіальне давньосховище – 530 (на 1899). Для всіх них, як то вже було встановлено вище, ЦАМ при ЦАТ при КДА був зразком для наслідування, та й самі ці музеї і давньосховища організовувалися з ініціативи здебільшого випускників Академії, дійсних чи почесних членів товариства, за консультативних зусиль і навіть безпосередньої участі М. І. Петрова.

Уже в перший період свого існування, завдяки надходженню унікальних колекцій, ЦАМ перетворився в безцінне зібрання історичних пам'яток християнства, східних релігій та мистецтва. Головним засобом і причиною для цього стала продумана стратегія ЦАТ, перший голова якого (архімандрит Філарет) і секретар (М. Петров) вишукували випускників КДА в усьому світі й залучали їх до роботи на користь музею. Особисті контакти, постійні письмові подяки, регулярна публікація інформації про пожертви, опрацювання й оприлюднення колекцій, підготовка наукових праць на їхніх матеріалах, постійна пропаганда через виставки на Всеросійських археологічних з'їздах тощо – все це створювало ЦАМ імідж потужної наукової установи із серйозним науковим завданням та підходами до справи. Основну, інколи навіть рутинну частину всієї цієї праці щоденно робив Микола Петров – це дозволяє стверджувати його значну роль у формуванні, розростанні та прославленні ЦАМ. Згадаймо також, що Петров постійно збирав будь-яку інформацію про раритети, спонукав товариство робити запити, і як секретар сам їх писав та контролював. Йому належить честь залучення до музею поодиноких раритетів, які не склали окремих колекцій, але стали окрасою музею (наприклад, грецька Нікомідійська Євангелія XIII ст. з 24-ма мініатюрами та заставками; "Книга о постничестве" Василя Великого острозького друку 1594 р. з автографом Лжедимитрія І; у 1905 р. в ЦАМ були передані речі св. Петра Могили: срібний восьми-конечний хрест 1640 р., Євангелія львівського друку 1636 р., срібна чаша й риза з епитрахиллю 1653 р.) [41, с. 106; 6, оп. 1, спр. 93, арк. 23-23 зв.].

Архів Петрова містить додаткові матеріали стосовно "збирання" речей до ЦАМ в умовах відсутності обігових коштів та несприяння церковної влади. Так, у 1899 р. Петров намагався добитися передачі рукописів, книг і речей з Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря – єпископ Чернігівський і Ніжинський Андрій не дав на те згоди [2, спр. 752, арк. 1]. Подібні ж зусилля вчений

докладав і щодо латинських рукописів бібліотеки Ніжинського Назарет Богородичного монастиря, і теж намарно: було дозволено тільки огляд збірки самому Петрову чи його учневі Д. Вишневському [2, спр. 483]. Зазначимо, що рукописні книги в обох монастирях перебували в стані повного забуття, у Ніжині вони були складені так високо, що до них важко було навіть досягти. У результаті всі ці пам'ятки було втрачено і для науки, і для церкви.

Розуміючи власне безсилля, Петров намагався діяти через Київську духовну консисторію, однак і це допомогло далеко не завжди. Так, у 1904 р. настоятель Київської Александро-Невської церкви протоієрей Климент Фоменко, отримавши наказ передати до ЦАМ речі Петра Могили, цілий рік відтягував цю передачу, хоча був членом ЦАТ і навіть заступником його голови [2, спр. 583; 6, оп. 1, спр. 93, арк. 23-23 зв.].

Як це впливає з усього сказаного вище, поповнення фондів музею здійснювалося часто не стільки за сприяння церковних властей, скільки завдяки добрій волі самих жертводавців. Але при цьому зауважимо, що пожертви здійснювали головним чином члени товариства, з якими підтримувався постійний зв'язок завдяки зусиллям Петрова, у процесі постійних консультацій з ним (здебільшого і за його участі) майже виключно. Одним із свідчень щодо цього може слугувати, наприклад, історія із ще однією колекцією. Ідеться про зібрання відомого київського історика-колекціонера Олександра Лазаревського, який подарував список студентів Академії 1779 р. та обіцяв передати наявну в його збірці частину архіву Київської духовної консисторії [42]. Такі зустрічі з колекціонерами, істориками професійними та істориками-аматорами для Петрова були справою звичною. І саме в таких зустрічах колекціонери остаточно утверджувалися у своїх намірах передати зібрані ними пам'ятки історії та культури до ЦАМ.

Суттєвою була роль М. І. Петрова і в збереженні отриманих колекцій. Можемо з певністю стверджувати, що йому повною мірою було притаманне характерне чи не для всіх колекціонерів-музейників правило: збирати все, не віддавати нічого. Показовою в цьому відношенні може слугувати історія з архієпископом Волинським Модестом. У 1893 р. архієпископ Модест звернувся з категоричною вимогою повернути передані раніше до ЦАМ волинські книги та рукописи. Це питання розглядала спеціальна комісія у складі авторитетних професорів (І. Малишевського, В. Певницького, С. Голубева), яка висловила за повернення затребуваних пам'яток. М. Петров, однак, опротестував висновок комісії і подав "особливу думку", у якій як аргументи він згадував про постанову Св. Синоду від 1874 р. про передачу колекції для кращого її зберігання до Києва. Звертав увагу Петров і на загальну поінформованість про склад цих рукописів (опубліковані описи Почаєвської і Мелецької колекцій), зручність концентрації рукописів із різних церковних інституцій в одному місці, відсутність подібних вимог про повернення речей з боку інших єпархій, діяльність Житомирського єпархіального давньосховища по збиранню місцевих матеріалів. Докладені зусилля дали результат – Рада КДА пристала, зрештою, до думки Петрова. Нагадаємо, що у споминах Петров описав свої ідеї щодо повернення до Холму вивезених історичних раритетів, які були в Петербурзі, Москві та інших містах. Це явище "музейного патріотизму" не є винятком чи приводом для морального осуду. Воно залишилося практичною нормою світового музейництва і нині. Теоретичний демокра-

тизм стосовно повернення речей до місця їхнього першопочаткового побутування тоді, як і тепер, поширювалася лише на чужі зібрання.

І наостанок. ЦАМ, з його широким, не обмеженим лише історико-церковною тематикою культурологічним підходом до формування фондів (збирання творів живопису, скульптури, графіки, стародруків, рукописів, предметів ужиткового мистецтва та побуту тощо), постав таким значною мірою завдяки невтомній праці М. І. Петрова, його всебічній освіченості, глибокій ерудиції, особистому ентузіазму і подвижництву.

Список використаних джерел:

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, м. Київ. Ф. 160.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, м. Київ. Ф. 225.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, м. Київ. Ф. 232.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, м. Київ. Ф. III.
5. Российский государственный исторический архив, Санкт-Петербург. Ф. 834.
6. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 1396.
7. Анаанасова Л. Біля витоків Київського церковно-археологічного музею / Л. Анаанасова // Могилянські читання 2002 : зб. наук. пр. – К., 2003. – С. 21-33.
8. Ананьев В. История зарубежной музеологии: Учебно-методическое пособие / В. Ананьев. – СПб. : СПбГУ, 2014. – 136 с.
9. Бондарець О. Структура музеєзнавства: актуальні проблеми розвитку науки / О. Бондарець // Наукові записки НаУКМА. Теорія та історія культури. – 2017. – Т. 191. – С. 72-78.
10. Бухальська М. Документи про життя та діяльність академіка Миколи Петрова в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського / М. Бухальська // Студії з архівної справи та документознавства. – 2004. – Т. 12. – С. 216-221.
11. Вайдакер Ф. Загальна музеологія: Посібник / Ф. Вайдакер. – Л. : Літопис, 2005. – 628 с.
12. Герд Л. Архимандрит Антонин Капустин и его научная деятельность (по материалам петербургских архивов) / Л. Герд // Рукописное наследие русских византистов в архивах Санкт-Петербурга. – СПб., 1999. – С. 8-35.
13. Головащенко С. І. Як вивчалися біблійні старожитності в Київській духовній академії / С. І. Головащенко // Наукові записки НаУКМА: Філософія та релігієзнавство. – 2005. – Т. 37. – С. 61-67.
14. Гончарова О. М. Музеалії синематек, або про специфіку деяких експонатів музеїв кіно / О. М. Гончарова // Культура України. – Вип. 49. – 2015. – С. 136.
15. Губаренко М. Я. Генезис и формирование музеологии в Чехии и ее влияние на отечественную научную традицию / М. Я. Губаренко, Л. М. Шляхтина // Вопросы музеологии. – 2015. – 2(12). – С. 3-16.
16. Друг О. Київський колекціонер Микола Леопардов (1820-1895) / О. Друг // Нумізмати́ка. Фалеристика: Довідково-інформаційний журнал. – 2005. – № 1. – С. 36-39.
17. Друг О. М. О. Леопардов – почесний член Церковно-археологічного товариства / О. Друг // Могилянські читання 2002 : зб. наук. пр. – К., 2003. – С. 189-192.
18. Карсим І. А. Приватні колекції у зібранні Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії / І. А. Карсим // Музеї. Меценати. Колекції : зб. наук. пр. / Відп. ред. Супруненко О. Б. – Полтава : Археологія, 2000. – 108 с.
19. Крайній К. К. Київське Церковно-історичне та археологічне товариство, 1872–1920 / К. К. Крайній // Лаврський альманах : зб. наук. пр. – 2001. – Вип. 4. Спецвипуск 1. – С. 3-95.
20. Кимеева Т. І. Музейні колекції в контексті сучасних культурологічних досліджень / Т. І. Кимеева // Вестн. СПбГУКИ. – 2017. – №3(32). – С. 95-98.
21. Маньковська Р. Сучасні музейні комунікації та перспективи їх розвитку / Р. Маньковська // Краєзнавство. – 2013. – №3. – С. 75-84.
22. Муравьев А. Письмо из Киева / А. Муравьев. – М. : Типография В. Готье, 1859. – 26 с.
23. Муравьев А. Н. Описание предметов древности и святынь, собранных путешественником по святым местам / А. Н. Муравьев. – Киев, 1872. – 76 с.
24. Некужа П. Из истории чешской музеологии / П. Некужа // Вопросы музеологии. – 2011. – 2(4). – С. 65-68.
25. Німчук В. В. "Київські глаголичні листки" / В. В. Німчук. – К., 1993. – 140 с.
26. Отчет ЦИАТ за 1915 г. // Труды Киевской Духовной Академии. – 1916. – № 5/6. – С. 1-14.
27. Панчук О. Діяльність М. І. Петрова у контексті еволюції Церковно-археологічного товариства та Церковно-археологічного музею на другому й третьому етапах їх існування / О. Панчук // Вісн. КНУ імені Тараса Шевченка. Історія. – 2008. – Вип. 94-95. – С. 111-114.
28. Панчук О. Заснування Церковно-археологічних музеїв при духовних академіях і в єпархіях в Україні: ідея, витоки, роль М. І. Петрова / О. Панчук // Вісн. КНУ імені Тараса Шевченка. Історія. – 2016. – 4(131). – С. 41-44.
29. Петров Н. И. Библиотека А. Н. Муравьева в КДА / Н. И. Петров // Киевские епархиальные ведомости. – 1879. – № 26.
30. Петров Н. И. Воспоминания старого археолога / Н. И. Петров / ИР НБУВ. – Ф. 1. – № 11063.
31. Петров Н. И. Коллекция древних восточных икон и образиков древней книжной живописи, завещанные преосвященным Порфирием (Успенским) Церковно-археологическому обществу при КДА / Н. И. Петров // Труды Киевской Духовной Академии. – 1886. – № 9; №10.
32. Петров Н. И. Коллекция синайских и афонских икон преосвященного Порфирия Успенского / Н. И. Петров // Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Императорской Киевской духовной академии. – 1912. – Вип. 1. – С. 4-6.
33. Петров Н. И. Коллекция старообрядческих икон и других священных предметов из Стародубья, собранная В. Н. Фальковским / Н. И. Петров // Труды Киевской Духовной Академии. – 1902. – № 1.
34. Петров Н. И. Коллекция старых портретов и древних вещей, пожертвованных в 1909 г. в Церковно-археологический Музей при Киевской Духовной Академии из Киевского Митрополитанского Дома / Н. И. Петров // Труды Киевской Духовной Академии. – 1910. – №7/8. – С. 529-541.
35. Петров Н. И. Муравьевская коллекция ЦАМ при КДА / Н. И. Петров // Труды Киевской Духовной Академии. – 1878. – № 7. – С. 193-216.
36. Петров Н. И. Некролог Н. А. Леопардова / Н. И. Петров // Киевское слово. – 1895. – № 2728.
37. Петров Н. И. О работах по описанию архива Киевской Духовной Консистории / Н. И. Петров // Древности. Труды имп. Московского Археологического общества. – 1910. – Т. XXII, Вип. 1. – С. 171-193.
38. Петров Н. И. Старые южнорусские гравировальные доски типографий Киево-Печерской, Ильинской Черниговской и Почаевской / Н. И. Петров // Искусство в Южной России (Киев). – 1914. – № 3/4.
39. Петров Н. И. Японская коллекция в ЦАМ при КДА / Н. И. Петров // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – № 12.
40. Петров Н. И. Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Императорской Киевской духовной академии. Вип. 1: Коллекция синайских и афонских икон преосвященного Порфирия Успенского / Н. И. Петров. – К. : Типография школы печатного дела, 1912. – 68 с.
41. Петров М. И. Воспоминания старого археолога / М. Петров // Просеминарий. Медієвістика, історія церкви, науки і культури. – 1997. – Вип. 1. – С. 93-144.
42. Петров Н. И. Последняя моя встреча с А. М. Лазаревским. 3 апреля 1902 г. / Н. И. Петров // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, м. Київ. Ф. I, спр. 6577 (рукопис) = Киевское слово. – 1902. – 5 апреля. – № 5118.
43. Письма преосвященного Филарета (Филаретова) епископа Рижского и Митавского к протоиерею П. Г. Лебединцеву / Публ. Н. И. Петрова // Труды Киевской Духовной Академии. – 1914. – № 6-8; 1916. – № 1.
44. Салмина М. А. Дневник архимандрита Антонина Капустина / М. А. Салмина // Труды Отдела древнерусской литературы. – 1972. – Т. 27. – С. 420-430.
45. Салмина М. А. О судьбе Киевских глаголических листов / М. А. Салмина // Советское славяноведение. – 1972. – № 2. – С. 82-83.
46. Саланжа О. С. Культурологическая теория музейности : автореф. дисс. ... д-ра культурологии / О. С. Саланжа. – СПб., 2011. – 12 с.
47. Федорова Л. Д. Становлення і розвиток церковно-історичного музейництва в Києві (кінець XIX – початок XX ст.) / Л. Федорова // Праці Центру пам'яткознавства. – 2011. – Вип. 20. – С. 137-152.
48. Фефко І. М. Особливості використання термінів музейної сфери / І. М. Фефко // Термінологічний вісник. – 2013. – Вип. 2(2). – С. 108-112.
49. Чернухин Е. Материалы по истории и описанию Афонских монастырей в фондах Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского / Е. Чернухин // Труды Киевской духовной академии. – 2017. – №26. – С. 54-55.
50. Шип Н. А. Київська духовна академія в культурно-освітньому просторі України (1819–1919) / Н. А. Шип. – К., 2010. – 436 с.

References:

1. Institute of Manuscripts of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, fund 160.
2. Institute of Manuscripts of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, fund 225.
3. Institute of Manuscripts of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, fund 232.
4. Institute of Manuscripts of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, fund III.
5. Russian State Historical Archives, Saint Petersburg, fund 834.
6. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 1396.
7. Ananasova, L. (2003). The Roots of Kyiv Church Archaeological Museum. *Mohyla Readings*, 2002, 21-33. [In Ukrainian].

8. Anan'ev, V. (2014). The History of Foreign Museology. Saint Petersburg: SPBGU. [In Russian].
9. Bondarets, O. (2017). Structure of Museology: Vital Problems of the Development of Science. *Scientific Notes of Kyiv-Mohyla Academy. Theory and History of Culture*, 191, 72-78. [In Ukrainian].
10. Bukhalska, M. (2004). Documents of the Institute of Manuscripts on the Life and Activity of Academician Mykola Petrov. *Archival and Documentary Studies*, 12, 216-221. [In Ukrainian].
11. Vaidakher, F. (2005). *Common Museology: Tutorial*. Lviv: Chronicle. [In Ukrainian].
12. Gerd, L. (1999). Archimandrite Antonin Kapustin and His Scientific Work (on the Materials of Petersburg Archives). In *Manuscripts of Russian Byzantologists in the Archives of Saint Petersburg*. Saint Petersburg. Pp. 8-35. [In Russian].
13. Holovashchenko, S. (2005). How did Biblical Antiquities Study and Teach in Kyiv Theological Academy. *Scientific Notes of Kyiv-Mohyla Academy. Philosophy and Religion*, 37, 61-67. [In Ukrainian].
14. Honcharova, O. (2015). Museum Realities of the Cinematics, or the Specifics of the Exhibit of Museums of Cinema. *Culture of Ukraine*, 49, 136. [In Ukrainian].
15. Gubarenko, M. & Shlyaxina, L. (2015). Genesis and Formation of Museology in Czech Republic and Its Effect on Domestic Scientific Tradition. *Museology Issues*, 2(12), 3-16. [In Russian].
16. Druh, O. (2005). Kyiv Collector Mykola Leopardov (1820-1895). *Numismatics. Phaleristics*, 1, 36-39. [In Ukrainian].
17. Druh, O. (2003). Mykola Leopardov – Honor Member of the Church Archaeological Society. *Mohyla Readings*, 2002, 189-192. [In Ukrainian].
18. Karsym, I. (2000). Private Collections in the Funds of the Church Archaeological Museum of Kyiv Theological Academy. In O. Suprunenko (Ed.), *Museums. Benefactors. Collections: Collection of Papers*. Poltava: Archaeology. 108 p. [In Ukrainian].
19. Krajnii, K. (2001). Kyiv Church Historical and Archaeological Society, 1872-1920. *Lavra Almanac: Collection of Papers*, 4, 3-95. [In Ukrainian].
20. Kimeeva, T. (2017). Museum Collections and Modern Cultural Researches. *Bulletin of Saint-Petersburg State University of Culture and Arts*, 3(32), 95-98. [In Russian].
21. Mankovska, R. (2013). Modern Museum Communication and Its Prospect of Development. *Regional Studies*, 3, 75-84. [In Ukrainian].
22. Murav'yov, A. (1859). *A Letter from Kyiv*. Moscow: V. Got'e Printing House. [In Russian].
23. Murav'yov, A. (1872). *Description of Antiquities and Sanctuaries, Collected by a Traveler in Holy Places*. Kyiv: [s.n.]. [In Russian].
24. Nekuzha, P. (2011). From the History of Czech Museology. *Museology Issues*, 2(4), 65-68. [In Russian].
25. Nimchuk, V. (1993). *Kyiv Sheets of Glagolitic Scripts*. Kyiv: [s.n.]. [In Ukrainian].
26. Report of Church Historical and Archaeological Society. (1916). *Proceedings of Kyiv Theological Academy*, 5/6, 1-14. [In Russian].
27. Panchuk, O. (2008). The M. I. Petrov's Activity at the Context of the Evolution of the Church-Archaeological Society and Church-Archaeological Museum during their second and third Stages. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*, 94-95, 111-114. [In Ukrainian].
28. Panchuk, O. (2016). The Establishment of the Church Archaeological Museums at the Theological Academies and in the Eparchies in Ukraine: Idea, Origins, Role of N. I. Petrov. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*, 4(131), 41-44. [In Ukrainian].
29. Petrov, N. (1879). Library of A. Murav'yov in the Kyiv Theological Academy. *Kyiv Eparchial Bulletin*, 26. [In Russian].
30. Petrov, N. (N.d.). Memoirs of the Old Archeologist. In Institute of Manuscripts of Vernadsky National Library of Ukraine, fund 1: No. 11063. [In Russian].
31. Petrov, N. (1886). Collection of Antique Eastern Icons and Book Paintings, which was Bequeathed to Church Archaeological Society of Kyiv Theological Academy by Bishop Porfiry. *Proceedings of Kyiv Theological Academy*, 9-10. [In Russian].
32. Petrov, N. (1912). Collection of Sinai and Athos icons of Bishop Porfiry of Assumption. *Album of Attractions of Church Archaeological Museum of Emperor Kyiv Theological Academy*, 1, 4-6. [In Russian].
33. Petrov, N. (1902). Collection of the Old Believers' Icons and Other Relic Objects from Starodub Region, Collected by V. Fal'kovskij. *Proceedings of Kyiv Theological Academy*, 1. [In Russian].
34. Petrov, N. (1910). Collection of the Antique Portraits and Items, Bequeathed by Kyiv Metropolitan House to Kyiv Theological Academy in 1909. *Proceedings of Kyiv Theological Academy*, 7/8, 529-541. [In Russian].
35. Petrov, N. (1878). Murav'yov's Collection in the Church Archaeological Museum of Kyiv Theological Academy. *Proceedings of Kyiv Theological Academy*, 7, 193-216. [In Russian].
36. Petrov, N. (1895). Necrologue of N. Leopardov. *Kyiv Word*, 2728. [In Russian].
37. Petrov, N. (1910). Description of the Archive of Kyiv Theological Consistory. *Antiquities. Proceedings of Emperor's Moscow Archaeological Society*, 22(1), 171-193. [In Russian].
38. Petrov, N. (1914). Old South Russian Engraving Boards of the Kyiv Cave, Illian Chernihiv and Pochaiv Typographies. *Arts in South Russia (Kyiv)*, 3/4, 89-96. [In Russian].
39. Petrov, N. (1881). Japanese Collection in the Church Archaeological Museum of Kyiv Theological Academy. *Kyiv Eparchial Bulletin*, 12. [In Russian].
40. Petrov, N. (1912). Album of Attractions of the Church Archaeological Museum of Kyiv Theological Academy. Issue 1: Collection of Sinai and Athos icons of Bishop Porfiry. Kyiv: Printing School Publishing. [In Russian].
41. Petrov, M. (1997). Memoirs of the Old Archeologist. *Proseminar. Medieval Studies, History of Church, Science and Culture*, 1, 93-144. [In Russian].
42. Petrov, N. (1905, April 5). My Last Meeting with A. Lazarevskij. April 3, 1902. *Kyiv Word*, 5118. [In Russian].
43. Petrov, N. (1914, 1916). Letters of Preconsecrated Philaret, Bishop of Riga and Mitava to Archpriest P. Lebedincev. *Proceedings of Kyiv Theological Academy*, 6-8. [In Russian].
44. Salmina, M. (1972). Diary of Archimandrite Samuel Kapustin. *Proceedings of the Department of Old Russian Literature*, 27, 420-430. [In Russian].
45. Salmina, M. (1972). On the Fate of Glagolitic Sheets. *Soviet Slavs Studies*, 2, 82-83. [In Russian].
46. Sapanzha, O. (2011). Cultural Theory of Museology. Abstract of Doctoral Thesis (Cultural Studies). Saint Petersburg. [In Russian].
47. Fedorova, L. (2011). Origins and Development of Church-Historical Museology in Kyiv (late 19th century – early 20th century). *Proceedings of the Centre for Sight Studies*, 20, 137-152. [In Ukrainian].
48. Fetsko, I. (2013). Features of the Use of Terms of the Museum Sphere. *Terminological Bulletin*, 2(2), 108-112. [In Ukrainian].
49. Chernuxin, E. (2017). Materials of the History and Description of Athos Monasteries in the Funds of the Vernadsky National Library of Ukraine. *Proceedings of Kyiv Theological Academy*, 26, 54-55. [In Russian].
50. Shyp, N. (2010). Kyiv Theological Academy in the Cultural and Educational Space of Ukraine (1819-1919). Kyiv: [s.n.]. [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 18.03.19

O. Panchuk, Senior Assistant

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

N. I. PETROV IN THE ORGANIZATION OF COLLECTIONS OF THE CHURCH ARCHAEOLOGICAL MUSEUM AT THE KYIV THEOLOGICAL ACADEMY

The aim of the paper is to analyze the activities of Professor of the Kyiv Theological Academy, academician of the National Academy of Sciences of Ukraine N. I. Petrov on the organization of collections of the Kyiv Church Archaeological Museum. On the basis of archival materials and publications of contemporaries, the role of a scientist in the promotion of donors is determined. They consisted of written gratitude, publication of information about them in printed publications, reports at meetings of the Church and Archaeological Society, personal meetings with mecenats, consultations with reputable scholars and officials. It was established that during the first stage of the company's activity and the museum, the entire process of the museum's assembly was under Petrov's control. It was found out that at this stage the scientist acquired the necessary experience in organizing the museum business. The scientist acquired at this stage the necessary experience in organizing the museum business. This is especially evident in his efforts to organize personal collections of Archimandrite Antonin (Kapustin), Archbishop Modest (Strelbitsky), writer and traveler A. Murav'yov. At the second stage of the existence of a society and a museum, the role of Petrov became even more significant. This is especially evident in his efforts to organize the collections of Bishop Porphyry (Uspensky), Prince of San Domingo (P. Demidov), Mecenat M. Leopardov. Understanding and inclusion in the museum space of these collections significantly influenced the improvement of the museum's exposition scheme and concept. Work on attracting collections has slowed down in the third stage. N. I. Petrov focuses on the improvement of existing collections, their descriptions and conservation.

Keywords: N. I. Petrov, Church Archaeological Museums, Kyiv Theological Academy, museology, collections.

УДК 378.4(477-25)КУ(091)-057.87:82-1]"1834/1863"
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.141.8>

Т. Самчук, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЛІТЕРАТУРНІ ЗАЦІКАВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА: ПОЕЗІЯ (1834–1863)

Проаналізовані поетичні зацікавлення студентів Університету св. Володимира впродовж 1834–1863 рр. Установлено, яка поезія була популярною у студентському середовищі. Зосереджено увагу на творчому доробку студентів-поетів. Висвітлено специфіку поетичної творчості вихованців Університету св. Володимира. З'ясовано, що студентські зацікавлення поезією означеного періоду формувалися під впливом ідей романтизму і специфіки літературно-мистецького життя регіону. Популярністю користувалися твори поетів-романтиків (польських, російських і українських). Значний вплив на віршотворчість студентів мав український фольклор. Загалом студентська віршотворчість була різноманітною за жанрами і тематикою. Головними жанрами, до яких зверталися студенти, була любовна, філософська і громадянська лірика. Доволі часто студенти у своїх віршах зверталися до історичної тематики. Унікальним жанром творчості вихованців університету стала так звана "буршівська" поезія, у якій з гумором описувалися студентські пригоди і лунав заклик до веселого безтурботного життя. Серед студентів не було єдності щодо поетичних вподобань. Виділялися студенти-поляки, які здебільшого віддавали перевагу віршам польських авторів і самі здебільшого писали польською мовою.

Ключові слова: студенти, Університет св. Володимира, поезія, література, романтизм.

Однією із чільних характеристик, яка вирізняє студентство з-поміж інших соціальних груп, є його високий культурний рівень та активна участь у суспільному й культурному житті. На наше переконання, на особливу увагу заслуговує дослідження культурної історії студентства, що дасть змогу вивчити різноманітні аспекти життя вихованців університету. Наприклад, їхні ціннісно-світоглядні орієнтації, особливості студентського повсякдення та ін. У даному дослідженні пропонуємо звернути увагу на місце і значення поезії в житті студентства на прикладі поетичних зацікавлень вихованців Університету св. Володимира раннього періоду історії навчального закладу.

Короткий огляд історіографії означеної теми дозволяє стверджувати, що одним із перших звернув увагу на віршотворчість київських студентів В. Іконніков. Саме він зазначив, що в першій половині XIX ст. серед вихованців вищих навчальних закладів Києва домінуючим був вплив романтизму і навів приклади типової "буршівської" поезії [11, с. 237-239, 311]. Ряд радянських дослідників побіжно звертали увагу на революційність студентських віршів [16; 10, с. 30]. Серед сучасних дослідників можна назвати Й. Ремі, який аналізував поезію студентів Університету св. Володимира, акцентуючи увагу на суспільно-політичних поглядах вихованців навчального закладу [50]. Загальний огляд поетичної творчості студентства на теренах підросійської України другої половини XIX – початку XX ст. здійснила М. Кругляк. Вона ж зазначила, що серед основних тем студентських віршів були: кохання, освітування природи, історичні мотиви, приреченість власного буття, зневіра та розчарування, побутові труднощі, політична лірика (боротьба з самодержавством, патріотизм), а також "епікурейська" поезія про студентські пригоди та "подвиги" [15, с. 283-285]. Ми ж детально зупинимось на розгляді специфіки поетичних зацікавлень студентів Університету св. Володимира протягом 1834–1863 рр., висвітливши жанрову, тематичну, мовну специфіку вподобань щодо поезії та віршів написаних вихованцями навчального закладу, що дозволить висвітлити характерні особливості світогляду студентів, специфіку їхнього інтелектуального життя та й загалом культурну самобутність студентської спільноти.

Як уже йшлося вище, на студентських літературних зацікавленнях зазначеного періоду позначився вплив ідей романтизму. Головними із яких були: конфлікт між особистістю та суспільством, бунт проти буденності, свобода в широкому розумінні: від суспільно-політичної до творчої. Романтизм викликав пробудження інтересу до фольклору, міфологічних сюжетів та сприяв активізації

національних рухів. Кредо романтизму становили: чуттєво-інтуїтивна складова пізнання, натхнення, уява, оригінальність, спонтанність, право на дисгармонію і "гру протилежностей", концепція геніальності, яка стосувалася творів мистецтва та особи творця. Особливого значення в добу романтизму набула поезія. Підкреслювалася універсальність романтичної поезії, яка, подібно до епосу, була своєрідним дзеркалом, яке могло відобразити весь навколишній світ та епоху [13, с. 22-24; 55, с. 210].

Також на студентів мав значний вплив феномен українсько-польського культурного та літературного пограниччя, де утворився особливий локальний тип культурного симбіозу [29, с. 38-39], який яскраво проявився в добу романтизму. Окрім садиб освіченого шляхетства, своєрідними вузловими точками феномену були деякі міста регіону, у яких також концентрувалося як культурне, так і літературне життя регіону.

Київ посідав своєрідне місце в польсько-українському культурному пограниччі. У першу чергу, місто помітне як урбаністичний образ у польській, українській та російській літературах [9, 32]. Київ розташовувався на перехресті художніх традицій. У ньому жили та творили представники різних літературних традицій. Це сприяло взаємопроникненню, взаємозбагаченню культури і літератури української та польської насамперед [4, с. 190].

До культурної українсько-польської взаємодії на пограниччі додавався російський фактор, зокрема, йдеться про активні дії імперського уряду на шляху інтеграції Правобережжя до сфери російського культурного впливу. Відповідно, на новостворений Університет св. Володимира була покладена важлива місія, русифікації регіону і зменшення в ньому польського впливу. Як зазначав тогочасний міністр освіти С. Уваров, завдання російської влади полягало в тому, щоб: "подавить дух отдельной польской национальности и слить его с общим русским духом" [1, с. 205].

Такий підхід був зумовлений тим, що польська культура мала міцні позиції в інтелектуальному житті Правобережжя у XIX ст. Відповідно, популярною була й польська поезія. Окрім читання, декламування, заучування на пам'ять польських поетів-романтиків (А. Міцкевича, Ю. Словацького, З. Красінського) у середовищі польського шляхетства популярно було писати власні вірші. Наприклад, поезії на честь ювілею, шлюбу, дня народження ін. Разом із цим міцні позиції мала любовна лірика. Популярністю користувалися рукописні альбоми, у

які записувалися різного роду поетичні твори, починаючи від сатиричних поезій і закінчуючи патріотичними віршами [37, с. 192, 198-199, 210].

Не меншою популярністю користувалися поезія і на Лівобережжі. Щоправда, тут читали здебільшого вірші українських та російських авторів, читачами яких був так званий середній стан: дворяни-поміщики, інтелігенція та звісно ж студентство [7, с. 61-62]. Випускник Університету св. Володимира М. Чалий згадував: "[...] в 30-х годах почти вся наша, так называемая, изящная литература приняла стихотворческое направление, что все, выходившие тогда периодические издания, не говоря об альманахах, даже газеты были переполнены стихотворениями разных наименований [...]" [6, с. 527].

Для багатьох молодих поетів перший досвід написання віршів починався з гімназійних років. Необхідно відзначити, що в 1830–40-х рр. до гімназійної програми було включено значну кількість уроків російської словесності, на яких гімназисти знайомилися також з російською поезією. Ядром поетичного канону, який становив гімназійну програму, була "золота доба" російської літератури, пушкінська епоха [3, с. 27].

Згаданий вище М. Чалий зазначав: "Каждый недоучившийся юноша, ознакомившись с механизмом стихосложения по книжке Пенинского, начинал писать стихи, воображая себя поэтом" [6, с. 527]. Доволі часто в університетські часи вони намагалися розвинути свої поетичні таланти. Однак у середовищі студентства Університету св. Володимира все ж не було єдності щодо поетичних вподобань. Здебільшого студенти-поляки віддавали перевагу польській поезії, а студенти з Лівобережжя читали російськомовні та україномовні твори.

Навчання в університеті також передбачала вивчення поезії. На лекціях російської словесності студенти Університету св. Володимира знайомилися з поетичними творами російських поетів і самі заохочувалися до написання віршів. Зазвичай студенти наслідували відомих авторів, окремим із них інколи вдавалося написати оригінальні твори.

Деякі зі студентів подавали свої вірші як роботи з російської словесності. Прикладами таких студентських робіт були твір Д. Пильчикова "Украина" (елегійний вірш про славне історичне минуле і тугу за старовиною) чи вірш-панегірик на честь приїзду до Києва імператора Миколи I в 1835 р. [23, с. 158].

Своїми поетичними зацікавленнями вирізнялися студенти-поляки Університету св. Володимира. В їхньому середовищі популярністю користувалася заборонена цензурою поезія, надрукована за межами Російської імперії. Студенти читали вірші та поеми А. Міцкевича "Пан Тадеуш", "Дзяди", "Кримські сонети". Окремі твори Ю. Словацького та С. Гошинського [54, с. 51]. Траплялося, що уривки з "Пана Тадеуша" декламувалися на студентських таємних зібраннях [50, с. 104]. Серед інших популярних поетів серед студентів також згадувався З. Красінський [11, с. 2]. Важливо зазначити, що саме знайдені у студентів заборонені цензурою рукописи польських віршів та декілька друкованих книг стали причиною викриття таємної організації "Співдружність польського народу", членами якого були вихованці університету [54, с. 55].

Багато зі студентів перших років існування університету самі писали поезію. До цього їх заохочував Ю. Коженьовський [36, с. 197]. Серед студентів-поетів варто згадати Роберта Антонія Станіславського, який під час свого навчання в університеті писав вірші українською мовою стилізовані під фольклор. Зокрема, відомий його

вірш "Козак на чужині", який був надрукований у польському перекладі під назвою "Leciorzeł rodniebiocy" (укр. "Летить орел під небесами"). У поетичному творі розповідається історія козака на чужині, якому орел приносить сумну звістку про смерть матері, про пияцтво батька, про сестру в наймах у єврейки, про брата, який став рекрутом у війську і про кохану дівчину, яка, забувши про козака гуляє з іншими хлопцями [35, с. 22-24]. Вірш настільки переконливо відтворював стиль народної поезії, що навіть М. Максимович помилково визнав його автентичною народною піснею козацьких часів [57].

Інший вихованець Університету св. Володимира перших років Ян Прусіновський також зі студентських років писав поезію. Щоправда, збірник його віршів вийшов друком лише в 1856 р. До книги увійшли поетичні твори написані в 1838–1853 рр. На жаль, вірші не датовані, тому неможливо вказати, які твори Я. Прусіновський написав у студентські роки. Загалом у збірнику представлені різного роду вірші-стилізації народної поезії, любовна лірика, а також поезії з описом повсякденного життя [49].

Невеликий поетичний спадок залишив інший студент Університету св. Володимира Станіслав Вінницький. Загалом було опубліковано декілька його поетичних творів. Дебютував поет у 1838 р. в альманасі "Rucalka", де надрукували його вірш "Do smutnego przyjaciela" (укр. "До сумного приятеля") та фрагмент поеми "Artem Popowicz" (укр. "Артем Попович"). Вірш С. Вінницького наповнений філософськими роздумами та пошуками сенсу буття, а от другий поетичний твір наближений до народної пісенності з описами природи, поетичним образом України, згадками про Рось та Дніпро [52, с. 6-9]. Згодом, у 1842 р., ще декілька віршів С. Вінницького було надруковано, але, очевидно, вони не студентського періоду. Незважаючи на це, поетичні твори не менш цікаві та наповнені образами періоду навчання в університеті. Наприклад, вірші "Ukrainka" (укр. "Українка"), "Założna" (укр. "Завіса") та невеликий фрагмент поеми "Artem Popowicz" описують сум автора за Україною та Києвом, їхньою мальовничою природою [31, с. 171-173]. Загалом українська тематика посідала одне з ключових місць у поезії С. Вінницького.

Одним із найбільш відомих поетів з Університету св. Володимира перших років був Владислав Стшельницький. Польська дослідниця його творчості Е. Лієвська відносить поета до другого покоління романтиків, які виховувалися на поезії А. Міцкевича. Однак у випадку В. Стшельницького помітний вплив на його творчість також здійснили представники Української школи в польській літературі – Ю. Б. Залеський та Т. Заборовський. На думку Е. Лієвської, перші вірші зі збірника поезій В. Стшельницького, виданого в Житомирі в 1860 р., найімовірніше, були написані в Києві під час навчання в університеті. Тільки два вірші "Do smutnego przyjaciela" (укр. "До сумного товариша") "Skowronek" (укр. "Жайворонок") мають підпис "Kijów 1838", однак решта поезій із першої частини збірника, очевидно, також написані в студентські роки. Загалом можемо зарахувати до студентських 14 віршів зі збірника. У поезії помітні експерименти автора з тематикою і стилем. Відзначимо, що значна кількість віршів мають ліричний настрій ("Sonety", (укр. "Сонети") "Róża" (укр. "Троянда"), "Królowa balu" (укр. "Королева балу")) або ж є філософськими роздумами ("Do smutnego przyjaciela" (укр. "До сумного приятеля"), "Tęsknota" (укр. "Туга")). Окремі поезії наближені до народної пісенності ("Skowronek" (укр. Жайворонок), "Oddalony" (укр. "Віддалений")), а інші звертаються до теми античності ("Grecya" (укр. "Гре-

ція"))). Також для В. Стшельницького притаманні вірші гумористичного характеру, наприклад "Na imieniny Emilii P..." (укр. "На іменини Емілії П...") [53]. Уже будучи ув'язненими у справі Ш. Конарського,* В. Стшельницький написав гумористичні "Więzienne toasty" (укр. "Тюремні тости"), з комізмом описуючи ситуацію, у якій опинилися студенти. На жаль, відомий лише один невеликий фрагмент "Awięs wiwat naszemu jaszek" (укр. "Так що ж слава нашому дядечку") [33, с. 9].

Деякі студентські вірші були покладені на музику і були підтримкою для студентів у важкі життєві хвилини. Зокрема, це стосується вихованців університету, котрих, як покарання, було вислано на військову службу на Кавказ. Для підбадьорення був написаний вірш "Hej koledzy, stańmy w koło!" (укр. "Гей колеги, станьмо в коло!"). У вірші звучить заклик відкинути жаль і смуток, бо надія на краще зберігається. Публікуючи вірш, С. Бушинський додав також ноти, так що і тепер можна відтворити пісню київських студентів кінця 1830-х рр. [33, с. 11-12].

Особливим жанром студентської творчості була так звана гумористична "епікурейська" поезія. У таких віршах особливо підкреслювалися любовні подвиги вихованців університету [21, с. 509]. Значної слави набули вірші студента Рудольфа, у яких описувалися розгульне життя "київських буршів" [25]. Така поезія мала гумористичний характер, і окрім бурхливого дозвілля студентів описувала різноманітні комічні ситуації, як, наприклад, невдачу здачу екзамену [28]. Іншим прикладом може бути покладений на музику вірш Ю. Беліни-Кенджицького "Precz, precz smutek wszelki" (укр. "Геть, геть всілякий смуток"), у якому звучить заклик до веселого студентського застілля [34]. У того ж автора знаходимо анакреонтічні вірші,* датовані другою половиною 1840-х рр. "Hej koledzy! Precz frasunek" (укр. "Гей колеги! Геть турботи") і "Hulaj młodzi" (укр. "Гуляй молодь"), на початку яких автор заохочує молодь до задоволення земними втіхами у веселій студентській компанії, однак такий заклик є своєрідним контрастом, щоб показати наскільки молодь збайдужіла до славного минулого Польщі; далі у віршах панують мотиви громадянської лірики. Лунають фрази про надію на відродження Польщі й Конституції 3 травня, щодо російської влади автор взагалі настроєний антагоністично: "Z moskaliaми jutro może bić się przyjdzie, daj to Boże" (укр. "З москалями завтра може доведеться битись, дай те Боже") [47, с. 161-163]. Таким чином, з другої половини 1840-х рр. знову актуалізувалися політичні теми в середовищі польського студентства Університету св. Володимира.

Значну увагу студенти приділяли віршам Тараса Шевченка. Колишній студент Університету св. Володимира, В. Рудницький згадував, що студенти з Лівобережжя вчили вірші Тараса Григоровича з побожністю, а декламування поезії Кобзаря стало неодмінним атрибутом кожної студентської урочистості [51, с. 35]. Під впливом Шевченка дехто зі студентів починав писати власну поезію українською мовою [26, с. 169]. Наприклад, для зустрічі з Кобзарем в 1846 р. два студенти Університету св. Володимира написали вірші. Це були Г. Андрузький та В. Олександров. У поетичному творі під назвою "Скажи мені батьку" Г. Андрузький звертається до Кобзаря із запитанням, коли буде щастя в Україні? Загалом

вірш пронизаний журливими метафорами щодо долі України і ставиться запитання: чи буде майбутнє в рідного краю, чи доведеться все життя лише журитися за минулим? [17, с. 56-57]. Вірш В. Олександрова називався "Брате-голубе Тарасе!". У поетичному творі студент відзначає талант Шевченка, особливо в описі страждань простого народу, сам автор зізнається, що не володіє достатньою майстерністю, щоб відобразити все лихо життя та горе [14, с. 291; 24, с. 21].

Віршами Т. Шевченка цікавилися не лише студенти-українці, а й студенти-поляки. Декілька випускників Університету св. Володимира, а саме Л. Совінський, А. Гожалчинський та П. Свенціцький здійснили перші переклади низки творів Т. Шевченка польською мовою. Ще будучи студентом П. Свенціцький під впливом поезії Кобзаря написав драму "Катерина" українською мовою [24, с. 35-36; 22].

Поясненням популярності творчості Тараса Григоровича серед студентів криється у специфіці його творчого підходу. Незважаючи на те, що для характеристики Шевченка вживалися означення "музицький поет", на думку Т. Гундорової, він був письменником для середнього стану, який охоплював середнє та дрібне дворянство та людей вільних професій (інтелігенцію). До цього ж стану можемо зараховувати студентство, у середовищі якого поезія Кобзаря була достатньо відомою та популярною [7, с. 67-69].

Творчість Т. Шевченка справила помітний вплив на згаданого вище Г. Андрузького. Його перу належить одна з найбільших колекцій студентських віршів, які збереглися у його слідчій справі, як одного із членів Кирило-Мефодіївського товариства. Раніше вірші Г. Андрузького потрапляли до уваги вчених. Дослідниця радянського періоду З. Кузьміна акцентувала увагу на революційній складовій поезії та головним чином на віршах українською мовою [16]. Сучасний український дослідник Г. Дудченко характеризує творчість Г. Андрузького через призму специфіки формування національної свідомості української інтелігентної молоді середини XIX ст. [8].

Ми ж пропонуємо комплексно розглянути його поетичний доробок. Загалом у матеріалах справи Г. Андрузького налічується 108 віршів*, які він писав з початку 1846 р. до квітня 1847 р. Поезії були написані в трьох зошитах та на окремих аркушах [14, с. 427-488, 499-500]. Незважаючи на те, що слідчі зазначали: "стихотворения самого Андрузького большею частию на малороссийском наречии и только немногие на русском языке", підрахунок показав, що все ж віршів російською мовою більше – їх 55 зі 108, відповідно, решта 53 – українською. Значно відрізняється стилістика і тематика поезії різними мовами. Щодо української поезії Г. Андрузького доволі точну характеристику дала З. Кузьміна. Дослідниця зазначила, що в поетичній творчості студента домінують мотиви розлуки й сирітства, у багатьох віршах присутній поетичний образ України. Значна увага присвячена історичному минулому, зокрема козацькій тематиці з певною ідеалізацією козацької епохи, як царства свободи і рівності. Відповідно, україномовним віршам Андрузького притаманний сум за минулим шевченківського відтинку. Під впливом радянської парадигми авторка акцентувала увагу на питанні соціальної справедливості та антисамодержавницькому характері віршів Г. Андрузького [16, с. 146].

* Справа таємної польської організації "Співдружність польського народу".

* Анакреонтічна поезія – жанр лірики, сповнений життєрадісними, гедоністичними мотивами.

* Г. Дудченко нараховує 111 віршів (56 українською та 55 російською) у нашому підрахунку ми не враховували стилізації народних пісень в уривку драматичного твору "Кормилиця"

(с. 442–444) і пісні з фрагменту оповідання "Зостанній запорожець" (с. 470–472). Якщо враховувати зазначені поетичні твори, то серед творів Г. Андрузького незначно переважатимуть українськомовні вірші.

Однак тематика україномовної поезії Г. Андрузького на цьому не обмежується. Низка віршів є зразками любовної лірики, близької до народної пісенності. Наприклад, у віршах "Посадили вербочку", "Я, мамо, дитина маленька", "Візьму його за рученьку", "Не питайся", "Се той образочок" тощо описані любовні переживання молодих людей, зазвичай дівчат. Декілька інших поезій Г. Андрузького присвячені темі філософських роздумів над життям "Кого боїмось", "Думка". Окремі вірші торкаються соціальних проблем, наприклад, життя дівчини-покритки "Що квіточки я саджала" чи мають пантеїстичний характер "Глянь на бога небо". Доволі часто в ліричних віршах присутні образи могили та смерті.

Серед віршів російською мовою найбільша кількість присвячена різноманітним філософським роздумам, таких ми нарахували близько 12. Наприклад, "Прощание", "И весело, и грустно", "С зимой ли старость сравнить?", "Живу, не знаю как, зачем", "Пред нами два лежат пути" та ін. У зазначених поезіях автор переосмислює світоглядні орієнтири та цінності.

Понад 10 російськомовних віршів студента присвячені любовній тематиці. Серед них назвемо декілька: "Как часто ты мне говорила", "Ты добра как дитя", "Я не видал твоих очей", "Кто не скучал, кто не грустил?", "И грустно, и больно". Очевидно, на молодого автора також мали вплив мотиви лірики сентименталізму.

Доволі значна кількість російськомовних віршів Г. Андрузького присвячені релігійній тематиці, зокрема питанню віри. За нашими підрахунками таких близько 10. Серед них, "Сон", "Предо мною Печерская Лавра", "Молитва", "Благослови труды мои". Судячи зі змісту віршів, віра в Бога посідала важливе місце в житті молодого поета і була важливим компонентом у його світогляді. Дослідниця Т. Бовсунівська відзначає, що український романтизм наповнений християнською містикою [2, с. 5], вплив якої, очевидно, відобразився на творчості молодого поета.

Декілька віршів написані на тематику навчання в інституті шляхетних дівчат чи прощання з ним. Ці твори Г. Андрузький присвячував своїм сестрам, а окремі з віршів надсилав їм як подарунки ("Прощание институток с институтом", "Прощание с институтом", "Институтка"). Варто зауважити, що у вірші "Прощание институток с институтом" автор прихильно ставиться до особи царя. Там можемо прочитати: "Но в нем лишь царь – для нас он providенье", згодом Г. Андрузький буде апелювати до цього вірша, підкреслюючи свою відданість імператорові, щоб нівелювати антимонархічні пасажі своєї творчості.

У віршах Г. Андрузького російською мовою також присутня українська тематика. Зокрема, у низці поетичних творів простежується тема туги за Україною і бажання якнайшвидше повернутися до рідної землі. "Прощание с родиной", "Я снова увижу Украину святую", "Что вы тревожите думы печальные".

Декілька віршів молодий поет написав про солдат, які воюють з черкесами, або ж про самих черкесів. "Черкес", "Ты не хвались камрат", "Черкес угрюм, черкес сердит". Очевидно на Г. Андрузького вплинула популярна з 1820-х рр. у російській літературі кавказька тематика.

У матеріалах справах Г. Андрузького знаходиться також дві промови, які він написав на вшанування пам'яті померлих студентів. Очевидно, смерть студентів спонукала його до написання віршів, у яких переосмислюється смерть. Зокрема, у віршах "Над ним не плакали друзья" та "Над ней рыдаем мы, друзья" описується смуток за перерваним молодим життям, яке могло бути сповнене звершень, але, на жаль, передчасно обірвалося.

Опис студентського життя також знайшов своє відображення у поезії Андрузького, але цій тематиці присвячено лише декілька віршів. Найяскравішим із них є твір "Долой сюртуки, бокал наливай". У ньому автор закликає відкинути тугу і журбу й насолоджуватися молодим студентським життям.

Свої теоретичні погляди щодо поезії Г. Андрузький виклав у невеликих за обсягом "Записках про поезію і мову". Там читаємо, що у брудному побуті поміщиків з картярством, вином, курінням немає духовного життя. Справжня поезія може бути віднайдена тільки в простому житті, у якому "святость и прелесть патриархальная". Відповідно, він пропонує шукати справжню духовну поезію в народній поетичній творчості. Автору не подобаються пануючі тенденції в поезії. Г. Андрузький зазначає: "втратавши любов до поезії духовної, ми полюбили житейську" [14, с. 428-430].

Поезія була не лише розвагою та швидкоплинним захопленням студентів. Для деяких вихованців університету віршописання ставало головною справою в житті, більш значимою, ніж навчання. Двох таких "поетів" першої половини 1840-х рр. згадає М. Чалий. Упродовж першого курсу перший із них написав дві поеми: "Ванюша малый" і "Ванюша большой". На жаль, поеми не збереглися, але М. Чалий, цитуючи листування з поетом, припускає, що значний вплив на поеми мала антична поезія. Щоправда, юний поет отримав негативні відгуки від викладачів М. Максимовича та М. Костиря; розчарований творчими невдачами віршописець покінчив життя самогубством. Інший студент-поет також мав великі творчі амбіції, на жаль, він збожеволів [6, с. 530]. Інші студенти отримували кращі відгуки від професорів. Наприклад, таким був Подгурський, який написав поему в віршах "Еміль і Лора", у якій порушував актуальні суспільно-моральні проблеми. Твір відзначався легкістю викладу та майстерністю поетичного слова [5, с. 497-498].

У середовищі вихованців університету також було популярно писати сатиричні вірші на чиновників та навіть самого імператора [18, с. 21]. Здебільшого це були студенти-поляки, які, окрім критики влади, зверталися до теми історії Польщі та закликали до боротьби за її незалежність. За написання таких "неправильних" віршів деякі зі студентів були виключені з університету. Так, у 1849 р. під час обшуку у квартирі студента Станіслава Окрашінського були знайдені його рукописи польських патріотичних віршів, за що він був відправлений в Оренбург служити військовим лікарем [50, с. 190-191].

Ще одним із яскравих прикладів студентів-поетів Університету св. Володимира був Тадеуш Комар. Польський дослідник К. Гроньовський називав поезію Т. Комара революційно-демократичною, спрямованою на зміну суспільного устрою [39, с. 195-196]. Й. Ремі характеризував вірші Т. Комара як наповнені войовничим соціальним радикалізмом та ідеями месіанізму [50, с. 88, 258]. Я. Табіш відзначав гострі соціальні акценти та патріотичний характер поезії Т. Комара [54, с. 82]. Однак починав молодий поет із наслідування Г. Гейне та П.-Ж. де Бера-нже. Перші відомі вірші Т. Комара були написані в середині 1850-х рр. у формі шарад і мали гумористичний характер, наприклад, відома його шарада про блоху і пані, фрагмент якої цитував Ю. Ролле [40, с. 459].

У 1857 р. молодий поет написав сатиричну поему "Бастиліада", яка в рукописному варіанті поширювалася серед студентів-поляків та користувалася значною популярністю. У поетичному творі в гумористичній формі описаний конфлікт між студентами Університету св. Володимир та полковником Брінкеном. Поема була написана у біблійному стилі старопольського письма. У творі широко вживані різноманітні метафоричні порівняння,

наприклад, студенти названі кастою письменників (пол. *Kasta piśmienników*), а представник медичного факультету кліриком Ескулапа. Твір описує деталі інциденту від початку конфлікту до слідства та результатів всієї пригоди. Головним мотивом поеми Т. Комара проходить ідея, що студенти боролися за студентську честь, яку образив полковник, а їхній напад на останнього був актом відновлення справедливості [41].

Т. Комар написав також низку поезій іншого характеру. Зокрема, у своїх спогадах В. Лясоцький надрукував декілька віршів поета. Наприклад, "*Uczta szaleńców*" (укр. "Свято безумців") закликає до радикальних насильницьких змін несправедливої ситуації, що склалася. З іншого боку, низка творів: поема "*Wczora j idziś*" (укр. "Вчора і сьогодні"), вірші "*Dzień zaduszny*" (укр. "Поминальний день"), "*Dumka Niemnowa*" (укр. "Думка Німана") звертаються до теми славного минулого Польщі й сумної сучасності [47, с. 190-202, 251-262, 269-271]. В окремому надрукованій поемі "*Mądrość polska*" (укр. "Польська мудрість") автор звертається до тематики боротьби та жертвості заради блага Батьківщини [44]. Також у творчості Т. Комара знайшла місце любовна лірика, зокрема у вірші "*Modlitwa do szesnastoletniej*" (укр. "Молитва до шістнадцятирічної") відображені внутрішні любовні переживання молодого людини [47, с. 262-269]. Один із віршів поета "*Dumka jesienna*" (укр. "Осінь думка") був покладений на музику М. Модзалевським і надрукований в 1875 р. [48] Сам вірш вперше був опублікований у варшавському виданні "*Tygodnik ilustrowany*" [42]. У цьому ж виданні світ побачили й інші твори Т. Комара, зокрема вірш "*Śpiąca*" (укр. "Спляча") [45] та уривок поеми, який був опублікований під назвою "*Pierwsza pieśń poematu*" (укр. "Перша пісня поеми") [46].

Своєрідним підсумком творчості Т. Комара став збірник віршів "*Dumy i pieśni Ludomira*" (укр. "Думи і пісні Людоміра"), який вийшов друком в 1865 р. До збірника потрапив один поетичний твір періоду навчання в університеті під назвою "*Bratnie słowo*" (укр. "Братнє слово"). У вірші автор закликає колег по навчанню до єднання заради збройної боротьби також у творі присутні ідеї месіанства. Варто також розглянути декілька поезій Т. Комара написаних в 1858 р., які відображають настрої та ідеї, які панували в середовищі київських студентів наприкінці 1850-х рр. У деяких віршах можна зустріти радикальні пасажі, як, наприклад, у вірші "*Dumka na dzisiaj*" (укр. "Думка на сьогодні"), де є фрази про те, що настав час гострити коси і врешті розібратися з швабським та московським сміттям. У іншому вірші "*Dumka o szarej godzinie*" (укр. "Думка в сіру годину") Т. Комар порушує тему пошуку сенсу життя і приходить до висновку, що він у боротьбі за звільнення польської землі, а героїчна смерть – краща за життя. Подібні ідеї висловлені у вірші "*Do siostr polek słowo*" (укр. "Слово до сестер польок"). У ньому автор наводить свою "ієрархію любові", де на першому місці Бог, а далі – Вітчизна і родина, любов до дівчини на останньому місці. У цьому ж вірші відобразилися аспекти політичного протистояння між поляками та імперською владою, зокрема зустрічаємо рядки зі словами, що ніколи не буде поляк москалем братом [43, с. 1-27]. Отже, творчий доробок Т. Комара представлений різнохарактерними та різножанровими творами, однак більше уваги молодий поет приділяв громадянській ліриці.

У 1858 р. студенти Університету св. Володимира видали книгу з власними творами під назвою "*Pisma ujękowe wierszemi prozą Józefa Prospera*

Gromadzkiego" (укр. "Уривки у віршах та прозі Юзефа Проспера Громадського"). Окрім прозових текстів публіцистичного характеру у книзі було надруковано 17 віршів авторства студентів Університету св. Володимира. Серед відомих авторів поезій зі збірника можемо назвати тільки Т. Комара, перу якого належать вірші "*Do wioskowego lirnika*" (укр. "До сільського лірника") та "*Westchnienie w stepie*" (укр. "Зітхання в степу") [56, с. 176], останній – перероблений фрагмент поеми "*Wczora j idziś*", яку ми згадували вище. Інші поезії з книги є своєрідними філософськими роздумами про сенс життя, вираженням свого тужливого настрою "*Do pieśni*" (укр. "До пісні"), "*Życie*" (укр. "Життя"), "*Szczęście*" (укр. "Щастя"), "*Teśknota*" (укр. "Туга") та ін. [38, с. 27-31, 32-35, 36-37, 38-39, 51-53, 54-55, 56, 215-216, 217-218]. Зустрічаються ліричні, де однією із головних тем є сум за нерозділеним чи втраченим коханням "*Dumka*" (укр. "Думка"), "*Teśkno, ach teśkno!*" (укр. "Сумно, ах, сумно"), "*Sen*" (укр. "Сон") [38, с. 81-82, 83-84, 218, 219-220]. Також у збірнику представлені поетичні пейзажі "*Jesień*" (укр. "Осінь"), "*Ranek*" (укр. "Ранок") [38, с. 79-80, 83-84]. Декілька віршів звертаються до теми козацького минулого. Авторі прославляють козацьку волю та свободу, водночас виражають сум за колишньою славою, свідком якої є лише мовчазний степ. До таких віршів відносяться вже згаданий "*Westchnienie w stepie*" (укр. "Зітхання в степу") та "*Ukrainki*" (укр. "Українки"). До книги також потрапив навіть один перекладений вірш Г. Гейне, що підтверджує тезу про значний вплив романтизму на поетичну творчість студентів [38, с. 56, 151-152, 153-155].

У польськомовній пресі студентські вірші зі збірника отримали різні відгуки. Наприклад, відомий публіцист Тадеуш Падаліца (Зенон Фіш) високо оцінив поетичні таланти студентів. З іншого боку, літератор Ян Добжанський зазначив, що вірші не мають мистецької цінності й здебільшого є наслідуванням творчості М. Чайковського і Б. Ю. Залеського [56, с. 179].

Ми вже згадували, що деякі вірші студентів були покладені на музику. Одним з найбільш популярних таких віршів-пісень був "*Dalej bracia w jedno koło*" (укр. "Далі браття в одне коло") авторства М. Бонча-Томашевського. В. Міяковський називає цю пісню однією з найулюбленіших серед студентів-поляків [19, с. 129].

Збереглося також декілька віршів-пісень ще одного студента Університету св. Володимира Анатолія Свидницького, який навчався наприкінці 1850-х рр. На сьогодні відомі декілька віршів, які він написав у студентські роки. Це, зокрема, поезії: "Україно, мати наша", "В полі доля стояла" та "Горлиця"* [27, с. 457-478, 497-498]. У радянській історіографії підкреслювалися значимість впливу Т. Шевченка на поезію А. Свидницького і загострювався акцент на революційному характері віршів та близькості їх до народної пісенності [24, с. 64-66; 10, с. 30-40]. Загалом же у творчості А. Свидницького простежується вплив ідей романтизму та фольклору.

Уже згадувалося, що з російською поезією майбутні студенти були знайомі ще з гімназійних років. До того ж, російська словесність також викладалася в університеті. Очевидно, що студенти знали творчість російських поетів. Більше того, у 1860 р. вихованці університету звернулися до попечителя київського навчального округу з проханням провести літературний вечір на користь недільних шкіл. Студенти пропонували читати на заході твори російських письменників та поетів. Серед поетів

* Щодо вірша "Горлиця" припускаємо, що він написаний або ж під час навчання, або ж одразу після залишення університету; на жаль, вірш не датований.

називали імена О. Пушкіна, М. Лермонтова та А. Майкова [30, арк. 7]. З одного боку, можемо припустити, що студенти мали змогу вибрати лише дозволених цензурою поетів та їхні твори, з іншого боку – літературний вечір мав привернути увагу київської публіки, тому, очевидно, вони обирали вірші відомих та популярних.

Ще одним яскравим прикладом студентської творчості стали рукописні журнали. Одним із найпоказовіших гумористичних видань початку 1860-х рр. була "Помийниця". Авторами журналу були студенти й випускники історико-філологічного факультету Університету св. Володимира. Завдяки В. Міяковському відомо 4 номери студентського журналу. На сторінках "Помийниці" часто опинялися гумористичні вірші українською та російською мовами. Наприклад, аж у трьох номерах журналу знаходяться "Пісні п'яниці" з комічним описом пияцтва, як зазначено в одному з віршів: "Бо й тверезого ума // Вже давно у нас нема". З іншого боку, у тих же "Піснях п'яниці" піднімаються більш серйозні теми про "святую матір України", але знову ж – яка наснилася за дії алкоголю [20, с. 81-82, 96-97, 116-117]. Доволі часто у віршованій формі описувалося життя громади. Зокрема, у віршах "Отрывок", "Дума современного громадянина" та в пролозі до поеми "Жилиня" згадане місце спільного проживання громадянців "притона жизни празной" [20, с. 85, 92, 93, 113-114]. В інших віршах такі теми, як залицяння до дівчини "Из Гейне" чи навіть похорон "Некому мужу, Лебрусом нарицаемому" теж подані в гумористичній формі. Загалом, поезія наповнена комізмом та самоіронією, наприклад, вірш "Современный романс", а будь-яка ситуація чи тема описувалася в жартирливому характері [20, с. 81, 112-114].

Із викладеного вище можемо зробити висновки, що поетичні зацікавлення студентів Університету св. Володимира формувалися під впливом пануючих ідей романтизму та особливої культурної ситуації в регіоні. Загальною тенденцією було захоплення типовою романтичною тематикою з пошуком сенсу буття, любовними стражданнями, особливою увагою до українського пісенного фольклору та творчості Т. Шевченка. Попри це, значне місце, особливо серед студентів-поляків, посідала громадянська лірика, у якій студенти висловлювали власні політичні погляди. Отже, польські патріотичні вірші були однією із форм протесту вихованців університету проти утисків з боку влади. Своєрідним об'єднуючим фактором та унікальним жанром студентської творчості була гумористична "буршівська" поезія, зразки якої знаходимо в різних етнічних групах студентів. Насамкінець слід акцентувати, що обраний період історії студентства був найактивнішим етапом поетичної творчості та зацікавлення поезією серед вихованців університету. Надалі таке піднесення популярності віршованості не спостерігається.

Список використаних джерел:

- Біленький С. Заснування Київського університету: спадковість, переривчастість, імперська сваволя / С. Біленький // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – 2005. – Вип. 7. – С. 188-213.
- Бовсунівська Т. Феномен українського романтизму. Ч. 1: Етногенез і теогенез / Т. Бовсунівська. – К.: [б.в.], 1997. – 155 с.
- Вдовин А. Хрестоматийные тексты: русская поэзия и школьная практика XIX столетия / А. Вдовин, Р. Лейбов // Acta Slavica Estonica IV. Труды по русской и славянской филологии. Литературоведение, IX. Хрестоматийные тексты: русская педагогическая практика XIX в. и поэтический канон / Ред. А. Вдовин, Р. Лейбов. – Тарту: [б.и.], 2013. – С. 7-34.
- Вервес Г. Отзвуки польского романтизма на Украине в первой половине XIX века / Г. Вервес // Польский романтизм и восточнославянские литературы. – М.: Наука, 1973. – С. 182-190.
- Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского университета Св. Владимира. Университет Св. Владимира в царствование Императора Николая Павловича / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Киев: [б.и.], 1884. – 674 с.
- Воспоминания М. Чалого // Киевская старина. – 1899. – №12. – С. 495-545.

7. Гундорова Т. Шевченко і його читачі на тлі рецептивної історії української літератури / Т. Гундорова // Україна модерна. Історія та культура читання. – 2015. – Вип. 22. – С. 53-71.

8. Дудченко Г. М. Національні переживання української молоді в 40-х рр. XIX ст. (студент Київського університету св. Володимира Г. Андрузький) / Г. М. Дудченко // Література та культура Полісся. Проблеми історії, філології та культури в сучасних дослідженнях. – 2007. – Вип. 34. – С. 88-94.

9. Ершов В. Київський урбаністичний простір у польськомовній літературі Правобережжя доби романтизму / В. Ершов // Українська поліоністика: проблеми, школи, силуети. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2010. – С. 540-543.

10. Жук Н. Й. Анатолій Свидницький / Н. Й. Жук. – К.: Дніпро, 1987. – 148 с.

11. Записки об университетской жизни (1860–1864) // Киевлянин. – 1864. – №13. – С. 1-2.

12. Иконников В. С. Киев в 1654–1855. Исторический очерк / В. С. Иконников. – Киев: Тип. Импер. ун-та Св. Владимира, 1904. – 356 с.

13. История всемирной литературы. В 9 т. Т. 6 / под ред. Г. Бердникова. – М.: Наука, 1989. – 880 с.

14. Кирило-Мефодіївське товариство у 3 т. Т. 1 / Гол. Ред. П. Сохань. – К.: Наук. думка, 1990. – 542 с.

15. Кругляк М. Життя та побут студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст. / М. Кругляк. – Житомир: Волинь, 2015. – 301 с.

16. Кузьміна З. М. Шевченко і Андрузький / З. М. Кузьміна // Збірник праць п'ятої наукової шевченківської конференції. – К.: АН УРСР, 1957. – С. 144-160.

17. Листи до Тараса Шевченка 1840–1861 / за ред. Є. Кирилюка. – К.: АН УРСР, 1962. – 331 с.

18. Марахов Г. Киевский университет в революционно-демократическом движении / Г. Марахов. – Киев: Вища шк., 1984. – 118 с.

19. Мияковский В. "Киевская громада": Из истории украинского общественного движения 60-х гг. / В. Мияковский // Летопись революции. – 1924. – №4. – С. 127-150.

20. Мияковский В. "Помийниця" – Український гумористичний часопис 1863 р. / В. Мияковский // Наше минуле. – 1919. – Ч. 1-2. – С. 77-122.

21. Нос. С. Страница из моих воспоминаний / С. Нос // Киевская старина. – 1893. – №6. – С. 509-513.

22. Пачовський Т. Твори Шевченка в перекладах Л. Совінського / Т. Пачовський // Вісн. Львів. держ. ун-ту ім. Ів. Франка. Серія філологічна. – 1964. – С. 88-100.

23. Пискорский В. Из прошлых лет Киевского университета (Заметки о студенческих сочинениях в 30-е годы) / В. Пискорский // З іменем Святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників. Кн. 1 / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К.: Заповіт, 1994. – С. 154-159.

24. Попов П. М. Шевченко і Київський університет / П. М. Попов. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1964. – 79 с.

25. Предание о Рудольфе, студенте-гуляке и поэте // Киевлянин. – 1870. – №33. – С. 1-2.

26. Романович-Славатинский А. В. Моя жизнь и Академическая деятельность 1832–1884 гг. / А. В. Романович-Славатинский // Вестник Европы. – 1903. – №1. – С. 138-197.

27. Свидницький А. Твори / А. Свидницький. – К.: Держ. вид-во худ. літ., 1958. – 507 с.

28. Сон, стихотворение киевского студента конца 40-х годов // Киевская старина. – 1892. – №4. – С. 128-130.

29. Сухомлинов О. М. Культурні пограниччя: Новий погляд на стару проблему: монографія / О. М. Сухомлинов. – Донецьк: ТОВ "Юго-Восток, Лтд", 2008. – 211 с.

30. Центральний державний історичний архів у м. Києві (ЦДІАК), ф. 442, оп. 810, спр. 155, 8 арк.

31. Athenaeum: pismo poświęcone historii, literaturze, sztukom, krytyce itd. – 1842. – Т. 6. – 175 s.

32. Bilensky, S. Battle of Visions: How Was Kiev Seen in the 1780's – 1840's? / S. Bilensky // Toronto Slavic Quarterly. – 2005. – 13. – P. 1-13.

33. Buszczyński, S. Xawery Pietraszkiewicz. Drobny przyczynek do dziejów naszych. Życiorys z portretem / S. Buszczyński. – Kraków: [s.n.], 1888. – 20 s.

34. Czarna księżeczka. Z pamiętnika poety przepisał, uporządkował i wydał Fr. Rawita-Gawroński // Gazeta lwowska. – 1918. – №38. – S. 1.

35. Czeczot, J. Piosnki wieśniacze z nad Niemna, Dniepra i Dniestra / J. Czeczot. – Wilno: [s.n.], 1845. – 108 s.

36. Dubiecki, M. Uniwersytet kijowski [wspomnienie jubileuszowe] / M. Dubiecki // Tygodnik powszechny. – 1885. – №13. – S. 197.

37. Epsztein, T. Z piórem i paletą. Zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w II poł. XIX w. / T. Epsztein. Warszawa: [s.n.], 2005. – 589 s.

38. Gromadzki, J. P. Pisma urywkowe wierszem i prozą Józefa Prospera Gromadzkiego / J. P. Gromadzki. – Kijów: wyd. Antoni Syroczyński, 1858. – 301 s.

39. Groniowski, K. Problem rewolucji agrarnej w ideologii obozów burżuazyjno-demokratycznego w Polsce w latach 1850-1864 / K. Groniowski // Przegląd Historyczny. – 1956. – №47. – S. 170-213.

40. Karta z dziejów Uniwersytetu kijowskiego. Z pamiętników zmarłego kolegi przepisał Dr. Antoni J. // Przegląd Polski. – 1882. – T. 3. – S. 442-462.

41. Komar, T. Bastylia: albo rzecz o barbarzyństwie Brynkenowem i onego w amfiteatrze mordowięciu. [Online] / T. Komar // Polona. – Retrieved from: <http://bit.ly/32chyhC>.
42. Komar, T. Dumka jesienna / T. Komar // Tygodnik ilustrowany. – 1862. – №121. – S. 29.
43. Komar, T. Dumy i pieśni Ludomira. Z. 1 / T. Komar. – Bendlikon : Wyd. Tadeusz Zabuzynski, 1865. – 77 s.
44. Komar, T. Mądrość polska / napisał Ludomir. – Paryż : [s.n.], 1861. – 23 s.
45. Komar, T. Spica / T. Komar // Tygodnik ilustrowany. – 1862. – №134. – S. 158.
46. Komar, T. Pierwsza pieśń poematu / T. Komar // Tygodnik ilustrowany. – 1862. – №143. – S. 251-252.
47. Lasocki, W. Wspomnienia z mojego życia. T. 1. / W. Lasocki. – Kraków : [s.n.], 1933. – 451 s.
48. Modzelewski, M. Komar T. Dumka jesienna / M. Modzelewski. – Kijów : [s.n.], 1875. – 7 s.
49. Poezycje Jana Prusinskiego. – Warszawa : [s.n.], 1856. – 278 s.
50. Remy, J. Higher Education and National identity: Polish Student Activism in Russia 1832–1863 / J. Remy. – Helsinki : Soumalaisen Kirjallisuuden Seura, 2000. – 380 p.
51. Rudnicki, W. Kartka z dziejów uniwersytetu kijowskiego / W. Rudnicki // Nasz kraj. – 1906. – T. 1, №5. – S. 34-36.
52. Rusalka. Część 1. – Wilno, 1838. – 254 s.
53. Strzelnicki, W. Poezje. [Online] / W. Strzelnicki // Biblioteka Kaukaska. – Retrieved from: <http://bit.ly/30gWDLr>.
54. Tabiś, J. Polacy na uniwersytecie kijowskim / J. Tabiś. – Kraków : Wydawnictwo iterackie. – 179 s.
55. Witkowska, A. Romantyzm / A. Witkowska, R. Przybylski. – Warszawa : Wydawnictwo naukowe PWN, 1997. – 743 s.
56. Zieliński, A. Pismo Zbiorowe" Młodzieży kijowskiej z r. 1858 / A. Zieliński // Prace polonistyczne. – 1970. – XXVI. – S. 169-179.
57. Zięba, A. Stanisławski Robert Antoni. [Online] / A. Zięba // Internetowy Polski Słownik Biograficzny. – Retrieved from <http://ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/robert-antoni-stanislawski>.

References:

1. Bilenky, S. (2005). The Foundation of the University of Kyiv: Heritage, Discontinuity, Imperial Tyranny. *East-West: Historical and Cultural Digest*, 7, 188–213. [In Ukrainian]
2. Bovsunivska, T. (1997). *The Phenomenon of Ukrainian Romanticism. Part I: Ethnogenesis and Theogenesis*. Kyiv: [s.n.]. [In Ukrainian]
3. Vdovin, A. & Leibov, R. (2013). Paradigmatic Texts: Russian Poetry and School Practice of the 19th Century. In: A. Vdovin, R. Leibov, eds., *Acta Slavica Estonica IV. Works on the Russian and Slavic Philology. Volume IX: Literary Studies. Paradigmatic Texts: Russian Pedagogical Practice of the 19th Century and Poetic Canon*. Tartu: [s.n.]. Pp. 7-34. [In Russian]
4. Verves, G. (1973). Echoes of Polish Romanticism in Ukraine in the 1st half of the 19th Century. In: M. Zhymyrodzka, ed. *Polish Romanticism and East Slavic Literature*. Moscow: Nauka. Pp. 182-190. [In Russian]
5. Vladimirskij-Budanov, M. (1884). *The History of the Saint Vladimir University. The Saint Vladimir University during the Reign of the Emperor Nicolas I*. Kyiv: [s.n.]. [In Russian]
6. Memoirs of M. Chalyi. (1899). *Kyiv Past*, 12, 495-545. [In Russian]
7. Hundorova, T. (2015). Shevchenko and His Readers against the Background of the Reception History of Ukrainian Literature. *Ukraine Modern. History and Culture of Reading*, 22, 53-71. [In Ukrainian]
8. Dudchenko, H. (2007). National Experience of Ukrainian Youth in 40's of 19th Century (Student of Saint Vladimir University of Kyiv H. Andruzkyi). *Literature and Culture of Polesia. Problems of History, Philology and Culture in the Modern Researching*, 34, 88-94. [In Ukrainian]
9. Yershov, V. (2010). Kyiv Urban Space in Polish Literature of Right-bank Ukraine during the Era of Romanticism. In: R. Radyshevskiy, ed., *Ukrainian Polish Studies: Problems, Schools, and Silhouettes*. Kyiv: Kyiv University Publishing. Pp. 540-543. [In Ukrainian]
10. Zhuk, N. (1987). *Antolii Svynitskyi: Essay on His Life and Work*. Kyiv: Dnipro. [In Ukrainian]
11. Notes on the Life of the University (1860-1864). (1864). *Kyiv Citizen*, 13, 1-2. [In Russian]
12. Ikonnikov, V. (1904). *Kyiv in 1654-1855. A Historical Essay*. Kyiv: Typography of Emperor's Saint Vladimir University. [In Russian]
13. Berdnikov, G. (Ed.). (1989). *The History of the World Literature in 9 Volumes. Volume 6*. Moscow: Nauka. [In Russian]
14. Sokhan, P. (Ed.). (1990). *Brotherhood of Saints Cyril and Methodius. Volume 1*. Kyiv: Naukova Dumka. [In Ukrainian]
15. Kruhliak, M. (2015). *Everyday Life of Students in Ukraine under the Russian Power (Second Half of the 19th – the Beginning of the 20th Centuries)*. Zhytomyr: Volyn. [In Ukrainian]
16. Kuzmina, Z. (1957). Shevchenko and Andruzkyi. In: Ye. Kyryliuk, ed., *Collected Works of the 5th Scientific Conference of Shevchenko Studies*. Kyiv: Academy of Science of Ukrainian SSR. Pp. 144-160. [In Ukrainian]
17. Kyryliuk, Ye. (Ed.). (1962). *Correspondence to Taras Shevchenko: 1840-1861*. Kyiv: Academy of Science of Ukrainian SSR Publishing. [In Ukrainian]
18. Maraxov, G. (1984). *Kyiv University in the Revolutionary-Democratic Movement*. Kyiv: High School. [In Russian]
19. Miyakovskij, V. (1924). "Kyiv Society": From the History of the Ukrainian Public Movement of the 60's. *The Chronicle of the Revolution*, 4, 127-150. [In Russian]
20. Miyakovskij, V. (1919). "Trash Hole": Ukrainian Humorous Magazine of 1863. *Our Past*, 1-2, 77-122. [In Ukrainian]
21. Nos, S. (1893). A Page from My Memoirs. *Kyiv Past*, 6, 509-513. [In Russian]
22. Pachovskyi, T. (1964). Shevchenko's Works translated by L. Sovinskyi. *Bulletin of Ivan Franko State University of Lviv. Philology*, 88-100. [In Ukrainian]
23. Piskorskiy, V. (1994). From the Past of the Kyiv University (Notes on the Students' Work of the 30's). In: V. Korotkiy, V. Ulianovskiy, eds., *In the Name of Saint Vladimir: The Kyiv University in the Documents, Materials and Memorials of Contemporaries. Vol. 1*. Kyiv: Zapovit. Pp. 154-159. [In Russian]
24. Popov, P. (1964). *Shevchenko and the Kyiv University*. Kyiv: Kyiv University Publishing. [In Ukrainian]
25. A Legend of Rudolf, Student, Reveller and Poet. (1870). *Kyiv Citizen*, 33, 1-2. [In Russian]
26. Romanovsk-Slavatskii, A. (1903). My Life and Academician Activity in 1832-1884. *European Bulletin*, 1, 138-197. [In Ukrainian]
27. Svynitskyi, A. (1958). *Works*. Kyiv: State Publishing of Fiction. [In Ukrainian]
28. Dream – a Poetry of Kyivan Student of the End of the 40's. (1892). *Kyiv Past*, 4, 128-130. [In Russian]
29. Sukhomlynov, O. (2008). *Cultural Frontier: A New Look on the Old Problem*. Donetsk: South-West LTD. [In Ukrainian]
30. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 442, list 810, file 155, 8 sheets. [In Ukrainian]
31. *Athenaeum: pismo poświęcone historii, literaturze, sztuce, krytyce itd.*, (1842). 6. [In Polish]
32. Bilenky, S. (2005). Battle of Visions: How Was Kiev Seen in the 1780's – 1840's? *Toronto Slavic Quarterly*, 13, 1-13.
33. Buszczyński, S. (1888). *Xawery Pietraszkiewicz. Drobny przyczynek do dziejów naszych. Życiorys z portretem*. Kraków: [s.n.]. [In Polish]
34. Czarna księżeczka. Z pamiętnika poety przepisał, uporządkował i wydał Fr. Rawita-Gawroński. (1918). *Gazeta lwowska*, 38, 1. [In Polish]
35. Czeczot, J. (1845). *Piosnki wieśniacze z nad Niemna, Dniepra i Dniestra*. Wilno: [s.n.]. [In Polish]
36. Dubiecki, M. (1885). Uniwersytet kijowski [wspomnienie jubileuszowe]. *Tygodnik powszechny*, 13, 197. [In Polish]
37. Epsztajn, T. (2005). *Z piórem i paletą. Zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemianstwa polskiego na Ukrainie w II poł. XIX w.* Warszawa: [s.n.]. [In Polish]
38. Gromadzki, J. (1858). *Pisma urywkowe wierszem i prozą Józefa Prospera Gromadzkiego*. Kijów: wyd. Antoni Syroczyński. wyd. Antoni Syroczyński. [In Polish]
39. Groniowski, K. (1956). Problem rewolucji agrarnej w ideologii obozów burżuazyjno-demokratycznego w Polsce w latach 1850-1864. *Przegląd Historyczny*, 47, 170-213. [In Polish]
40. Kartka z dziejów Uniwersytetu kijowskiego. Z pamiętników zmarłego kolegi przepisał Dr. Antoni J. (1882). *Przegląd Polski*, 3, 442-462. [In Polish]
41. Komar, T. (1857) Bastylia: albo rzecz o barbarzyństwie Brynkenowem i onego w amfiteatrze mordowięciu. [Online]. Polona. Retrieved from <http://bit.ly/32chyhC>. [In Polish]
42. Komar, T. (1862). Dumka jesienna. *Tygodnik ilustrowany*, 121, 29. [In Polish]
43. Komar, T. (1865). Dumy i pieśni Ludomira. Z. 1. Bendlikon: wyd. Tadeusz Zabuzynski. [In Polish]
44. Komar, T. (1861). Mądrość polska. Paryż: [s.n.]. [In Polish]
45. Komar, T. (1862). Spica. *Tygodnik ilustrowany*, 134, 158. [In Polish]
46. Komar, T. (1862). Pierwsza pieśń poematu. *Tygodnik ilustrowany*, 143, 251-252. [In Polish]
47. Lasocki, W. (1933). *Wspomnienia z mojego życia. T. 1*. Kraków: [s.n.]. [In Polish]
48. Modzelewski, M. (1875). Komar, T. Dumka jesienna. Kijów: [s.n.]. [In Polish]
49. Poezycje Jana Prusinskiego. (1856). Warszawa: [s.n.]. [In Polish]
50. Remy, J. (2000). *Higher Education and National Identity: Polish Student Activism in Russia 1832-1863*. Helsinki: Soumalaisen Kirjallisuuden Seura.
51. Rudnicki, W. (1906). Kartka z dziejów uniwersytetu kijowskiego. *Nasz kraj*, 1(5), 34-36. [In Polish]
52. Rusalka. Część 1. (1838). Wilno: [s.n.]. [In Polish]
53. Strzelnicki, W. (1860). Poezje. [Online]. Biblioteka Kaukaska. Retrieved from <http://bit.ly/30gWDLr>. [In Polish]
54. Tabiś, J. (1974). Polacy na uniwersytecie kijowskim. Kraków: Wydawnictwo literackie. [In Polish]
55. Witkowska, A. & Przybylski, R. (1997). *Romantyzm*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN. [In Polish]
56. Zieliński A. (1970). "Pismo Zbiorowe" Młodzieży kijowskiej z r. 1858. *Prace polonistyczne*, 26, 169-179. [In Polish]
57. Zięba, A. (2004). Stanisławski Robert Antoni. [Online]. Internetowy Polski Słownik Biograficzny. Retrieved from <http://ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/robert-antoni-stanislawski>. [In Polish]

T. Samchuk, PhD student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE LITERARY INTERESTS OF ST. VLADIMIR UNIVERSITY STUDENTS: POETRY (1834–1863)

The article depicts the poetry interests of in the life of St. Vladimir University students in the years 1834–1863. The main task of publication was to show the significance and role of poetry in the students' life. It was defined which poetry was popular among students. The main peculiarities of student's poetry creativity were highlighted in the article. The author points out that the students' interest in the poetry of this period was formed under the influence of the romanticism ideas and the specifics of the literary and artistic life of the region. The author admits that the most popular among students were Polish, Russian and Ukrainian romantic poets. Ukrainian folklore had a significant influence on the poetry of students. In general, student poetry was diverse in terms of genres and subjects. The main themes of students lyrics were love, philosophical reflections, patriotism (especially among Polish students), etc. Quite often, students used historical themes in their poems. The so-called "bursch poetry", in which humorous student adventures were described, was a unique genre of students poems. In poetry were reflected values, outlook, and political views of students. Sometimes students' poems were converted into songs and become very popular among them. Usually, they sang these songs on common gatherings that help to unite some groups of students and create a feeling of corporacy. The students had no unity about poetic preferences. The preferences of Polish students were distinguished among others. They prefer to read Polish authors and most of them wrote poems in Polish. It should be noted, the period which we chose is one of the most active in students' poetic creativity. During the next period of life of students of St. Vladimir we couldn't find so high level of literary creativity.

Key words: students, St. Vladimir University, poetry, literature, romanticism.

УДК 94 : 321.64]: 394 (477.84) "1939/1953"
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.141.9>

В. Старка, канд. іст. наук, доц.
Національний педагогічний університет, Тернопіль, Україна

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СЕЛЯНСТВА СХІДНОЇ ГАЛИЧНИНИ В 1941–1944 РОКАХ

Опираючись на архівні джерела, матеріали періодичної преси, попередніх напрацювань істориків, проаналізовано повсякденне життя сільського населення Східної Галичини в період нацистської окупації. З'ясовано, що на сьогоднішній день значну кількість праць з історії Другої світової війни означає тематика не отримала належного висвітлення у вітчизняній історіографії. Більшість дослідників звертаються до вивчення макроісторичних тем. Натомість вивчення історії "знизу" дає змогу історикам та суспільству пізнати механізми адаптації простих людей до життя за складних суспільно-політичних умов. Селяни Галичини з початком німецько-радянської війни сподівалися на покращення умов життя, а їхні політичні лідери – на змогу проголосити незалежну українську державу. Однак політика німецьких окупантів нічим не відрізнялася від їхніх попередників – більшовиків. Аграрії, залишаючись позбавленими політичних прав, сплачували значні податки, виконували різноманітні повинності, перебуваючи при цьому в атмосфері постійного страху за власне життя. Водночас, поступово адаптувавшись до умов нового політичного режиму, людям вдалося налагодити господарсько-економічне життя, облаштувати побут, самостійно організувати наєдання дітей, дозвілля тощо. Звільнення Східної Галичини Червоною армією означало для місцевих жителів не омріяну свободу, а повернення до життя в умовах радянської тоталітарної дійсності.

Ключові слова: повсякдення, Східна Галичина, селяни, нацистський окупаційний режим, суспільно-політичні трансформації.

У вересні 2019 р. світ відзначатиме 80-ті роковини початку Другої світової війни, збройного конфлікту, що змінив долі багатьох європейських народів, у тому числі й українського. Насадження нових ідеологічних доктрин, психологічний злам у свідомості, необхідність визначитися щодо політичних, військових, економічних та культурних пріоритетів для багатьох людей стало надзвичайно складним завданням. Вироблений українцями досвід адаптації до швидкоплинних суспільно-політичних процесів воєнного лихоліття буде корисним сучасникам у часи нових викликів.

Актуальність дослідження полягає в тому, що, попри значну кількість наукових розвідок з історії Другої світової війни, на сьогодні відсутнє комплексне дослідження повсякденного життя селянства Східної Галичини. Зважаючи на формат публікації, викладемо авторське бачення окремих аспектів проблеми.

Радянська історіографія основну увагу приділяла розкриттю планів нацистського керівництва щодо окупованих територій та висвітленню героїчної боротьби радянського народу з окупантами [16, 21, 34]. Проголошення незалежності України та пов'язаний з цим процес доступу дослідників до раніше засекречених архівних матеріалів, дозволили по-новому підійти до аналізу проблеми. Серед праць сучасних істориків, виокремимо регіональні студії історії національно визвольної боротьби Ю. Киричука, І. Патриляка, М. Романюка, С. Волянюка [17, 23, 33, 9]. Особливості німецького окупаційного режиму висвітлено в публікаціях львівських істориків А. Боляновського та К. Курилишина [2-4, 19].

Мета статті – охарактеризувати повсякденне життя сільських мешканців Східної Галичини у складних суспільно-політичних умовах 1941–1944 рр. Досягнення мети передбачає виконання таких завдань: аналізу нацистської окупаційної політики, висвітлення реакції населення на дії окупантів, розкриття способів адаптації до нових реалій.

Незважаючи на спроби організувати опір наступаючим німецьким військам, на початку липня 1941 р. Червона Армія покинула територію Східної Галичини. Після 22 місяців більшовицької влади, українське селянство сприйняло німецьку армію як силу здатну звільнити їх від радянського тоталітаризму, тому радісно зустрічало передові частини вермахту. Населення Рава-Руського району Львівської області на в'їздах до сіл установлювало транспаранти з написами "Гайль Гітлер – Слава Україні", вітальні брами прикрашали нацистськими та українськими національними прапорами [27, с. 2]. Мали місце й неприємні інциденти. У с. Кобиляниці Руській Яворівського району Львівської області під час зустрічі німецьких військ невідомий убив німецького солдата, за що у відповідь страчено двох місцевих селян. Як зазначав свідок події: "село з процесією вітало німців, а тепер огірчене" [35, с. 77]. Швидкий перебіг подій викликав неоднозначну реакцію людей. Родини, що потерпіли від радянської влади, намагалися одразу розправитися з радянськими активістами. У с. Божиків у перші дні війни на місцевому скотомогильнику знайшли сім тіл місцевих комуністів [26, с. 49]. Розправи з радянським активом, податковими агентами та керівництвом колгоспів мали місце в селах Баворові, Красне, Загір'я Тернопільської області [18, с. 263].

Користуючись хаосом перших днів війни, частина селян вирішила нажитися на покинутому більшовиками майні. У першу чергу розібрали по домах майно колгоспів. В окремих випадках крали державну власність. У с. Вербіж Нижній Станіславської області із приміщення залізничної станції винесли кахельні грубки, зняли черепицю, вікна та двері, зрізали на дрова дерева [5, с. 5]. Ситуація потребувала негайного врегулювання.

Вище керівництво Організації Українських Націоналістів, напередодні війни розробивши план дій, користуючись ситуацією 30 червня 1941 р. проголосило у Львові Акт відновлення української держави. Після цього по селах Східної Галичини прокотилася ціла вервиця мітингів підтримки та заходів із формування місцевих українських самоврядних органів. У відозві ОУН від 6 липня 1941 р. зазначалося: "всю керму адміністрації, урядів, громадського й суспільного життя перебираємо в свої руки [8, с. 2]. Активісти ОУН на місцях обирали тимчасові комітети, створювали народну міліцію, намагалися організувати нормальний уклад громадського життя. Громади сіл на честь проголошення Української держави споруджували пам'ятні знаки та насипали кургани на вшанування пам'яті полеглих за волю України. За свідченнями очевидців, з приходом німців у селах відновилося громадське життя, запрацювали читальні, кооперативи, "Сільський господар", драматичні гуртки [26, с. 32]. Процеси українського державотворення широко висвітлювалися на шпальтах україномовної преси [24, с. 1].

Державотворчі заходи українських націоналістів викликали негативну реакцію німецького окупаційної адміністрації. 5 липня 1941 р. А. Гітлер під час спеціальної наради наказав шефу СС Г. Гімлеру "привести в порядок цю банду" [20, с. 47]. Як зазначають свідки подій, у с. Ценів Зборівського району Тернопільської області, після проголошення української влади, "на другий день приїхали німці, наказали зняти українські прапори, розпустити міліцію та видати організаторів акції [15, с. 282-283].

1 серпня 1941 р. територію Східної Галичини, відповідно до директив А. Гітлера та розпоряджень Генерал-Губернатора Г. Франка, була приєднана як п'ятий дистрикт до Генеральної Губернії. Г. Франк у зверненні до населення Галичини наголосив, що конфіскована більшовиками приватна власність буде повернена, німецька адміністрація забезпечить свободу народно-культурного життя й релігійних практик [30, с. 1.]. З 12-ї години 1 серпня 1941 р. на території Східної Галичини припинено обіг радянської валюти. З 15 до 27 вересня 1941 р. населення мало право обміняти її у співвідношенні 5 радянських карбованців за 1 злотий. З цього дня все населення дистрикту мало сплачувати чинні в генеральній губернії податки та виконувати визначені законодавством повинності [30, с. 1]. Впроваджені німецькою окупаційною адміністрацією правила життя в регіоні вимагали від населення абсолютного послуху та виконання всіх наказів. У випадку порушення винних чекали покарання від грошових штрафів до смертної кари. Нова влада заборонила вільний продаж сільськогосподарської продукції. Селяни мали право здавати надлишок продукції у спеціальні заготівельні пункти за встановленими державними цінами. Також було заборонено без офіційного дозволу домашній забій тварин [14, с.2].

Заборона вільного продажу харчів на тлі їх браку в містах породила спекуляцію. Ситуація набрала таких масштабів, що жителька с. Миклашів Львівської області в листі до редакції часопису "Львівські вісті" скаржилася: "коли ми несемо харч на продаж, перед містом нас стрічають львівські "панюси" та "паскари", що часто говорять ламаною німецькою мовою, і силою забирають продукти, ще й погрожують арештом чи грошовими карами [6,

с. 2]. Влада, як могла, боролася з подібними про-явами [10, арк. 12, 17, 38]. Жителя с. Капустинці Збаразького району Тернопільської області навесні 1942 р. оштрафували на 3 тис. злотих за те, що нелегально продав єврейській родині харчі [18, с. 271].

Щоб згладити суперечності між селянами та німецькою адміністрацією, лідер греко-католиків А. Шептицький у відозві "До хліборобів" від 25 липня 1941 р. закликав: "виконувати точно розпорядження голів сільрад і німецької армії. Політь, сапайте та нищьте бур'яни у картоплі, буряках та ін. Приготовляйте багато сіна та іншої паші для худоби. Поладняйте ваше рільниче знаряддя. Збирайте збіжжя дбайливо. Збіжжя, якого не потребуєте, відправляйте до збірень-пунктів за винагороду. Хто продає зерно тайком у невідповідні руки – грішить проти Бога, держави і народу та підлягає суворій карі. Помагайте у праці сусіду [7, с. 1].

Зданий німецькій державі вчасно сільськогосподарський податок (т. зв. "контингент") давав селянам право на купівлю необхідних у господарстві речей: шкіри, текстильних виробів, нафти, сигарет, горілки тощо. Але за невиконання норм поставок карали штрафами, у виняткових випадках – розстрілом. За злісне невиконання норм контингентів у 1942 р. страчено чотирьох мешканців сіл Острів та Воля Гарденицька Дрогобицької області. 4 січня 1943 р. за зловживання службовим становищем у процесі прийняття контингентів від селян розстріляні солтис і троє членів ревізійної комісії с. Рудники Мостиського району Львівської області [19, с. 77].

Окрім сплати грошових та натуральних податків, селяни виконували різноманітні повинності. Аграрії мали стежити за належним станом доріг, щорічно чистити во-сени й навесні рови та водні відпливи, а зібраний при цьому рослинний матеріал мали використовувати як компост. У чистоті потрібно було тримати узбіччя сільських доріг та прилеглі до них майдани, запобігати появі на них пилу і бруду. За недотримання правил – штраф 3000 злотих [13, арк. 4].

Окупаційна адміністрація слідкувала за дотриманням правил благоустрою в селах. Зокрема, вимагали скла-дати гній у стійки, гноївку тримати у ямах чи бочках і ви-ливати на поля у визначений час [31, с. 5-6].

Складні соціально-економічні умови позначилися на побуті сільських мешканців. Типовими для галицького села були однокімнатні будинки із сіньми, криті соломомою. Зазвичай житлові приміщення були об'єднані з господарськими спорудами для утримання домашніх тварин, че-рез що в хатах стояв нестерпний сморід. Заможніші се-ляни мешкали у дво- чи трикімнатних будинках, "критих бляхою". Це було їхньою відмінною рисою.

Харчування також не вражало асортиментом. Люди споживали кашу, картоплю, квашену капусту та огірки. Життя в антисанітарних умовах і постійне недоїдання зу-мовили поширення інфекційних захворювань [28, с. 1-2].

Ще в червні 1941 р. солдатам вермахту роздавали ін-струкцію із детальним описом симптомів венеричних хвороб та застереженням уникати контактів із галиць-кими жінками [11, арк. 5]. Швидко поширення захворю-вань на черевний тиф, кір та інші хвороби змусило оку-паційну адміністрацію в 1943 р. видати розпорядження "Про охоронне щеплення проти черевного тифу". Пору-шникам протиепідеміологічних заходів загрожували штрафи від 75 до 1000 злотих [12, арк. 17].

Усупереч усім негараздам, українському селянству в умовах нацистської окупації вдалося налагодити гро-мадське життя. Під час релігійних свят Різдва та Велико-дня по селах ходили вертепи, а біля храмів водили гаї-вки. У сільських клубах працювали драматичні гуртки та самодіяльні хорові колективи [36, с. 2].

Громади поступово відновили навчання у сільських школах. Щоб учителі не покидали роботи, частина спільнот виплачувала освітянам додаткові кошти [29, с. 3]. Щоб діти мали змогу продовжити навчання у міських гімназіях та ремісничих училищах, під час великих релігійних свят проводили збір коштів [22, с. 4].

Підсумовуючи аналіз повсякденного життя селянства Східної Галичини в 1941–1944 рр., відзначимо, що політика нацистських окупантів підпорядковувалася виключно власним економічним інтересам. Тому сподівання на те, що німці кращі від "совітів" покинули свідомість місцевих мешканців доволі швидко. Адаптувавшись до життя в нових суспільно-політичних умовах, селяни поступово відновили господарсько-економічне та культурно-освітнє життя в тих межах, наскільки це дозволяла нацистська адміністрація. Зауважимо, що окупаційний режим у Східній Галичині був дещо ліберальніший, ніж на інших українських територіях, тому активна протидія окупантам розпочалася лише наприкінці 1943 р. і була пов'язана з посиленням терору з боку німців.

Потрібно наголосити, що особливої радості від визволення територій Червоною Армією селяни не відчували. Образ босих, обдертих, голодних червоноармійців та офіцерів, котрі, їдучи верхи на конях, узуті в жіночі чоботи й замість сидла сидячи на подушці, із якої сипалося пір'я, малювало в уяві місцевих мешканців картини такого самого жалюгідного життя в умовах радянської дійсності [26, с. 36].

Загалом тематика порівняння радянського та нацистського окупаційних режимів та території Східної Галичини потребує окремого дослідження.

Список використаних джерел:

1. Бережанська земля : історико-мемуарний збірник. – Торонто : Вид-во "Бережанська земля", 1998. – 900 с.
2. Боляновський А. Національна політика нацистської Німеччини в Галичині в 1941–1944 рр. / А. Боляновський // Вісн. Львів. ун-ту. Серія історична. – 1998. – Вип. 32. – С. 136–145.
3. Боляновський А. Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлерівського "нового порядку" в Європі у 1941–1944 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 – всесвітня історія / Боляновський А.; Львівський національний університет імені Івана Франка. – Л., 1999. – 18 с.
4. Боляновський А. Соціальний аспект гітлерівського "нового порядку" в Галичині в 1941–1944 роках / А. Боляновський // Вісн. Львів. ун-ту. Серія історична. – 1998. – Вип. 33. – С. 186–194.
5. В селах округи // Воля покуття. – 1941. – 10 серпня. – Ч. 10–11. – С. 5.
6. Взаємини села з містом // Львівські вісті. – 1941. – 7–8 серпня. – Ч. 26. – С. 2.
7. Відозва А. Шептицького "До хліборобів" // Бережанські вісті. – 1941. – 31 липня. – Ч. 3. – С. 1.
8. Відозва ОУН про збройну боротьбу проти окупантів та будівництво незалежної Української держави // Воля Покуття. – 1941. – 6 липня. – Ч. 1. – С. 2.
9. Воляннюк С. Історія воєнної округи УПА "Лисоня" / Сергій Воляннюк. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2018. – 328 с.
10. Державний архів Львівської області (ДАЛО), ф. р-1952, оп. 1. спр. 69, 162 арк.
11. Державний архів Тернопільської області (ДАТО), ф. р-174, оп. 1. спр. 19, 5 арк.
12. Державний архів Тернопільської області (ДАТО), ф. р-175, оп. 1. спр. 958. Повідомлення відділу внутрішнього управління про утримання штрафів з осіб, які порушили постанову про щеплення, приховали епідеміологічні захворюваннями, 71 арк.
13. Державний архів Тернопільської області (ДАТО), ф. р-200, оп. 1, спр. 6, 27 арк.
14. Зарядження про убір худоби // Воля Покуття. – 1941. – 31 серпня. – Ч. 16. – С. 5.
15. Зборівщина: історія і сьогодення: історико-краєзнавчий нарис. – Тернопіль : Воля, 2008. – 480 с.
16. Іванков О. Участь чекістів в антифашистській боротьбі (1941–1944 рр.) / О. В. Іванков // Український історичний журнал. – 1989. – № 5. – С. 72–82.
17. Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Л. : Добра справа, 2003. – 464 с.
18. Клименко О. Українці в поліції в дистрикті "Галичина" (Тернопільський округ): німецький окупаційний режим в Тернополі та околицях у 1941–1944 рр. / О. Клименко, С. Ткачов. – Х. : Ранок НП, 2013. – 600 с.
19. Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси : монографія / Костянтин Курилишин. – Л., 2010. – 328 с.
20. Литвин М. Львів: між Гітлером і Сталіном / М. Литвин, К. Науменко. – Л. : ЛА "Піраміда", 2005. – 128 с.
21. Машотас В. Грабіжницька економічна політика гітлерівських окупантів у Галичині в 1941–1944 рр. / В. Машотас // Український історичний журнал. – 1970. – № 1. – С. 100–104.
22. Левицький О. З мого теперішнього досвіду (звідомлення з праці в гімназії в Станіславові) / Осип Левицький // Українська школа. – 1943. – Січень-березень. – Ч. 7–9. – С. 1–5.
23. Патриляк І. "Встань і борись! Слухай і вір...": українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.) : монографія / І.К. Патриляк. – Л. : Часопис, 2012. – 592 с.
24. Перше свято на визволеній землі // Бережанські вісті. – 1941. – 24 липня. – Ч. 1. – С. 1.
25. Перший розпорядок про Скарбову Адміністрацію в області Галичини від 1 серпня 1941 р. // Денник розпоряджень для Генерального Губернаторства. – 1941. – № 1. – С. 4.
26. Підгайчани в боротьбі за волю України. Історико-мемуарний збірник. – Тернопіль: Горлиця, 2000. – 623 с.
27. Повідомлення про ситуацію в Раві-Руській на Львівщині після початку війни // Жовківські вісті. – 1941. – 20 липня. – Ч. 4. – С. 2.
28. Подбаймо за кращий народний побут // Львівські вісті. – 1943. – Ч. 15. – С. 1–2.
29. Подбаймо за своїх вчителів // Львівські вісті. – 1942. – 14 липня. – Ч. 155. – С. 3.
30. Прокламація до населення Галичини! // Денник розпоряджень для Генерального Губернаторства. – 1941. № 1. – С. 1.
31. Розпорядження про обов'язок хліборобів // Вісник Розпоряджень для Генеральної Губернії. – 1942. – № 2. – С. 5–6.
32. Розпорядження про охоронне щеплення проти черевного тифу від 20 січня 1943 р. // Вісник Розпоряджень для Генеральної Губернії. – 1943. – № 6. – С. 25.
33. Романюк М. Золочівська округа ОУН у національно-визвольному русі (1937–1953) : монографія / Михайло Романюк. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича; Центр незалежних історичних студій, 2016. – 608 с.
34. Савинець В. Злочини гітлерівців проти народу, науки й культури на Львівщині / В. Савинець // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. історична. – 1990. – Вип. 26. – С. 22–30.
35. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р. Збірник документів і матеріалів. – Л. ; К. : "Піраміда", 2001. – 555 с.
36. Ялинка в Підберезській охоронці // Львівські вісті. – 1944. – 16–17 січня. – Ч. 9. – С. 6.

References:

1. *Land of Berezhan: historical and memoir collection.* (1998). Toronto: "Berezhankazemlia" Publishing. [In Ukrainian].
2. Bolianovskiy, A. (1998). National Policy of Nazi Germany in Galicia in 1941–1944. *Bulletin of Lviv University*, 32, 36–145. [In Ukrainian].
3. Bolianovskiy, A. (1999). *German Occupation Policy in Galicia in the Context of Hitler's "New Order" in Europe, 1941–1944.* Abstract of Unpublished thesis (Doctor of Historical Sciences), Ivan Franko Lviv National University. [In Ukrainian].
4. Bolianovskiy, A. (1998). Social Aspect of Hitler's "New Order" in Galicia, 1941–1944. *Bulletin of Lviv University*, 33, 86–194. [In Ukrainian].
5. In the Villages of the District. (1941, August 10). *Freedom of Pokuttia*, 10–11, 5. [In Ukrainian].
6. The Relationships between the Village and the City. (1941, September 7–8). *Lviv News*, 26, 2. [In Ukrainian].
7. A. Sheptytsky's Proclamation "To Grain-Groovers". (1941, July 31). *Berezhan News*, 3, 1. [In Ukrainian].
8. OUN Proclamation on the Armed Struggle against the Invaders and the Construction of an Independent Ukrainian State. (1941, July 6). *Freedom of Pokuttia*, 1, 2. [In Ukrainian].
9. Volianuk, S. (2018). *History of "Lysonia" – military district of Ukrainian Insurgents Army.* Ternopil: Educational book – Bohdan. [In Ukrainian].
10. State Archive of Lviv Region, fund. r-1952, list 1, file 69, 162 sheets.
11. State Archive of Lviv Region, fund r-174, list 1, file 19, 5 sheets.
12. State Archive of Lviv Region, fund r-175, list 1, file 958. 71 sheets.
13. State Archive of Lviv Region, fund r-200, list 1, file 6, 27 sheets.
14. Charge for livestock. (1941, August 31). *Freedom of Pokuttia*, 16, 5. [In Ukrainian].
15. *Zboriv Region: History and Present: Historical and Regional Study.* (2008). Ternopil: Freedom. [In Ukrainian].
16. Ivankov, O. (1989). Chekists in the Anti-Fascist Struggle (1941–1944). *Ukrainian Historical Journal*, 5, 72–82. [In Ukrainian].
17. Kyrychuk, Yu. (2003). *Ukrainian National Movement of the 40's and 50's of the 20th century: Ideology and Practice.* Lviv: Good deed. [In Ukrainian].
18. Klymenko, O. & Tkachov, S. (2013). *Ukrainians in the Police of the Halychyna District (Ternopol Region): German Occupation Regime in Ternopil and its Suburbs in 1941–1944.* Kharkiv: Morning. [In Ukrainian].
19. Kurylyshyn, K. (2010). *Ukrainian life in the conditions of German occupation (1939–1944): on the basis of materials of the Ukrainian-language legal press.* Lviv: [s.n.]. [In Ukrainian].
20. Lytvyn, M. & Naumenko, K. *Lviv: between Hitler and Stalin.* Lviv: Pyramid. [In Ukrainian].

21. Mashotas, V. (1970). Predatory Economic Policy of the Nazi Occupants in Galicia, 1941-1944. *Ukrainian Historical Journal*, 1, 100-104. [In Ukrainian].
22. Levytskyi, O. (1943, January-March). From My Present Experience (Advice on the Work at a Gymnasium in Stanislaviv). *Ukrainian School*, 7-9, 1-5. [In Ukrainian].
23. Patryliak, I. (2012). "Rise and fight! Listen and Believe...": Ukrainian Nationalist Underground and Rebel Movement (1939-1960). Lviv: Magazine. [In Ukrainian].
24. First Holiday on the Liberated Land. (1941, July 24). *Berezhany News*, 1, 1. [In Ukrainian].
25. The First Order of the Treasury Administration in Galicia from August 1, 1941. (1941). *Day Book of Orders of General Government*, 1, 4. [In Ukrainian].
26. *Pidhatsi Citizens in the Struggle for the Freedom of Ukraine. Historical Memoir Collection*. (2000). Ternopil: Horlytsia. [In Ukrainian].
27. Report on the Situation in Rava-Ruska in the Lviv Region after the Start of the War. (1941, July 20). *Zhovkva News*, 4, 2. [In Ukrainian].
28. Let's take care of the better folk life. (1943, January 26). *Lviv News*, 15, 1-2. [In Ukrainian].

29. Let's take care of our teachers. (1942, June 14). *Lviv News*, 155, 3. [In Ukrainian].
30. Proclamation to the Galician people! (1941). *Day Book of Orders of General Government*, 1, 1. [In Ukrainian].
31. Order on the Responsibility of the Grain-Growers. (1942). *Bulletin of the Orders for the General Government*, 2, 5-6. [In Ukrainian].
32. Order on protective vaccine against typhoid fever from, January 20, 1943. (1943). *Bulletin of the Orders for the General Government*, 6, 25. [In Ukrainian].
33. Romaniuk, M. (2016). *OUN District in Zolocynin the National Liberation Movement, 1937-1953*. Lviv: I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies; Centre for Independent Historical Studies. [In Ukrainian].
34. Savynets, V. (1990). Nazi Crimes against the People, Science and Culture in the Lviv Region. *Bulletin of Lviv University*, 26, 22-30. [In Ukrainian].
35. *Ukrainian state building. Act of June 30, 1941. Collection of Documents and Materials*. Lviv – Kyiv: Pyramid. [In Ukrainian].
36. New Year's tree in Pidbereztsi. (1944, January 16-17). *Lviv News*, 9, 6. [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 16.04.19

V. Starka, PhD in History, Associate Professor
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine

THE DAILY LIFE OF THE PEASANTRY OF EASTERN GALICIA IN 1941–1944

The author analyzed the daily life of the rural population of the eastern Galicia during the Nazi occupation relying on archival source materials of the periodical press and the previous achievements of historians. It is that today, despite a considerable number of works on the history of the second world war, this subject has not received adequate coverage in the national historiography. The majority of researchers are turning to the study of macro-historical topics. Instead, the study of history "from below" allows historians and society to learn the mechanisms of adaptation of the ordinary people to life in difficult socio-political conditions. The peasants of Galicia with the outbreak of German-Soviet war had hoped to improve the conditions of life and their political leaders – to proclaim an independent Ukrainian State.

At the same time, the policy of the German occupiers no different from their predecessors – Bolsheviks. Farmers, deprived of political rights, pay significant taxes, performed a variety of duties while in the atmosphere of constant fear for their own lives.

At the same time, gradually adapting to the conditions of the new political regime, people have managed to establish domestic economic life, to organize their own life, to arrange training of their children, leisure activities, etc. The liberation of the eastern Galicia by the Red Army meant for local residents not desired freedom but return to life in the face of Soviet totalitarian reality.

Key words: everyday life, Eastern Galicia, peasants, Nazi occupation regime, socio-political transformations.

УДК 94(474.5)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.141.10>

Д. Юдіс, д-р іст. наук, наук. співроб.
Литовська військова академія імені генерала Йонаса Жемайтиса, Вільнюс, Литва

ОБСТАВИНИ ОБ'ЄДНАННЯ ЛИТОВСЬКИХ АНТИРАДЯНСЬКИХ ПАРТИЗАНІВ У 1946–1949 РОКАХ

У 2019 рр. настав сіддесята річниця створення Союзу боротьби за свободу Литви (LLKS) (лит. Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdis). У лютому 1949 р. було створено цю підпільну організацію, що об'єднувала тих людей, які вели антирадянську боротьбу в Литві. На той час керівництво LLKS було визнане всіма активно діючими партизанами, які з того часу почали називати себе борцями за свободу. Проте інші люди називали їх по-різному: "лісові", "зелені" тощо.

Головна мета роботи – спираючись на архівні матеріали та історичну літературу, розглянути процес об'єднання сил литовських партизанів під єдиним керівництвом; виділити важливі обставини цього процесу. Досі видано дуже мало літератури іноземною мовою про збройний антирадянський опір у Литві. Одне із завдань цієї статті – познайомити українського читача з цим епізодом новітньої історії Литви. Можливо, буде помічена схожість з історією українського національного опору під час Другої світової війни та повоєнні роки.

Хронологічні рамки статті охоплюють період 1946–1949 рр., коли відбувалися основні події з об'єднання партизанських сил, тоді як сама збройна боротьба активно тривала з 1943 по 1953 рр.

Ключові слова: Литва, партизани, Жемайтис, антирадянський опір, LLKS.

У пропагандистських виданнях радянського часу антирадянські партизани зображувалися негативно, їх називали "буржуазними націоналістами" або просто бандитами. Усе подавалося з точки зору класової боротьби (тобто, повалені класи прагнули відновити буржуазну державу) і холодної війни (говорилося, що спершу ці партизани працювали на німецьких нацистів, а потім перейшли на службу до американської чи британської розвідки). Видавалися тенденційно укладені збірники матеріалів, найчастіше – уривки з допитів арештованих учасників опору, аби наперед сформувати в читачів певну думку. Навіть у так званій "науковій літературі" того часу не вивчалася фактографія спротиву, а лише зображувався їхній "бандитизм". Бували періоди, коли видавалася велика кількість пропагандистської літератури, а траплялися часи відносного затишшя. Цьому були різні причини.

На той час частина творчих робітників змогла презентувати двозначні оцінки того періоду, які відрізнялися від шаблонів пропагандистської літератури.

У литовській еміграції також було написано про збройний спротив, особливо цьому допомогло відкриття колишніх архівів КДБ після розпаду СРСР. Але завжди виникає питання про співвідношення кількості та якості літератури. За кількісним показником – праць написано багато, але якісних за змістом – одиниці. Ця тема викликає політичні пристрасті, що врешті-решт лише заважає здійсненню дослідження. Бракує об'єктивних робіт, що були б засновані на різноманітних джерелах, у яких піднімалися б найгостріші питання минулого. І хоча частина суспільства поділяє думку, ніби вже все написано, проте існує багато пробілів навіть у фактографії. Не ясно, коли буде підготовлена повне й об'єктивне наукове дослідження, присвячене збройному опору. Водночас, потрібно відзначити, що відбулися

позитивні зрушення в цьому напрямку. З'являються наукові праці, де використовуються різні за своїм походженням і типом джерела. Автори деяких праць торкалися питань, що будуть піднімаються і в цій статті. Також уже опубліковані збірники важливих документів партизанів, які допомагають у дослідженнях.

Джерела, що допомагають вирішити завдання цієї статті, поділяються на дві основні групи. Перша група – різноманітна документація власне партизанів – була створена в партизанському середовищі, друга – в середовищі радянських органів держбезпеки, куди увійшла чекістська документація. Певна річ, виникають питання з приводу достовірності тієї чи іншої інформації, але не варто завчасно відкидати який-небудь документ. Лише порівнюючи дані та критично їх розбираючи, ми можемо робити певні висновки і домисли. Та через брак архівних матеріалів деякі епізоди не будуть повністю розкриті, що стосується і деяких проблем, піднятих у цій статті. Найбільша частина архівного матеріалу з указаної теми зберігається в Особливому архіві Литви, але також різні документи партизанів можуть бути знайдені в деяких музеях Литви. Досліднику доводиться узагальнити весь матеріал та зробити висновки.

Організаційне становище партизанського руху в 1944–1945 рр. До 1949 р. деякі партизани з різних країв Литви доклали значних зусиль, аби об'єднати сили тих, хто бореться проти радянської влади, проте їм не вдалося скликати загального зібрання представників різних партизанських з'єднань. Часто планомірну роботу переривали або зупиняли складні умови партизанського життя під постійним тиском репресивних органів радянської влади. Щоразу це змінювало становище і плани. Лише після майже п'ятирічної організаційної роботи вдалося скликати представників різних партизанських округів та підписати політичну декларацію. Але цьому передувала низка різноманітних подій.

Влітку та восени 1944 р. Червона армія зайняла майже всю територію Литви, а вслід за нею повернулася радянська влада (що вже існувала тут у 1940–1941 рр.). Тоді й почалася збройна боротьба, початок якої мав ознаки як організованості, так і стихійності. Частина майбутніх бійців завчасно готувалася до збройної боротьби, створюючи організаційні структури, накопичуючи зброю та ін. Однією з найбільш чисельних підпільних організацій була Литовська армія свободи (LLA) (лит. Lietuvos Laisvėsarmija), створена у грудні 1941 р. під час нацистської окупації. Її засновником та керівником був студент Казіс Веверсіс (1913–1944).

LLA об'єднувала осіб різних прошарків литовського населення. За програмними принципами вона мала антинацистське та антирадянське спрямування, але Радянський Союз вважався пріоритетним ворогом, тоді як збройного опору проти нацистів не було. Під час нацистської окупації LLA планомірно готувалася до збройної боротьби проти радянської влади, видавала нормативні документи, проводила навчання майбутніх бійців, накопичувала озброєння.

Можна дискутувати про міру прямого впливу LLA на повоєнний партизанський рух у Литві, але, зрештою, спостерігається значний вплив організації на партизанський спротив у таких регіонах, як Аукшайтія (північно-східна Литва) та Жемайтія (північно-західна Литва). У цих регіонах партизани неодмінно пов'язували себе із Литовською армією свободи, додаючи аббревіатуру LLA до назв своїх загонів. Менший вплив LLA спостерігається на півдні Литви – у Дзукії та Сувалкії.

Варто додати, що партизанські структури створювалися саме за організаційними схемами LLA. Бійці поді-

лялися на дві частини: яструбів (лит. vanagai) та організаційний сектор (лит. Organizacinis sektorius). Яструбами називалися активні партизани, а до організаційного сектору належали ті, хто їм допомагав (зв'язкові, помічники). Структури, запропоновані LLA, зберігалися впродовж усього періоду боротьби з деякими змінами. У практиці партизанського спротиву відобразилися й деякі програмні пункти LLA. Зокрема, під час нацистської окупації діяла підпільна організація імені Кейстутіса, частина членів якої влилася в ряди партизанів. І це лише одна з багатьох організацій національного характеру, представники яких діяли в підпіллі або приєднувалися до партизанів, або створювали власні структури опору.

Поряд з організованим опором репресивним діям радянської влади існував також стихійний. У 1944 рр. в Литві було розпочато примусову мобілізацію до лав Червоної армії, у зв'язку з чим проводилися масові облави і затримання чоловіків призовного віку, оскільки мало хто бажав добровільно воювати за інтереси Радянського Союзу. Зрештою, вдаючись до різноманітних заходів, до кінця війни радянській владі вдалося мобілізувати 108 тис. литовців.

Після приходу радянської влади одразу розпочалися масові репресії й арешти підозрілих осіб через такі звинувачення, як: співпраця з німецькою окупаційною владою, довоєнна служба в державних установах незалежної Литви, антирадянська діяльність. Через це зростала кількість осіб, що проживали нелегально або приєднувалися до партизанів.

Складно чіткіше окреслити стихійні процеси. Через брак достовірних джерел неможливо встановити навіть приблизну кількість партизанів на той період. До середини 1945 р. до їхнього числа зараховують кілька десятків тисяч литовців.

Спільні політичні цілі сприяли об'єднанню організованого партизанського руху. Головною метою було відновлення незалежної Литви, але не ідентичної тій, що була втрачена в червні 1940 р. Аналізуючи минулі прорахунки, партизани встановили чимало недоліків у довоєнній Литві – низький рівень демократії (з 1926 по 1940 р. у Литві був хоч і м'який, та все ж авторитарний режим), помилкова соціальна політика, скрутне становище селян і робітників. Більшість партизанів були саме сільськими жителями. Наприклад, ксьондз Юстінас Лелешюс, який брав участь у партизанському русі під псевдонімом Графас (лит. Grafas – граф), у своїх нотатках називав соратників "сільськими хлопцями-землеробами" [19, с. 109, 159]. Один із керівників партизанського руху Адолфас Раманускас (псевдонім Ванагас, лит. – Vanagas) (1918–1957) писав, що опір був організований знизу з "найчистішої сільської молоді Литви" [26, с. 36]. Так само рядовий партизан Албінас Білінкевічюс (псевдонім Балтіс, лит. – Baltis), який загинув у 1947 рр., у своєму щоденнику вказав наступне: "Пішло партизанити лише село" [24, с. 71].

У партизанському русі відчувалася нестача офіцерських кадрів, із чого можна зробити висновок, що не менше половини партизан до початку боротьби не мали жодного стосунку до військової справи. Багато учасників руху зізнаються, що тоді вони не мали досвіду партизанської боротьби, а всьому навчалися вже після вступу до лав партизан. Так само бракувало і досвіду в конспіративній роботі, не вистачало інтелектуальних сил. Часто партизани у своїх виданнях докоряли представникам інтелігенції, що ті залишилися осторонь боротьби або співпрацюють із радянською владою.

Багато партизанів були молодими людьми віком 20–25 років і не мали досвіду політичної діяльності чи сформованих політичних поглядів, що допомогло уникнути політичного розколу партизанського середовища. Їхня

єдність дозволила сформувати вище керівництво і написати спільну політичну декларацію.

Партизани вважали, що їм вдасться досягти задуманого за допомоги США та Великої Британії. Через підпільну пресу й усно поширювали серед населення чутки про швидкий початок війни цих країн з Радянським Союзом. Водночас, офіційні представники цих країн ніколи не давали жодних обіцянок з приводу військової допомоги. Але партизани у своїх документах покликалися на міжнародні угоди, а саме на Атлантичну хартію 1941 р. Ці обставини також варто мати на увазі, говорячи про партизанську боротьбу.

У кожному регіоні Литви партизанський рух – попри спільні політичні цілі – мав свої особливості, що особливо помітно у період 1944–1946 рр., коли відбувався процес формування місцевих осередків. У кожному регіоні партизанські з'єднання проходили своєрідний шлях формування; одні називались батальйонами, а інші групами або ротами; відмінною була тактика, яка залежала від "войовничості" окремих командирів. Опір охопив майже всю територію Литви, за винятком Вільнюського та Клайпедського країв. У першому був змішаний національний склад населення, а другий був знезгоджений наприкінці війни після відступу місцевих жителів на Захід. На перших порах найбільші партизанські загони концентрувалися у великих лісових масивах. Інших, більш придатних, умов для ведення партизанської боротьби у Литві не існувало. У великих литовських містах опору майже не було – як показала практика, через постійну роботу радянських органів держбезпеки міські підпільні організації могли проіснувати тільки нетривалий час.

У 1945–1946 рр. НКДБ (потім – МДБ) [*Народний комісаріат державної безпеки – Міністерство державної безпеки*] вдалося вистежити і ліквідувати всі найбільші підпільні організації, які намагалися або мали намір об'єднати антирадянський спротив. У той період загинули або були заарештовані майже всі керівники LLA, оскільки організація не встигла згуртувати партизанський рух в одне ціле. Радянські органи держбезпеки також ліквідували такі організації, як Рух партизанів Литви (лит. *Lietuvos partizanų sąjūdis*), Комітет звільнення Литви (лит. *Lietuvos išlaisvinimo komitetas*), Національну раду Литви (лит. *Lietuvos tautinė sąjūdis*) та ін. Ліквідація цих організацій супроводжувалася арештами сотень людей, частина яких тільки підозрювалася у приналежності до підпілля [7; 8]. Після ліквідації справжніх, МДБ почало створювати легендовані організації, щоб з їхньою допомогою остаточно знищити збройний опір.

У 1945–1948 рр. у підпіллі проходили процеси місцевого об'єднання, яким керували регіональні керівники. У цей період було створено три партизанські області, до складу яких входили дев'ять партизанських округів. Південна область (створена в 1946 р.) включала округи Дайнава (лит. *Dainavos*, створений у 1945 чи 1946 рр.) і Таурас (лит. *Tauras*, створений у 1945 р.). До складу Західної області увійшли округи імені Кейстутіса (лит. *Kęstučio*, 1946 р.), Жемайтія (лит. *Žemaičių*, 1945 р.) та Прісікелімо (лит. *Prisikėlimo*, 1948 р.).

Східна область (створена в 1947 р.) включала округи Діджіосіос Ковос (лит. *Didžiosios Kovos* – *Велика Боротьба*, 1945 р.), Вітіса (лит. *Vytis*, 1944 р.), імені Вітаутаса (лит. *Vytauto*, 1945 р.), імені Альгімантаса (лит. *Algimanto*, 1947 р.). Округи поділялися на збірні (у радянських документах фігурують як бригади), один округ найчастіше складався із 2–3 збірних. До 1951 р. до жодного округу не приєдналися партизани Біржайського краю, які діяли окремими групами. У самих областях був налагоджений стабільний зв'язок між пар-

тизанами, але контакти між областями мали фрагментарний характер. Для загального об'єднання були необхідні якомога тісніші відносини.

Спроби об'єднання в 1946–1947 рр. З 1946 р. почали з'являтися партизанські політичні декларації як окремий вид документів. До цього вони продукували устами, програми та ін. Декларації ж прямо пов'язані з об'єднанням партизанських сил, що демонструється конкретними прикладами.

Перша декларація була підписана 23 квітня 1946 р. в Пунському борі (нині – Алітуський район) під час зустрічі керівників двох округів – Дайнави і Таураса. Документ має назву "Декларація з'їзду партизанських командирів Литви". Ініціатором цієї декларації вважається Іозас Віткус на псевдонім Казімейрайтис (лит. *Kazimieraitis*) [26, с. 189] (1901–1946). Як колишній підполковник Литовської армії, він мав найвище військове звання серед партизанів і був організатором опору в південній частині Литви. Відповідно до протоколу засідання припускають, що у створенні документа взяли участь дев'ятеро учасників опору [21, с. 113–114]. Цього не можна стверджувати напевно, оскільки в архівах ще не віднайдено оригіналу документа, який знайшли агенти МДБ під час обшуку садиби зв'язкового партизанів у 1947 рр. [15, с. 146–147]. Але невдовзі після підписання декларацію опублікували в місцевих партизанських газетах.

Проведення цих зборів означало створення Південної області у складі двох партизанських округів, а в самій декларації йшлося про майбутнє Литви. Основні пункти декларації: "державний устрій Литви – вільний демократичний", "суверенна влада Литви належить народу", управління державою має здійснювати демократично обраний Сейм [18; 27]. Ці тези повторювалися і в наступних партизанських деклараціях, тобто учасники збройного опору бачили в майбутньому незалежну демократичну Литву.

Становище партизанів постійно змінювалось. Того ж року загинула або була заарештована половина підпісантих декларації. Постійно зазнаючи важких втрат особового складу, керівники партизанів з різних округів намагалися якомога швидше об'єднатися. У свою чергу, радянська держбезпека намагалася фізично знищити сили опору. В 1946 р. з'явилася можливість ліквідувати партизанський рух нібито з метою його об'єднання.

У травні 1946 р. до Литви вдруге прибув учасник антинацистського та антирадянського підпілля Іонас Дексніс – "Алфонсас Хекторас" (лит. *Alfonsas Hektoras*) (1914–1982) Разом із ним приїхав Вітаутас Станевічюс – "Мешкіс" (лит. *Meškis*). Алфонсас Хекторас був амбітним, сміливим, схильним до авантюризму, прагнув до керівних посад. Протягом певного часу підтримував контакти з британською, американською та шведською розвідками, вважаючи, що вони можуть допомогти озброєному литовському підпіллю [22, с. 196, 202, 240]. До Литви він прибув з незрозумілими повноваженнями від організацій литовських емігрантів. Після переходу кордону місцеві партизани провели Алфонсаса до штабу округу Таураса.

За збігом обставин, у цей же період МДБ упровадило в оточення цього штабу свого агента, який спершу користувався псевдонімом "Кудірка" (лит. *Kudirka*), а потім – "Ажуолас" (лит. *Ažuolas*). Під цими іменами приховувався ініціативний агент Іозас Маркуліс, медик і викладач університету, який представлявся підпільником із Вільнюса на псевдонім "Ереліс" (лит. *Erelis*).

Коли Ереліс уперше прибув до партизанів округу Таураса, МДБ дало йому завдання на зустрічах литовських "націоналістичних організацій" почати розмови щодо доцільності пасивного опору [5; 9; 10; 22, с. 159]. Якщо коротко, то під цим розумілося припинення активної збройної боротьби й вичікування влучного моменту для

повстання. Ймовірно, що в учасників підпілля могли виникнути думки про прийнятність такої ідеї, оскільки вона звучала до цього і без впливу радянських агентів. Очікувана війна не починалася, люди постійно гинули або відправлялися на заслання, тому постало питання про збереження життєвих сил литовського народу. Тому пасивний опір розглядався як можлива альтернатива. Однак цього разу така ідея поширювалася агентом МДБ і переслідувала цілком іншу мету.

Невдовзі шляхи Алфонсаса Хектораса і вдаваного підпільника Ереліса перетнулися на зустрічі місцевих бійців із представниками емігрантів 18 червня 1946 р. Протягом кількох днів нарад Алфонсас підпав під вплив Ереліса й вони обидва погодилися щодо доцільності пасивного опору [22, с. 175].

Головною темою зустрічі було об'єднання партизанів у єдину структуру, для чого було створено дві організації: Рух загального демократичного опору (BDPS – *Bendrasis demokratinis pasipriešinimo sąjūdis*) та Верховний комітет відновлення Литви (VLAK – *Vyriausiasis Lietuvos atstatymo komitetas*). Вони мали об'єднати опір, вирішити питання про його представництво за кордоном. Декларація VLAK у частині про демократичний устрій Литви частково була запозичена з попередньої декларації 23 квітня 1946 р. Наприкінці вона покликається на міжнародні документи, зокрема Атлантичну хартію. Також декларується, що VLAK "підтримує зусилля по досягненню в усьому світі миру, заснованого на справедливості та свободі, який спиратиметься на повне здійснення принципів справжньої демократії, що випливають із християнської моралі". Автором цієї декларації вважається Алфонсас Хекторас. Інформація про участь Ереліса в підготовці тексту суперечлива.

Партизанська ініціатива об'єднання повністю перейшла до рук радянської держбезпеки. Ереліс став керівником VLAK, після чого розпочалося розширення радянської агентури в литовському підпіллі. Алфонсас Хекторас потрапив під їхній повний контроль. У вересні 1946 р. його навіть випустили на Захід у супроводі оперативника МДБ, який видавав себе за підпільника. Він провів Алфонсаса через усю Польщу, аби зібрати інформацію систему його зв'язків та домовитись про засоби для контакту в майбутньому [6; 20, с. 529; 22, с. 183–187]. Агенти МДБ планували таким чином дезінформувати литовських емігрантів і західні спецслужби, вважаючи, що Алфонсас Хекторас не скоро дізнається про обман.

У рамках операції 1946–1947 рр. через свою агентуру МДБ встановило контакти майже зі всіма партизанськими округами і поширювало ідею про об'єднання та лише пасивний опір. Виникла небезпека, коли під прикриттям ідеї про об'єднання партизани могли бути знищені в одну мить. Але через помилки в роботі МДБ та обережність деяких партизан радянська агентура поступово була викрита¹. Отже, вдалося уникнути великих втрат і, як би це не було парадоксально, деструктивна діяльність радянських органів держбезпеки навіть принесла певну користь. Учасник цих подій, партизан Іонас Лукша (1921–1951) потім писав: "Інакше кажучи, діяльність Ереліса без його відома дала непряму користь опору: його можливість вільного пересування дала змогу встановити контакт із багатьма партизанськими підрозділами, чого ми не змогли би досягнути за такий короткий час без "допомоги" МДБ" [13, с. 416]. Вийшло так, що партизани встановили контакти, які потім допомогли об'єднанню.

Партизани округу Таураса, які ухилилися від впливу МДБ, самі розпочали процес централізації, намагаючись при цьому встановити контакти із Заходом, які були під контролем радянської держбезпеки. 15 січня 1947 р. були організовані збори, які надали новий поштовх у цьому напрямку. На зміну BDPS, що перебувала під контролем радянської агентури, створювалась Президія BDPS, до складу якої увійшли переважно представники інтелігенції, які мешкали за легальними документами. Президія і мала на меті об'єднати рух опору і створити його вище керівництво. На ці збори не зміг приїхати командир округу імені Кейстутіса – Іонас Касперавічюс, псевдо Вісвідас (лит. *Visvydas*) (1912–1947), але в листі учасникам він називав ці збори Рухом боротьби за свободу, що й лягло в основу назви нової організації. У травні 1947 р. була підготовлена декларація Президії BDPS, яка не лише спиралася на попередні документи, але й представила нові пункти – поряд із політичними питаннями постало й соціальне. "Соціальне забезпечення є не справою окремих громадян чи організацій, а одним із найперших завдань держави" – так зазначено в документі [1].

Якщо погодитися з думкою, що вказана декларація була грамотно написана в правовому сенсі, то серед партизанів варто шукати юриста. Так, серед членів Президії BDPS був Альфонсас Вабалас (1909–1948) на псевдо Гедимінас (лит. *Gediminas*), який був єдиним серед підпільників власником докторського ступеня. Ще до війни він захистив дисертацію з правознавства в Сорбонні, що у Франції. У 1946 рр., ховаючись від переслідування радянської влади, приєднався до підпілля. Перебуваючи серед партизан, Гедимінас готував різні документи, тому є припущення, що саме він і був автором декларації. Із Таураса цей документ був переданий до інших округів.

Хоча Президія BDPS так і не встигла об'єднати антирадянський опір, все ж з'явилися контакти між округами, проходили дискусії між командирами про створення вищого керівництва. Наприклад, у 1947 р. Іонас Жемайтіс, командир округу імені Кейстутіса, у своєму листі до BDPS просив, щоб його округ був прийнятий до загальної структури, але також вносив кілька власних пропозицій щодо самої організації. Зокрема, він пропонував, щоб окрім єдиної програми та одного керівного центра були створені також три обласні центри з власним партизанським командуванням, які могли би перебрати на себе координацію підпіллям у випадку розсіювання чи знищення центрального керівництва [14, 135, 389]. Умови підпілля показували, що така пропозиція була доцільною. Але на той час не встигли провести всі необхідні консультації й досягти консенсусу в питанні об'єднання. Переважно до цього процесу були залучені партизани лише з одного округу – Таураса, і вони змогли зробити більше можливого.

У 1947–1948 рр. МДБ спромоглося ліквідувати Президію BDPS – були ліквідовані або заарештовані всі представники організації. Перед підпіллям постало завдання відновити або створити аналогічну організацію, яка мала продовжити роботу в напрямку об'єднання.

У свою чергу, радянська держбезпека продовжувала створювати легендовані організації, які ніби теж домагалися об'єднання опору. Одна з таких організацій у своїй декларації "переймалася" збереженням литовського народу [11]. Такі створені з агентури організації шукали ко-

¹ З 1947 р. в підпіллі велись дискусії про надійність Ереліса. Одні командири вважали його надійним підпільником з вели-

кими можливостями, тоді як інші вважали його радянським провокатором. Остаточо зв'язок усіх командирів литовського підпілля з Ерелісом перервався на початку 1948 р.

нтактів з партизанами. Для введення в оману використовували аналогічні назви. Так, у 1948 р. МДБ "відродила" Президію BDPS виключно з перевірених агентів. Однак, вже навчені керівники партизанів не мали довіри до підозрілих міських організацій і вели незалежну роботу щодо згуртування збройного опору. Згодом у КДБ визнали низку помилок, допущених під час створення легендарної Президії BDPS [4]. Партизани розкрили частину так званих підпільників як агентів МДБ. Але до середини 1950-х рр. Президія BDPS використовувалася для дезінформації Заходу – британської розвідки та литовської еміграції, яким партизанських командирів зображували як розкольників єдності підпілля.

Нові мотиви до об'єднання в 1948 р. У червні 1948 р. ініціатива з об'єднання підпілля перейшла до вже згаданого колишнього офіцера литовської армії Йонаса Жемайтиса, який на той час був командиром Західної області. Заради конспірації він користувався багатьма псевдонімами, але в 1948 р. обрав собі псевдонім "Вітаутас" (лит. Vytautas). Разом зі своїми однодумцями він почав проектувати створення єдиного вищого керівництва [28, с. 78]. У квітні та травні 1948 р. Жемайтис заручився підтримкою округу Таурас і Східної області [25, с. 105–106]. Він заснував єдину організацію Рух боротьби за свободу Литви та видав перший наказ для трьох партизанських областей.

Зусилля та організаційські здібності Жемайтиса дали помітні результати. У цьому йому допомагали соратники, зокрема колишній студент Петрас Барткус (1925–1949) на псевдо "Жадгайло", який разом з іншими партизанами вже з осені 1947 р. готував кілька укриттів, де могло б розташовуватись вище керівництво підпілля. На таку роль були обрані Шауляйський та Радвілішкський повіти, що неподалік від географічного центру Литви, через зручність зв'язку між партизанськими округами. У 1948 р. тут було утворено округ Прісікелімо. У вказаних повітах були підготовлені бункери, пункти і засоби зв'язку. Через місцевих партизанів налагодили мережу зв'язкових, засновану на родинних зв'язках підпільників [25, с. 110–111]. Наприкінці липня 1948 р. до цих місць прибув і сам Й. Жемайтис. Заради безпеки керівництва партизанам прилеглих регіонів заборонили проводити які-небудь активні акції, щоб не привертати увагу радянських органів держбезпеки.

Й. Жемайтис керувався міркуваннями колишнього командира округу імені Кейстута І. Каспеавічюса, зокрема стосовно того, що до керівництва руху опору мають належати лише підпільники-нелегали. Ті ж соратники підпілля, які мешкають легально, можуть лише асистувати у справах [28, с. 77]. Ще раніше він пропонував, що під час утворення організації потрібно керуватися не партійною приналежністю, а працездатністю людей та результатами їхньої роботи [14, с. 114, 383].

Після різноманітного листування та узгодження протягом літа 1948 р., наприкінці жовтня до Жемайтиса приєдналися уповноважені Східної області: командир області Іонас Кімштас (1911–1974) "Жигунас" (лит. Žigūnas) та член штабу Іозас Шибайла (1905–1953) "Мерайніс" (лит. Merainis). 11–12 листопада в лісі Дуктаса Шауляйського повіту пройшло засідання представників партизан Західної та Східної областей. Усі постанови на зборах були прийняті одногослосно [28, с. 82].

Фактично, тоді й відбулося відтворення Президії BDPS у мінімальному складі. До інших областей відправили прийняті постанови та пропозиції долучатись. Верховним командиром збройних сил був обраний Й. Жемайтис, який водночас тимчасово виконував обов'язки

голови Президії BDPS. І. Кімштас був обраний начальником штабу збройних сил, І. Шибайла – начальником Громадської частини, П. Барткус – секретарем. Це був іще один поштовх до остаточного об'єднання партизанських сил [17, с. 289, 291]. Після зборів І. Кімштас повернувся до своєї області, щоб там шукати місце для штабу командування, а І. Шибайла залишився і почав складати програму Громадської частини [2].

Створення LLKS. У листопаді 1948 р. повідомлення про об'єднання двох областей досягли Півдня, а саме – округу Дайнава. Його командир А. Раманаускас – "Ванагас" – після наради в окрузі вирішив відправитися на зустріч у Західну область для з'ясування ситуації та розгляду низки актуальних питань [3; 17, с. 293]. Він пройшов найбільший шлях заради цієї вирішальної зустрічі, вийшовши зі свого округу 15 листопада 1948 р. і повернувшись лише 21 квітня 1949 р. 5 грудня 1948 р. він зустрівся з командиром округу Таурас А. Грибіним (1920–1949) на псевдо "Фаустас", і далі вони пішли разом у супроводі двох партизанів [17, с. 293–294]. Зв'язкові супроводжували їх від загону до загону, від штабу до штабу за принципом ланцюга.

Усі головні учасники майбутньої наради зустрілися 1–2 лютого 1949 р. в окрузі Прісікелімо [25, с. 124]. Залишається нерозкритим питання, чи була ця зустріч запланованою, чи партизани діяли відповідно до обставин, однак це не єдине проблемне питання тієї зустрічі.

Пізніше І. Шибайла писав: "Перед початком роботи дочекались представників з Н[іману]" [23, с. 331]. Остерігаючись провокації, місцеві партизанські керівники ретельно перевірили прибулих із Південної області – їх інтенсивно допитували та перевірили їхню зброю. Взаємного збройного конфлікту вдалося уникнути виключно через те, що "Ванагас" і Фаустас знали, що йдуть на зустріч зі справжніми партизанами, тому поводити себе пасивно" [17, с. 295]. Така ситуація може мати два пояснення. Або ніхто не чекав їхнього прибуття і тому не планували зустріч із ними, або чекали, але просто боялися провокації з боку радянської держбезпеки. У той період уже були агенти МДБ, які перевдягалися в партизанів і прикривали себе різноманітними легендами. До того часу командири Західної та Південної областей ще не знали одне одного в обличчя, тому їхні підозри були обґрунтовані. Лише після виникнення взаємної довіри почалися спільні засідання, на яких остаточно було вирішене питання щодо об'єднання сил.

Хоча сама нарада проходила в умовах строгої конспірації, її учасники немало фотографувалися, проте не всі фото та плівки збереглися [16, с. 5]. Можливо, за допомогою фото намагалися увіковічнити короткотривале партизанське життя.

Залишаються відкритими питання про точні місця проведення та час об'єднаної засідання. Партизанські та чекістські документи цього не розкривають. За споминами людей, що були свідками подій, та деякими дослідженнями, можна дійти висновку, що головне засідання проходило в селі Мінайчай нині Радвілішкського району, у бункері, влаштованому під стодолю садиби Станіслова і Антоніни Мікнюсів. Раніше в цьому бункері переховувався командир округу Прісікелімо Леонардас Грігоніс (1905–1950) на псевдо "Ужпаліс" разом з іншими партизанами. Щодо дати засідання, то за одними даними воно проходило з 10 по 17 лютого, за іншими – з 1 по 22 лютого, за третіми – з 10 по 20 лютого [12, с. 110–111; 17, с. 296–297]. Принаймні, усі джерела сходяться в тому, що воно відбувалося в середині лютого.

Про хід засідання І. Шибайла писав: "Працювали, розподілившись на комісії. На загальних зборах, які уточнювали роботу комісії, її затверджували. Найбільше всього допомогли матеріали та накопичений досвід Ю[ри]² та Н[імана]" [23, с. 332].

У засіданні брали участь вже згадані командири Вітавас, Ванагас, Мерайніс, Ужпаліс, Жадгайл, Фаустас, а також начальник штабу Західної області Вітавас Гужас (1920–1949) на псевдо Кардас (лит. Kardas) і член штабу округу Прісікелімо Бронюс Лесіс (1922–1949) "Нактіс". Ці восьмеро партизанів прийняли головні рішення щодо створення вищого керівництва литовського підпілля. Відповідно до протоколу, з деяких питань виникали дискусії, але не було якихось істотних протиріч, через які довелося б відкладати певні питання. Очевидно, що всі розуміли вагомість та можливість цієї зустрічі. Раніше її не вдавалося скликати, а тепер вона відбулася саме тоді, коли партизанський рух щомісяця слабнув.

На засідання обговорювалися різноманітні питання, пов'язані з об'єднанням. Головним заключним документом стала декларація ради Союзу боротьби за свободу Литви (СБСЛ) (лит. Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdis – LLKS). Це означало, створювалася нова структура, яка на той час об'єднала весь організований партизанський рух. Її підписали у символічний день – 16 лютого – річницю проголошення незалежності Литви в 1918 рр. Текст в основному не відрізняється від тексту декларації Президії BDPS 1947 р. Таким чином партизанські декларації отримали свій кінцевий варіант. Можна стверджувати, що це був політичний документ, але партизани не зараховували себе до певної політичної партії. У декларації було вказано, що LLKS керує військовими і громадянськими групами, а в статуті організації зазначено, що це "військова, суспільна, добровольча організація" [17, с. 322].

Верховним головнокомандувачем було обрано І. Жемайтиса, який отримав звання партизанського генерала. Його посада мала назву "голова президії ради LLKS". Після свого обрання Жемайтис видавав акти, якими надавав партизанські військові звання або нагороджував тих, що відзначились. За статутом, партизанським рухом керувала рада LLKS через свою президію. Сама ж рада поділялася на дві частини – Оборонні сили (ними тимчасово керував Вітавас, наприкінці 1949 р. їх очолив Ванагас) і Громадянську частину (керівник – Мерайніс). Так було сформовано, але ще не налагоджено структуру підпілля.

На засіданні також обговорювали перші затверджені частини статуту LLKS, ідеологічні питання, питання зв'язку та ін. Було прийнято рішення про взаємовідносини партизанів із населенням, виробили звернення до жителів краю. Хоча деякі питання не були підготовлені для обговорення, учасники сподівалися вирішити їх через листування. Так, 25 лютого, після відбуття Ванагаса і Фаустаса, було прийнято рішення про створення друкованого органу LLKS – газети "Біля скорботного розп'яття" (лит. Prie gūmančio Rūpintojėlio), призначеного для партизанів і громадськості [17, с. 320–321]. Згодом було також вирішено видавати "Бюлетень ради Л³" (лит. L tarybos biuletenis), призначений тільки для членів ради LLKS, у якому вони могли поділитись своїми думками з приводу різних питань партизанського руху [14, с. 402].

Кінець організованого партизанського опору. Новина про створення LLKS доволі швидко обійшла всі партизанські округи. Через свою агентуру про це дізналося й МДБ. Усі діючі на той час партизанські з'єднання визнали керівництво LLKS, при цьому не висловлюючи жодної опозиції. У 1951 р. до структури лишилися й партизани Брижайського краю, які до цього діяли самостійно.

І хоча було досягнуто значної організаційної перемоги, партизанський рух слабшав у зв'язку із загинеллю та арештами учасників опору. До кінця 1949 р. загинуло четверо з восьми учасників організаційної зустрічі LLKS. Зв'язок між керівниками підпілля постійно переривався, тому приймати загальні постанови ставало все важче, а скликати нову зустріч було нереально. Попри всі труднощі, у різних округах писались спільні документи LLKS, зокрема дисциплінарний та кримінальний статут, статут органів управління тощо.

У 1950 р. головнокомандувач Ватівтас розпочав перебудову структури. Його задум полягав у створенні трьох секцій LLKS, розташованих у різних партизанських округах. Вони могли б узяти командування на себе в разі знищення вищого керівництва [14, с. 205, 214, 412]. Однак не всі підготовлені документи доходили до адресатів.

Втішні новини із Заходу так і не надходили. Наприкінці 1951 р. похитнулося здоров'я лідера LLKS Й. Жемайтиса-Вітаваса. Через важкі умови життя в бункері, одужувати він почав лише в 1953 р. Деякі командири, розуміючи складність становища і передбачаючи можливий кінець, знову почали задумуватися про перехід до пасивного опору. Радянська держбезпека все активніше переслідувала партизанів. З 1952 р. МДБ рапортувало про зачищення того чи іншого регіону від "бандитизму". Можна вважати, що організований литовський опір був зламаний в 1953 р., коли ліквідували штаби всіх крупних партизанських з'єднань, загинули майже всі вищі командири, був арештований Й. Жемайтис. Після 1953 р. в окремих кутках Литви діяли тільки окремі партизани, деякі з них протримались до початку 1960-х. Вважається, що в період 1944–1953 рр. загинуло близько 20 тис. учасників опору або прирівняних до них – хоча ці цифри взяті з архівів МДБ і ще потребують уточнення.

Висновки. 1. Початок збройного антирадянського опору в 1944–1945 рр. був як організованим, так і стихійним. Частина учасників боротьби цілеспрямовано готувалася до опору, тоді як багато інших приєднувалися до підпілля у відповідь на репресивну політику радянської влади.

2. Попри кілька спроб, протягом першого періоду не вдалося створити вище керівництво й об'єднати опір. Радянській держбезпеці вдалося ліквідувати підпільні організації, які намагалися згуртувати опір в єдине ціле. У 1945–1948 рр. були створені тільки місцеві регіональні структури: три партизанські області, які включали дев'ять округів.

3. Невід'ємною частиною об'єднання була підготовка програмних політичних документів – декларацій. Перші були підписані в 1946 р. У них зазначалася необхідність відновлення незалежної демократичної Литви. Однак у процес об'єднання втрутилося МДБ, яке через свою агентуру поширювало ідеї пасивного опору і планувало завдяки вдавнаному "об'єднанню" знищити партизанів. Останні змогли позбутися деструктивного впливу в 1947 р.

4. Позбувшись впливу МДБ, партизани округу Таурас утворили Президію Руху загального демократичного опору (BDPS), яка мала об'єднати озброєне підпілля. У 1947 р. було підготовлено декларацію Президії BDPS, яка не тільки повторювала головні пункти попередніх декларацій, а й додавала нові. З'явилися контакти між партизанськими округами, але Президія BDPS не встигла реалізувати свої плани.

5. У 1948 р. процес об'єднання очолив командир Західної області партизан І. Жемайтис-Вітавас. Його акти-

² Кодова назва Західної області.

³ Кодова назва LLKS.

вність і діяльність соратників принесли конкретні результати. Разом з уповноваженими Східної області партизан було відновлено Президію BDPS. Дізнавшись про об'єднання, до Вітавтаса на початку 1949 р. приєдналися представники Південної області партизан.

6. На зборах у лютому 1949 р. було створено Союз боротьби за свободу Литви (LLKS) – організацію всіх партизанів з єдиним вищим керівництвом. Було підписано декларацію ради LLKS, яка багато в чому повторювала декларацію Президії BDPS. Головою президії ради LLKS було обрано І. Жемайтиса-Вітавтаса.

7. За нетривалий час проведення об'єднаних зборів партизани не вирішили всіх питань, тому планували зробити це через листування. Однак партизанський рух постійно слабшав, а в 1953 р. радянська держбезпека повністю придушила організований збройний опір у Литві.

Список використаних джерел:

1. Особий архив Литвы (ОАЛ), фонд К-12, опись 1, дело 1: Движения общего демократического сопротивления. Декларация №2.
2. Там же, ф. К-1, оп. 58, д. 33960/3, т. 1, л. 168: Из протокола допроса И. Жемайтиса от 14 июля 1953 г.
3. Там же, ф. К-1, оп. 58, д. 44618/3, т. 1, л. 188: Из протокола допроса А. Раманаускаса от 28 декабря 1956 г.
4. Там же, ф. К-30, оп. 1, д. 209, л. 17: Обзор агентурного дела "Лес" подготовленного слушателем курсов КГБ при СССР МТ м-р И. Аугучевичюсом.
5. Там же, ф. К-41, оп. 1, д. 184, л. 216-218: Из справки министра госбезопасности Лит. ССР ген.-м-ра Д. Ефимова о работе МГБ ЛССР за май 1946 г.
6. Там же, ф. К-41, оп. 1, д. 185, л. 58-59: Из справки министра госбезопасности Лит. ССР Д. Ефимова о работе МГБ Лит. ССР за август 1946 г.
7. Там же, ф. К-41, оп. 1, д. 212, л. 70: Из справки министра госбезопасности Лит. ССР Д. Ефимова о вскрытой и ликвидированной военно-повстанческой организации от мая 1946 г.
8. Там же, ф. К-41, оп. 1, д. 212, л. 102-103: Из справки министра госбезопасности Лит. ССР Д. Ефимова о работе МГБ ЛССР за 1945-1946 года.
9. Там же, ф. К-41, оп. 1, д. 212, л. 188 2 сторона: Из справки начальника 2 отдела (по городу) МГБ Лит ССР п-к И. Рудыко по делу "Зеленые" от 24 мая 1946 г.
10. Там же, ф. К-43, оп. 1, д. 3, л. 53: Из докладной записки начальника 2 отдела (по городу) МГБ Лит. ССР п-к И. Рудыко министру госбезопасности Лит. ССР ген.-м-ру Д. Ефимову о работе отдела за май 1946 г.
11. Там же, ф. К-5, оп. 8, д. 4: Из декларации от 10 августа 1948, 5 л.
12. Čepulytė, A. Iš 1949 metų Lietuvos partizanų vadų susitikimo istorijos: laikasirvieta / A. Čepulytė, V. Vaitkevičius // Lietuvos istorijos studijos. – 2013. – №32. – P. 99-124. doi: 10.15388/LIS.2013.0.5023
13. Daumantas, J. Partizanai / J. Daumantas. – Kaunas : Politiniu Kaliniu, 2005. – 754 p.
14. Gaškaitė, N. Žuvusiųjų prezidentas / N. Gaškaitė. – Vilnius : Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1997. – 566 p.
15. Kašėlionis, B. Dainavos apygarda. Šarūno rinktinė. Dokumentai ir prisiminimai / B. Kašėlionis. – Vilnius : Dizaino stud. "DABA", 1999. – 516 p.
16. Keliai į 1949 m. Lietuvos partizanų vadų susitikimą / Sudarytoja V. Vaitkevičius. – Vilnius, 2018. – 60 p.
17. Laisvės kovos 1944–1953 metais (Dokumentų rinkinys) / Sudarė Dalia Kuodytė ir Algis Kašėta. – Kaunas : Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1996. – 628 p.
18. Laisvės varpas. – 1946. – Gegužės 5. – №6(8).
19. Lelešius-Grafas, J. Partizanų kapelion odienoraštis / J. Lelešius-Grafas. – Kaunas : "Į Laisvę" fondo Lietuvos filialas, 2006. – 264 p.
20. Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD-MGB dokumentuose 1944–1953 metais. Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1996. – 722 p.
21. Lietuvos partizanų Tauro apygarda: 1945–1952 m.: Dokumentų rinkinys / Sudarytoja Nijolė Maslauskienė. – Vilnius: Lietuvos Archyvų departamentas, 2000. – 584 p.
22. Mockūnas, L. Pavargęs herojus / L. Mockūnas. – Vilnius : Baltos lankos, 1997. – 567 p.
23. Partizanai apie pasaulį, politiką ir save: 1944–1956 m. Partizanų spaudos publikacijos / Sudarytoja N. Gaškaitė. – Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998. – 711 p.
24. Partizano Balčio dienraštis, laiškai ir eilėraščiai / Sudarytoja Vaclovas Slivinskas. – Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2014. – 159 p.
25. Petrauskienė, A. Kelyje į 1949 metų partizanų vadų susitikimą / A. Petrauskienė, V. Vaitkevičius // Lietuvos istorijos studijos. – 2014. – №34. – P. 104-130. doi: 10.15388/LIS.2014.0.5036

26. Ramanauskas-Vanagas, A. Daugel krito sūnų / A. Ramanauskas-Vanagas. – Vilnius : Mintis, 1991. – 447 p.
27. Už tėvų žemę. – 1946. – Gegužės 1. – №7(19).
28. Žemaitis, J. Apybraiža apie pogrindžio organizaciją nuo BDPS žlugimo iki pastarojo meto / J. Žemaitis // Laisvės kovų archyvas. – 1993. – №7. – Pp. 73-83.

References:

1. Lithuanian Special Archives, fund K-12, list 1, file 1: Movements of the general democratic resistance. Declaration Num. 2. [In Russian]
2. Ibidem, fund K-1, list 58, file 33960/3, vol. 1, sheet 168: From the report of interrogation of Jonas Žemaitis, July 14, 1953. [In Russian]
3. Ibidem, fund K-1, list 58, file 44618/3, vol. 1, sheet 188: From the report of interrogation of Adolfas Ramanauskas, December 28, 1956. [In Russian]
4. Ibidem, fund K-30, list 1, file 209, sheet 17: The "Les" asset's dossier overview by the KGB-classes student major J. Auguzevičius. [In Russian]
5. Ibidem, fund K-41, list 1, file 184, sheets 216-218: From the report of State Security Minister of the Lithuanian SSR MG D. Efimov on the activity of Ministry of State Security of the Lithuanian SSR during May of 1946. [In Russian]
6. Ibidem, fund K-41, list 1, file 185, sheets 58-59: From the report of State Security Minister of the Lithuanian SSR MG D. Efimov on the activity of Ministry of State Security of the Lithuanian SSR during August of 1946. [In Russian]
7. Ibidem, fund K-41, list 1, file 212, sheet 70: From the report of State Security Minister of the Lithuanian SSR MG D. Efimov on the recovery and liquidation of rebel military organization, May of 1946. [In Russian]
8. Ibidem, fund K-41, list 1, file 212, sheets 102-103: From the report of State Security Minister of the Lithuanian SSR MG D. Efimov on the activity of Ministry of State Security of the Lithuanian SSR during 1945-1946. [In Russian]
9. Ibidem, fund K-41, list 1, file 212, sheet 188 reverse: From the report of the head of the 2nd city department of Ministry of State Security of the Lithuanian SSR Col I. Rudyko on the "Zelennye" asset's dossier, May 24, 1946. [In Russian]
10. Ibidem, fund K-43, list 1, file 3, sheet 53: From the report of the head of the 2nd city department of Ministry of State Security of the Lithuanian SSR Col I. Rudyko on the department's activity during May of 1946. [In Russian]
11. Ibidem, fund K-5, list 8, file 4: From the declaration of August 10, 1948, 5 sheets. [In Russian]
12. Čepulytė, A. & Vaitkevičius, V. (2013). Iš 1949 metų partizanų vadų susitikimo istorijos: laikasirvieta. *Lietuvos istorijos studijos*, 32, 99-124. doi: 10.15388/LIS.2013.0.5023 [In Lithuanian]
13. Daumantas, J. (2005). *Partizanai*. Kaunas: Politiniu Kaliniu. [In Lithuanian]
14. Gaškaitė, N. (1997). *Žuvusiųjų prezidentas*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras. [In Lithuanian]
15. Kašėlionis, B. (1999). *Dainavos apygarda. Šarūno rinktinė. Dokumentai ir prisiminimai*. Vilnius: Dizaino stud. "DABA". [In Lithuanian]
16. Vaitkevičius, V. (Ed.). (2018). *Keliai į 1949 m. Lietuvos partizanų vadų susitikimą*. Vilnius: [s.n.]. [In Lithuanian]
17. Kuodytė, S. & Kašėta, A. (Eds.). (1996). *Laisvės kovos 1944-1953 metais (Dokumentų rinkinys)*. Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga. [In Lithuanian]
18. *Laisvės varpas*, 6(8). (May 5, 1946). [In Lithuanian]
19. Lelešius-Grafas, J. (2006). *Partizanų kapelion odienoraštis*. Kaunas: "Į Laisvę" fondo Lietuvos filialas. [In Lithuanian]
20. *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD-MGB dokumentuose 1944-1953 metais*. (1996). Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga. [In Lithuanian]
21. Maslauskienė, N. (Ed.). (2000). *Lietuvos partizanų Tauro apygarda: 1945-1952 m.: Dokumentų rinkinys*. Vilnius: Lietuvos Archyvų departamentas. [In Lithuanian]
22. Mockūnas, L. (1997). *Pavargęs herojus*. Vilnius: Baltos lankos. [In Lithuanian]
23. Gaškaitė, N. (Ed.). (1998). *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save: 1944-1956 m. Partizanų spaudos publikacijos*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras. [In Lithuanian]
24. Slivinskas, V. (Ed.). (2014). *Partizano Balčio dienraštis, laiškai ir eilėraščiai*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras. [In Lithuanian]
25. Petrauskienė, A. & Vaitkevičius, V. (2014). Kelyje į 1949 metų partizanų vadų susitikimą. *Lietuvos istorijos studijos*, 34, 104-130. doi: 10.15388/LIS.2014.0.5036 [In Lithuanian]
26. Ramanauskas-Vanagas, A. (1991). *Daugel krito sūnų*. Vilnius: Mintis. [In Lithuanian]
27. *Už tėvų žemę*, 7(19). (May 1, 1946). [In Lithuanian]
28. Žemaitis, J. (1993). Apybraiža apie pogrindžio organizaciją nuo BDPS žlugimo iki pastarojo meto. *Laisvės kovų archyvas*, 7, 73-83. [In Lithuanian]

Надійшла до редколегії 11.03.19

D. Juodis, Dr. Habil. (History), Research Fellow
General Jonas Zemaitis Military Academy of Lithuania, Vilnius, Lithuania

CIRCUMSTANCES OF THE UNIFICATION OF LITHUANIAN ANTI-SOVIET PARTISANS DURING 1946–1949

In 2019 comes the 70th anniversary of the founding of LLKS – the Union of Lithuanian Freedom Fighters (Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdi). This underground organization had been founded in February of 1949. It united the people, who had been fighting against the Soviet power in Lithuania. Heads of the LLKS were active partisans and they called themselves freedom fighters. In the same time, other people called partisans 'forest men', 'greens' etc.

The main purpose of this article – to consider the process of unification of the forces of Lithuanian partisans under unified command and to highlight the main circumstances of this process. The article is based on the archival materials and modern research writings. So far, very few research papers about Lithuanian anti-Soviet struggle have been published outside Lithuania. That's why one of the goals of the author – to provide the information about this episode of the modern history of Lithuania to Ukrainian readers. Perhaps, the similarity with Ukrainian national insurgent movement during the 2nd World War will be found.

The final ambition of the armed struggle of Lithuanian partisans was the creation of free democratic Lithuania. Partisans considered the mistakes of Lithuanian state-building during the interwar period, such as authoritarian regime and weak social politics. Freedom fighters hoped to get help from the West countries – Great Britain of the USA – through the mediation of Lithuanian emigrants. The unification of partisans was difficult because of the activity of infiltrated Soviet security agents.

The chronological framework of the article covers the period of 1946–1949, when were held the main events of the unification of partisans. Active partisan struggle against the Soviet in Lithuania power lasted to 1953.

Key words: Lithuania, partisans, Jonas Zemaitis, anti-Soviet struggle, LLKS.

UDC 94(495).01+904:72

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.141.11>

M. Jarak, Associate Professor
University of Zagreb, Zagreb, Croatia

ON THE HISTORY OF BYZANTINE DALMATIA IN VIEW OF EARLY MEDIEVAL CHURCH ARCHITECTURE

The article presents examples of Byzantine church architecture, mostly in the towns of Dalmatia. After a short review of the Byzantine influence in the ecclesiastic architecture of the 6th century, the author shows its continuation during the early Middle Ages when the territory under Byzantine political authority was reduced to the coastal towns and northern Adriatic islands. Besides the famous rotunda of St. Donatus in Zadar, of the Byzantine influence in the medieval architecture speaks especially the cross in square church plan, which was accepted in several towns of Byzantine Dalmatia. The cross in square churches in Kotor and Dubrovnik were built in close connection with political and religious relationships with Byzantium, so the architecture can be seen in a broader historical frames.

Key words: Dalmatia, Byzantium, early Middle Ages, church architecture, cross in square plan.

Some important early Byzantine churches on the eastern Adriatic coast are generally known. The most important of the early churches is basilica of Euphrasius in Poreč (ancient Parentium) in Istria. There were also very important early Byzantine buildings in Dalmatia, but they have not been preserved as integral liturgical spaces. Only the ground walls and archaeological finds testify to their original forms. These early Byzantine churches belong to the 6th century, preceding the early medieval development of Christian architecture. It is appropriate to discuss this early stage of presence of Byzantine influence in an article focused on early medieval church architecture, because early medieval development was a continuation of the previous one.

The Euphrasian complex of buildings has been preserved in entirety, giving an opportunity for the study of Byzantine architecture in the 6th century [37, passim; 46, passim; 47, passim; 30, passim]. This masterwork, besides the basilica itself, preserved other liturgical components such as baptistery and atrium. A new building, the bishop's hall, arose to the north of the atrium. The hall consisted of a ground floor and two further stories, where ceremonies, receptions, and other similar functions took place. New elements of the basilica of Euphrasius are the small lateral apses recessed into the mass of the wall. The Euphrasian complex contains also one early medieval structure – it is a small single nave church with 3 apses situated to the north of the Euphrasius' basilica [34, p. 56-57]. This church belongs to the group of Istrian, Italian and Swiss little churches with 3 apses, characteristic of early medieval architecture in the West. The church has been investigated in recent times by I. Matejčić, who also worked in other parts of the Euphrasius' complex (in the basilica itself, in the bishop's hall). The early medieval Carolingian little church

added into the earlier Byzantine church complex, has not changed its general Byzantine character, but testifies to new political circumstances in Istria at the end of the 8th century.

Of special importance are the precious mosaics in the basilica. The frieze above the triumphal arch contains the apostles and Christ, the latter sitting on a blue globe with an open book and the inscription on it: Ego sum lux vera. The depiction in the apse has in the center Virgin Mary on the throne with the child Christ. Around them, there are two groups of persons. We can see archangels, martyrs (perhaps unknown), members of the hierarchy, the local confessor Maurus and the donor. The realistic figures of the bishop-architect Euphrasius (holding a model of the basilica), the archdeacon Claudius, and his son, the boy Euphrasius, have a great significance. Regarding the identification of some persons on the mosaic, the persons without legends, different explanations have been found. Two of the anonymous figures are probably martyrs, because they have characteristic features for such identification: white robes, wreaths, nimbuses, posture. The third figure has different features. He holds a book and wears a golden pallium. The figures must represent the saints, because they have aureoles. But, unlike the figure of Maurus, they have not been identified by names. In the opinion of N. Cambi, the fact that they have no names speaks of their unhistorical character. So, they were not martyrs of Poreč and their depiction serves in the artistic view to complete the row of figures in the mosaic [2, p. 352]. Contrary to this explanation is opinion of R. Bratož – he wrote that the presence of local persons on one side of the mosaic means that the persons on the other side must also be real historical ones. He found three martyrs from Poreč [1, p. 260-262], known in the later medieval legends,

probably depicted on the mosaic. So, about different understanding of the Byzantine mosaic in the main apse of the Euphrasius basilica, of which many other authors also wrote and interpreted its meaning.

Many other data relating to Euphrasiana are important, e. g. the data about the altar screen which is the only in situ preserved early Christian altar screen in Croatia (preserved in the reconstructed form composed of the original slabs). The slabs are made of Proconnesian marble [31, *passim*; 53, p. 13-64]. The appearance of marble church furniture very often marks ecclesiastic buildings of the 6th century along the eastern Adriatic coast.

Byzantine influence was very present in Dalmatia during the first Byzantine golden age in the 6th century. Some important buildings with remarkable Byzantine features were built at that time. So, in the ecclesiastical centers in Zadar (Iader) and Salona, interesting centrally shaped buildings were built. In Zadar episcopal complex the baptistery [57, *passim*] is of polygonal (hexagonal) exterior shape, while in the interior it has six semicircular niches or apses. The existing baptistery is a reconstruction of the original building destroyed during the World War II. The original building can be connected with one early Christian structure in Thessalonici, what is supposed in recent literature [36, p. 249-265].

Salonitan episcopal complex was exposed to many changes during the late Antiquity. On the Byzantine influence speaks appearance of a new, cross-shaped southern church of the complex in the first half of the 6th century. The church had a form of the Greek cross with the equal broad arms divided into naves. It is known as Honorius basilica after archbishop Honorius who held two important church councils in 530 and 533. Alongside of the building of the new church, the baptistery complex was renovated and completed with a consignatorium and catechumenion. The baptistery itself was adapted into an octagon with columns along the perimeter walls. It is possible to connect such a baptistery type with the form of the mausoleum of Diocletian, an insight expressed by E. Dyggve [4, p. 33-48], who wrote a lot about Salonitan Christian architecture, which was also a subject of interest of other explorers [8, *passim*; 28, p. 32-59; 50, p. 175-186].

After Justinian's reconquest of the eastern Adriatic coast, close connections with Constantinople became visible. Central plan churches with remarkable Byzantine features appeared in Dalmatia. An interesting example of a central plan structure was discovered at Gradina in Salona. The building had a ring of eight columns in the middle and three apses in the eastern part. In addition, four columns were situated in the corners of the building. This arrangement has been presented on the drawing of the ground plan of the Gradina church, its sections and reconstruction of the original appearance. The reconstruction was possible thanks to preserved original elements in situ, which also made possible a comparison of the interior arrangement between the Gradina church and St. Sophia church in Constantinople. J. Marasović [21, p. 138-143; 22, p. 114-128], who wrote several articles about the church in Gradina, found an important similarity between interior arrangement of columns and vaulting in the two churches. In his opinion that must speak of building of the church in Gradina under the influence of architecture of St. Sophia church in Constantinople. This is very acceptable opinion. It must be underlined that one church in Dalmatia was probably built under the influence of the architecture of the most important church of Byzantium, the church of St. Sophia in Constantinople.

The second centrally built church chosen to illustrate Byzantine architecture in Dalmatia in the 6th century, is the

church at Gata near the town of Omiš. The church has been dated, like the church in Gradina, in the time after the reconquest of the eastern Adriatic by Justinian. The church at Gata belongs to the double-shell typology of the early Byzantine architecture. It is unique among known churches, thanks to the morphology of its nucleus of triconch plan inscribed within a square. Typically for double shell plans, the triconch nucleus is surrounded with an ambulatory. The Gata church has, regarding its stone furnishings, a particular significance among other eastern Adriatic buildings. The church had an altar known as cipus type, which, together with other features of the church furnishings, speak of great Eastern influence [15, *passim*] visible at Gata.

Because Dalmatia was a part of the Byzantine state during the early medieval times too, it is understandable that Byzantine influence continued to exist, at least to a certain degree. It must be clear, however, that pre-Romanesque architecture in Croatia is predominantly local pre-Romanesque group marked by previous early Christian morphology of church architecture. Of the exterior elements in Croatian medieval architecture, two great political powers – the Carolingians and the Byzantines, were present. It seems that Carolingian elements [10, *passim*; 14, p. 153-216; 23, p. 117-121; 27, *passim*] were stronger than Byzantine, especially during the first stage of the Croatian pre-Romanesque architecture. Nevertheless, some important features in the Croatian early medieval architecture are of Byzantine origins. The architecture with Byzantine characteristics has been especially investigated and discussed during the last 4 or 5 decades [24, p. 5-129; 25, p. 215-224; 26, *passim*], and many interesting cognitions were made.

In the early medieval times some towns and islands on the eastern Adriatic were connected as a Byzantine territorial unit called Dalmatia. In the middle of the 9th century the Byzantine Dalmatia had the position of an archontia and that type of organization had been probably introduced earlier than the middle of the 9th century, but we have no sources to follow the history of Byzantine Dalmatia [5, *passim*; 9, p. 112-149; 18, p. 24-89] during the 7th and 8th centuries. In the second half of the 9th century Dalmatia became a theme, the fact of which speaks Constantine VII Porphyrogenitus in the *De administrando imperio*. The emperor-writer [38, p. 124] gives the following list of the towns and islands of the Byzantine Dalmatia: Kotor, Dubrovnik, Split, Trogir, Zadar, Krk, Osor and Rab. Middle Dalmatian islands (Hvar, Brač, Korčula, Vis) in the time of Constantine VII Porphyrogenitus didn't belong to the Byzantine Dalmatia. The coastal Byzantine cities had certain territory outside the city borders, but that *ager* was reduced and the coastal territory was divided between Byzantine cities and the Croatian state (duchy). Early medieval Croatia, besides the coastal lands, had a vast territory in the hinterland, in the present states of Croatia and Bosnia and Herzegovina. So the Croatian state was spatially much bigger than Byzantine theme Dalmatia, and the Croatian rulers were constantly connected with the Byzantine towns which slowly, at least in the 11th century, recognized their sovereignty. These historical facts can be seen in the light of the early medieval architecture in both political units, Croatia and Byzantine Dalmatia. Similar pre-Romanesque and early-Romanesque church architecture in Croatia and Byzantine Dalmatia [16, *passim*; 49, *passim*] testify to close connection between the two units. On the other side, some specific Byzantine features are presented almost only in the Byzantine towns and speak of their Byzantine history.

This article is specially devoted to the remains of Byzantine churches in the towns of Byzantine Dalmatia.

From their forms and dotation we can get additional insights into the relationships between Byzantium and its distant province of Dalmatia.

Byzantine influence is visible in the church architecture from the later 8th to the 11th centuries. As an early medieval church with analogies both in Byzantine and Carolingian architecture, the church of St. Donatus in Zadar, has a special meaning. There are also several examples of cross in square churches (quincunx) built from the early 9th to the 11th centuries. A special meaning must be given to the cathedral in Dubrovnik of which original shape and date of construction, different theories exist. The cathedral is also famous of its frescoes from the early medieval times. Similar frescoes have been found in some other churches of southern Dalmatia, all with Byzantine marks in style and iconography.

In Zadar which became a new main town of Byzantine Dalmatia, the new monumental church known as St. Donatus [54, passim; 55, 323-375; 56, passim] was built during the second half of the 8th century. The new church is located in a connection with ancient ecclesiastical complex at the edge of antique forum. The church was a part of the cathedral complex, and that fact led to its interpretation as a bishop chapel or private church. St. Donatus church is quite exceptional among other early medieval (pre-Romanesque) churches in Dalmatia. Its unique place follows from both, dimensions and shape. As a rotunda with gallery St. Donatus church stands without parallels in early medieval Dalmatia. But it has parallels in Carolingian and Byzantine architecture, and interpretations of the Zadar rotunda always search for the most appropriate prototype. The church has been known as St. Donatus only since the 15th century. Before that time it was dedicated to Holy Trinity, the dedication quoted in the "De administrando imperio", main early medieval literary source for the church written by Constantine VII Porphyrogenitus.

The description [19, p. 235-243] in the quoted source is important as a testimony of the final form of St. Donatus' church in the time of Constantine VII – first half of the 10th century. The citation [38, p. 139] reads as follows: "The church of St. Anastasia is a basilica like the church of the Chalcoopratia, with green and white columns, and all decorated with encaustic pictures in the antique style, its floor is of wonderful mosaic. Near it is another church, a domed one, Holy Trinity, and above this church again is another church, like a triforium, domed also, into which they mount by a spiral staircase".

After the World War II the rotunda of Saint Donatus (Holy Trinity) was explored for several times. Of extraordinary importance has been finding of the wooden beams secondarily used below the gallery floor. Some of the beams are decorated with early medieval ornamental pattern [44, p. 47-54] which suggests that they were originally intended for some other purpose. The beams have been dated to the second half or to the end of the 8th century by radiocarbon method (C14) [51, p. 319-327] and dendrochronology [39, p. 197-206]. Since the beams were found in the secondary position (and they were originally planned for the roof of the first simple rotunda of St. Donatus) they prove that there were two phases in the construction of the St. Donatus church. Of these two phases has especially written Pavuša Vežić, one of the explorer of the church. In his opinion the church was initially built as a simple rotunda without gallery. Inner ring was made of 8 columns. This phase is dated to the second half of the 8th century. The simple rotunda for some reasons, perhaps after some damages, was reconstructed in more elaborate shape. To the second phase belong massive piers built in the place of the initial columns. The already made roof beams were then put in the secondary position, below the gallery floor. The gallery was

built above the ring-like belt of the initial rotunda. The gallery was connected with a number of annexes which were built very close to the church covering its circular shape. Massive annexes which covered the church and have been destroyed only in the modern time, were planned together with the gallery. They could be planned only in the second phase in the construction of the church, because they should have had some practical purpose, as is clear from their irregular forms and dimensions. Some details in the architecture of the rotunda, extensively presented in the monographic publications of the church written by its researcher P. Vežić, speak in favor of two building phases. By its secondarily constructed annexes the church of Saint Donatus differs from other known early medieval rotundas and central buildings. But in other respects the Zadar church is comparable to similar Western as well as Eastern church buildings, of which the authors often mention Aachen chapel, San Vitale and St. Sophia in Benevent.

In relation to the St. Donatus church it is obvious that its appearance in early medieval Zadar may have been connected with the status of the city which became the main town of the Byzantine Dalmatia. Zadar was chosen for the main Dalmatian town due to the town's excellent geographic position, continuity of urban life and other good conditions which were perceived by the Byzantines. The first mention of a medieval Byzantine governor in Zadar dates from 821 [48, p. 326] when in the Carolingian sources appeared *Johannes, praefectus Dalmatiae*. Zadar was very probably capital of Dalmatia during the 7th and 8th centuries, in the times after the destruction of Salona. So, building of the St. Donatus church corresponds with political emergence of Zadar and speaks of historical context behind architectural achievements.

The second town with important Byzantine architecture is without doubt Dubrovnik. Situated in the southern Dalmatia the town was more exposed to the Byzantine influence. The main protector of Dubrovnik was saint Blasius, an eastern saint from Armenia (bishop in Sebasta in the 3rd century). His relics were brought to Dubrovnik only in the second half of the 10th century, so, Constantine VII did not mention his cult in Dubrovnik. Constantine tells us about growing city which had 3 main quarters in his times. Of the churches of Dubrovnik he has mentioned only St. Stephen church which, according to Constantine [38, p. 134], was in the middle of the city. The church of St. Stephen wasn't cathedral of Dubrovnik. From the historical point of view the city must have had cathedral, because Dubrovnik originated as an heir of Epidaurus, ancient city and bishopric that disappeared under the Slavic attacks in the first half of the 7th century. Where was the locality of the first Dubrovnik cathedral and when it was built, these questions could be solved by archaeological discoveries, which indeed, have given interesting results concerning the Dubrovnik cathedral.

The discussion of the architecture of the first cathedral began in the eightieth years of the twentieth century when the architectonic church remains below the actual cathedral came to light [52, p. 15-38]. The remains are very fragmentary and belong to different phases of construction of church architecture. The most important architectonic remains for us are those interpreted as the remains of the first church below the present-day cathedral. This first phase can be recognized on the ground plan depiction of the different phases of the church architecture below the cathedral. After the discovery Josip Stošić [52, p. 15-38], who led the excavations, exposed his interpretation of the different phases.

As the first church and supposed first city cathedral J. Stošić has recognized early Byzantine church of a

longitudinal form and three apsidal presbytery. The main apsis has Byzantine three-sided shape on the exterior, typical for early churches of Constantinople [32, *passim*]. The main nave was divided from the lateral ones by masonry pillars. That first church had no dome which was a mark of the later churches on the same place. The church described by J. Stošić might have been dated to a broad period from the 6th to the 9th centuries. But against its early dating in the late Antiquity speaks missing of the related stone sculpture.

J. Stošić has not precisely dated the basilica. According to the finding of stone sculpture of pre-Romanesque features [58, p. 455-515], the first church was built during the first medieval centuries, perhaps at the beginning of the 9th century if not earlier. This church is the supposed first known cathedral of the city. The later development of buildings at the same place [11, p. 30-64] could support the interpretation given by the explorer of the site. Cathedrals, namely, often build at the sites of the earlier ones, and continuity of the cult place speaks in favor of Stošić theory.

But there are several localities with early medieval church architecture in Dubrovnik, and existence of remains of especially rich early church devoted to St. Peter in the old city nucleus has yielded a different opinion of the first cathedral. The second theory about the first city cathedral has been exposed by Željko Peković [43, *passim*]. He is an architect who has studied a lot about medieval architecture and city development [40, *passim*]. He personally explored some other sites in Dubrovnik and wrote several books about medieval architecture in the city. Concerning the church remains below the today-cathedral Ž. Peković has given a completely different picture in relation to the interpretation of J. Stošić. In Peković opinion [41, p. 517-576] the first church below the present-day cathedral was building with a cupola (dome) resting on four columns – classical type (cross in square or quincunx) of the middle Byzantine architecture. He based his interpretation upon different thickness of walls of the oldest building remains. He dated that little church in the second half of the 10th century, in the time when, according to literary sources, important relics came from Byzantium. As the first cathedral in Dubrovnik he marked the church of St. Peter the Great which was built in the 9th or 10th century and which probably succeeded an earlier church in the same place. The second Byzantine church in Dubrovnik, the church of St. Peter the Great, like the church beneath the present-day cathedral, is very fragmentarily preserved. Its form is , contrary to the building below the cathedral, securely known – it is a real quincunx, with an older crypt and monumental front part, perhaps with two lateral towers. The pillars from the church, which carried the unusual ellipsoidal dome, are very interesting examples of pre-Romanesque art. The best preserved pillar has all four sides decorated with pre-Romanesque interlace ornaments. This pillar was found on the locality "Na Andriji" during the excavations from 1989 to 1991. It is completely preserved in height which is 264 cm. The three other pillars are differently preserved. Some of the fragments were kept in the Museum and only after finding of the completely preserved pillar they could be recognised as the parts of the same whole. Richly sculptured pillars from St. Peter church have a special place among architectonic rests of other quincunx plan churches not only in Dalmatia but in other parts of Byzantium.

Writing about the church of St. Peter the Great Ž. Peković has tried to find analogies for the church and especially for its ellipsoidal dome. St. Sophia in Vize and Pantokrator monastery in Constantinople have been found as close analogies.

Until now the exposed two theories of the first Dubrovnik cathedral have existed without definite conclusion.

The first church below the present-day cathedral is famous of the frescoes partially preserved on some of its walls. The frescoes introduce interesting question of paintings in the Byzantine buildings. In early medieval Dalmatia there are no traces of mosaics. Only remains of early frescoes are known from the southern Dalmatia. Examples found below the present-day cathedral were in a very fragmentary state, many were in the archaeological layers and without known context. But some of the depictions could be recognized and securely dated. This applies to the last layer of frescoes in the apse which represent the church elders in western vestments. They must have been executed in connection with the religious schism of 1054. These frescoes are very near in style to the frescoes in some little churches on the nearby islands of Šipan and Koločep, all being estimated as works of Byzantine origins [7, p. 371-386; 20, p. 7-20; 42, *passim*].

With the one secure quincunx type and one more Byzantine church (the remains below the cathedral) Dubrovnik shows strong connection with Byzantium. If we follow Peković interpretations of the furnishings and rich architectural sculpture of the church of St. Peter the Great, final arrangement of the church interior was done in the second half of the 10th century, immediately before the establishment of the Dubrovnik archbishopric at the very end of the 10th century. The remains of early medieval churches in Dubrovnik are important as additional testimony of the close connection of the town with central Byzantine territory. The architectural remains have to be interpreted in the context of historical events and general history of Byzantine Dalmatia. Some relationships can be seen from architectural similarities on different localities, and such insights are quite new and possible only by means of material remains.

In the history of Byzantine architecture in Dalmatia the most important place belongs to already discussed quincunx type. Besides one certain and one uncertain church of quincunx type in Dubrovnik, there are other churches of that type in Dalmatia. The churches are different and mostly have certain peculiarities in relation to the real Byzantine church type. The churches in the Byzantine towns are St. Nicholas in Split, St. Lawrence in Zadar and St. Tryphon in Kotor. The first two are dated to the 11th century [6, p. 211-221; 45, p. 53-73] and represent very important early Romanesque buildings. Much earlier, from the beginning of the 9th century, is a little church of St. Tryphon in Kotor. The cult of the saint is good confirmed in the literary sources, according to which the relics of St. Tryphon came to Kotor around 809. St. Tryphon was early Christian martyr from Asia Minor. After arrival of his relics in Kotor, a little church, memoria of the quincunx type, was built. It is a very early example of that type of church architecture, especially important by its secure dating of which speak not only historical sources but also interesting pieces of early pre-Romanesque church furnishings [3, p. 48-57; 12, p. 82-113; 29, p. 5-25] connected to the memorial of St. Tryphon. With all these data the church of St. Tryphon is an excellent witness of the growing Byzantine influence in Dalmatia at the beginning of the 9th century.

Cross in square plan has been recently recognized at the territory of early medieval Croatian state. At Lepuri in northern Dalmatia, an early Christian church was reconstructed in the 9th century, probably in the time of Croatian duke Branimir. The reconstructed building has been interpreted as a cross in square plan [13, p. 337-346; 35, p. 58-59; 43, p. 228-230]. If the interpretation is correct, there was an example of the genuine Byzantine typology in the territory of Croatian state. The time of duke Branimir saw ecclesiastical connection between Croatia and Byzantine Dalmatia. Croatian bishop Theodosius [17, p. 65-70; 33, p. 45-77] took temporarily the

bishopric of Split and performed double service. These historical circumstances should be perhaps mentioned as a possible explanation for appearance of the Byzantine church plan at the Croatian territory.

Short review of the Byzantine typology of church architecture in the towns of Byzantine Dalmatia shows a considerable presence of Byzantine influence in that particular field. Byzantine church remains in Dalmatia fit in the historical frames and testify to the close connection between Dalmatia and eastern parts of Byzantium, especially in certain, historically well-known sections of early medieval period.

List of used sources:

- Bratož, R. Kršćanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske Cerkve od začetkov do nastopa verske svobode / R. Bratož. – Ljubljana: Institut za zgodovino Cerkve, 1986. – 395 s.
- Cambi, N. Antika / N. Cambi. – Zagreb: Naklada Ljevak, 2002. – 398 s.
- Čanak Medić, M. Katedrala svetoga Tripuna u Kotoru / M. Čanak Medić // Zagovori svetom Tripunu, Blago Kotorske biskupije. – Zagreb, 2009. – S. 48-57.
- Dyggve, E. Povijest salonitanskog kršćanstva, History of Salonitan Christianity / E. Dyggve. – Split: Književni krug, 1996. – 166 s.
- Ferluga, J. Vizantijska uprava u Dalmaciji / J. Ferluga. – Beograd: Naučno Delo, 1957. – 169 s.
- Fisković, C. Istraživanja u srednjovjekovnoj crkvi Sv. Nikole u Splitu / C. Fisković // Historijski zbornik. – 1949. – 2. – S. 211-221.
- Fisković, C. Adriobizantski sloj zidnog slikarstva u južnoj Hrvatskoj / C. Fisković // Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža. – Zagreb, 1996. – S. 371-386.
- Gerber, W. Die Bauten im nordwestlichen Teile der Neustadt von Salona. Forschungen in Salona. T. 1. – Wien: Druck und Verlag der Österreichischen Staatsdruckerei, 1917.
- Goldstein, I. Bizant na Jadrano (od Justinijana I. do Bazilija I) / I. Goldstein. – Zagreb, 1992. – 234 s.
- Goss, V. P. Predromanička arhitektura u Hrvatskoj / Pre-Romanesque architecture in Croatia / V. P. Goss. – Zagreb: Art studio Azinović, 2006. – 240 s.
- Horvat-Levaj, K. Katedrala Gospe Velike u Dubrovniku / K. Horvat-Levaj. – Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2014. – 592 s.
- Jakšić, N. (2009). Srednjovjekovno kiparstvo do zrele romanike / N. Jakšić // Zagovori svetom Tripunu, Blago Kotorske biskupije / Ur. R. Tomić. – Zagreb: Galerija Klovičevi dvori, 2009. – S. 82-113.
- Jakšić, N. Novi natpis kneza Branimira // Klesarstvo u službi evangelizacije / N. Jakšić. – Split: Književni krug, 2015. – S. 337-346.
- Jarak, M. Crkvena arhitektura 7. i 8. stoljeća. Uvod u studij predromanike / M. Jarak. – Split: Književni krug, 2013. – 320 s.
- Jeličić-Radonić, J. Gata – Crkva Justinijanova doba (A Church from Justinian's Time) / J. Jeličić-Radonić. – Split: Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, 1994. – 263 s.
- Karaman, Lj. kolijevke hrvatske prošlosti / Lj. Karaman. – Zagreb: Matica hrvatska, 1930. – 229 s.
- Klaić, N. Povijest Hrvata u srednjem vijeku / N. Klaić. – Zagreb: Globus, 1990. – 148 s.
- Klaić, N.; Petricoli, I. Zadar u srednjem vijeku / N. Klaić, I. Petricoli. – Zadar: Filozofski fakultet, 1976. – 606 s.
- Lončar, M. (1999). On the description of the churches of St. Anastasia and St. Donat in Zadar in De administrando imperio by Constantine Porphyrogenitus / M. Lončar // Hortus artium medievalium. – 1999. – 5. – S. 235-243.
- Maraković, N.; Turković, T. Liturgical Vestments in the 11th and 12th Century Mural Paintings of Dubrovnik and Elaphiti Islands – a Contribution to the Study of „Adrio- Byzantinism“ on the Eastern Adriatic / N. Maraković, T. Turković // Radovi Instituta za povijest umjetnosti. – 2016. – 40. – S. 7-20.
- Marasović, J. Rekonstrukcija crkve u Gradini / J. Marasović // Starohrvatski Solin / Ed. E. Marin. – Split, 1992. – S. 138-143.
- Marasović, J. Metodologija obrade graditeljskog naslijeđa (La méthodologie d'élaboration du patrimoine bâti) / J. Marasović. – Split: Književni krug, 2007. – 175 s.
- Marasović, T. Carolingian influence in the pre Romanesque architecture in Dalmatia / T. Marasović // Actes du XIXe Congrès International d'histoire de l'art. – Paris, 1958. – S. 117-121.
- Marasović, T. Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji / T. Marasović // Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture / A. Mohorović (Ed.). – Split-Zagreb: Posebni Otisak, 1978. – S. 5-129.
- Marasović, T. Quincunx u ranosrednjovjekovnoj arhitekturi Dalmacije / T. Marasović // Starohrvatska prosvjeta. – 1992. – 20. – S. 215-224.
- Marasović, T. Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji / T. Marasović. – Split: Književni krug. – 334 s.
- Marasović, T. Dalmatia praeromanica, I-III / T. Marasović. – Split-Zagreb, 2008-2011.
- Marin, E. Starokršćanska Salona: studije o genezi, profilu i transformaciji grada / E. Marin. – Zagreb: Latina et Graeca, 1988. – 143 s.
- Martinović, J. Prolegomena za problem prvobitne crkve svetog Tripuna u Kotoru / J. Martinović // Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji. – 1990. – 30. – S. 5-25.
- Matejčić, I. Eufrazijana – katedrala u Poreču / I. Matejčić. – Pula: Istarska županija, 2014. – 197 s.
- Matejčić, I.; Mustač, S. Kiparstvo od 4. do 13. stoljeća (Scultura dal IV al XIII secolo) / I. Matejčić, S. Mustač. – Poreč: Porečka i Pulska biskupija, 2017. – 315 s.
- Mathews, T. F. The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy / T. F. Mathews. – University Park: Pennsylvania State University Press, 1971. – 194 p.
- Matijević Sokol, M. Branimirova Hrvatska u pismima pape Ivana VIII. (Branimir's Croatia in the letters by pope John VIII) / M. Matijević Sokol. – Split: Književni krug, 1990. – 80 s.
- Milošević, A. (2000). Hrvati i Karolinzi. Katalog / A. Milošević. – Split, 2000. – 399 s.
- Milošević, A. (2011). Predromanički zvonici u Dalmaciji i ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj (Campanili preromanici della Dalmazia e della Croazia altomedievale) / A. Milošević. – Dubrovnik-Split: Omega Engineering, 2011. – 200 s.
- Mišković, A. U potrazi za vezama između Soluna i Zadra u kasnoj antici – Exploring the Ties between Thessaloniki and Zadar in Late Antiquity / A. Mišković // Opuscula archaeologica. – 2013-2014. – 37/38. – S. 249-265.
- Molajoli, B. La basilica Eufraziana di Parenzo / B. Molajoli. – Padova: Le tre Venezie, 1943. – 64 p.
- Moravcsik, Gy. Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio / Gy. Moravcsik. – Washington, DC: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1967. – 341 s.
- Obelić, B. & Sliepčević, A. Correction of radiocarbon age of wooden beams from St. Donat's church in Zadar by dendrochronological method / B. Obelić, A. Sliepčević // Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu. – 1999. – 32/33. – S. 197-206.
- Peković, Ž. Dubrovnik. Nastanak i razvoj srednjovjekovnog grada, Dubrovnik. La fondation et le développement de la ville médiévale / Ž. Peković. – Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1998. – 146 s.
- Peković, Ž. (2001). Nastanak i razvoj katedralnoga sklopa u Dubrovniku / Ž. Peković // Tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije. – Dubrovnik: Biskupski Ordinarijat, 2001. – S. 517-576.
- Peković, Ž. Četiri elafitske crkve (Quattro chiese delle isole Elafite) / Ž. Peković. – Dubrovnik-Split: Centar Studia mediterranea pri Filozofskom fakultetu u Splitu, 2008. – 153 s.
- Peković, Ž. Crkva Sv. Petra Velikoga. Dubrovačka predromanička katedrala i njezina skulptura (La chiesa di S. Pietro Maggiore. La cattedrale preromanica di Ragusa e il suo arredo scultoreo) / Ž. Peković. – Dubrovnik-Split: Centar Studia mediterranea pri Filozofskom fakultetu, 2010. – 256 s.
- Petricoli, I. Grede s preromaničkim ukrasom iz crkve Sv. Donata u Zadru / I. Petricoli // Peristil. – 1971-1972. – 14/15. – S. 47-54.
- Petricoli, I. Crkva Sv. Lovre u Zadru / I. Petricoli // Starohrvatska prosvjeta. – 1987. – 17. – S. 53-73.
- Prelog, M. Poreč, grad i spomenici / M. Prelog. – Beograd: Kolarčev nar. Univ., 1958. – 223 s.
- Prelog, M. (1986). Eufrazijeva bazilika u Poreču / M. Prelog. – Zagreb: Udruzeni izdavci, 1986. – 99 s.
- Rački, F. (Ed.) (1874). Documenta historiae Croatiae periodum antiquum illustrantia (MSHSM VII) / F. Rački. – Zagabriae: Academia scientiarum et artium Slavorum Meridionalium, 1877. – 544 s.
- Rapanić, Ž. Predromaničko doba u Dalmaciji / Ž. Rapanić. – Split: Logos, 1987. – 239 s.
- Rendić-Miočević, D. Question de la chronologie du développement des basiliques doubles de Salone / D. Rendić-Miočević // Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku. – 1984. – 77. – S. 175-186.
- Srdoč, D., Sliepčević, A., Obelić, B. (1983). Precise radiocarbon dating of wooden beams from St. Donat's church in Zadar / D. Srdoč, A. Sliepčević, B. Obelić // PACT. – 1983. – 8. – S. 319-327.
- Stošić, J. (1988). Prikaz nalaza ispod katedrale i Buničeve poljane u Dubrovniku (A review of finds under the Cathedral and Buničeva poljana in Dubrovnik) / J. Stošić // Izdanja Hrvatskog arheološkog društva. – 1988. – 12. – S. 15-38.
- Terry, A. The Sculpture at the Cathedral of Euphrasius in Poreč / A. Terry // Dumbarton Oaks Papers. – 1988. – 42. – Pp. 13-64.
- Vežić, P. Crkva Sv. Trojstva (Sv. Donata) u Zadru: konzervator. radovi i rezultati istraživanja / P. Vežić. – Zagreb: Republički Zavod za Zaštitu Spomenika Kulture, 1985. – 64 s.
- Vežić, P. O centralnim građevinama Zadra i Dalmacije u ranom srednjem vijeku / P. Vežić // Diadora. – 1991. – 13. – S. 323-375.
- Vežić, P. Sveti Donat. Rotonda Sv. Trojstva u Zadru / P. Vežić. – Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2002. – 144 s.
- Vežić, P. Episkopalni kompleks u Zadru – Episcopal Complex in Zadar / P. Vežić. – Zadar: Sveučilište u Zadru, 2013. – 174 s.
- Žile, I. (2001). Kameni namještaj i arhitektonska plastika prve dubrovačke katedrale / I. Žile // Tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije. – Dubrovnik: Biskupski Ordinarijat, 2001. – S. 455-515.

References:

- Bratož, R. (1986). *Kršćanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske Cerkve od začetkov do nastopa verske svobode*. Ljubljana: Institut za zgodovino Cerkve.
- Cambi, N. (2002). *Antika*. Zagreb: Naklada Ljevak.

3. Čanak Medić, M. (2009). Katedrala svetoga Tripuna u Kotoru. In: *Zagovori svetom Tripunu, Blago Kotorske biskupije*. Zagreb: [s.n.]. Pp. 48-57.
4. Dyggve, E. (1996). *Povijest salonitanskog kršćanstva, History of Salontan Christianity*. Split: Književni krug.
5. Ferluga, J. (1957). *Vizantiska uprava u Dalmaciji*. Beograd: Naučno Delo.
6. Fisković, C. (1949). Istraživanja u srednjovjekovnoj crkvi Sv. Nikole u Splitu. *Historijski zbornik*, 2, 211-221.
7. Fisković, I. (1996). Adriobizantski sloj zidnog slikarstva u južnoj Hrvatskoj. In: *Radanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*. Zagreb: [s.n.]. Pp. 371-386.
8. Gerber, W. (1917). *Die Bauten im nordwestlichen Teile der Neustadt von Salona, Forschungen in Salona*, Vol. 1. Wien: Druck und Verlag der Österreichischen Staatsdruckerei.
9. Goldstein, I. (1992). *Bizant na Jadranu (od Justinijana I. do Bazilija I)*. Zagreb: [s.n.].
10. Goss, V. P. (2006). *Predromanička arhitektura u Hrvatskoj / Pre-Romanesque architecture in Croatia*. Zagreb: Art studio Azinović.
11. Horvat-Levaj, K. (Ed.). (2014). *Katedrala Gospe Velike u Dubrovniku*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti.
12. Jakšić, N. (2009). Srednjovjekovno kiparstvo do zrele romanike. In R. Tomić (Ed.), *Zagovori svetom Tripunu, Blago Kotorske biskupije*. Zagreb: Galerija Klovičevi dvori. Pp. 82-113.
13. Jakšić, N. (2015). Novi natpis kneza Branimira. In N. Jakšić, *Klesarstvo u službi evangelizacije*. Split: Književni krug. Pp. 337-346.
14. Jarak, M. (2013). *Crkvena arhitektura 7. i 8. stoljeća. Uvod u studij predromanike*. Split: Književni krug.
15. Jeličić-Radonić, J. (1994). Gata – Crkva Justinijanovog doba (A Church from Justinian's Time). Split: Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture.
16. Karaman, Lj. (1930). *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*. Zagreb: Matica hrvatska.
17. Klaić, N. (1990). *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*. Zagreb: Globus.
18. Klaić, N. & Petricoli, I. (1976). *Zadar u srednjem vijeku*. Zadar: Filozofski fakultet.
19. Lončar, M. (1999). On the description of the churches of St. Anastasia and St. Donat in Zadar in De administrando imperio by Constantine Porphyrogenitus. *Hortus artium medievalium*, 5, 235-243.
20. Maraković, N. & Turković, T. (2016). Liturgical Vestments in the 11th and 12th Century Mural Paintings of Dubrovnik and Elaphiti Islands – a Contribution to the Study of „Adrio- Byzantinism“ on the Eastern Adriatic, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 40, 7-20.
21. Marasović, J. (1992). Rekonstrukcija crkve u Gradini. In E. Marin (Ed.), *Starohrvatski Solin*. Split. Pp. 138-143.
22. Marasović, J. (2007). *Metodologija obrade graditeljskog nasljeđa (La méthodologie d'élaboration du patrimoine bâti)*. Split: Književni krug.
23. Marasović, T. (1958). Carolingian influence in the pre Romanesque architecture in Dalmatia. In *Actes du XIXe Congrès International d'histoire de l'art*. Paris. Pp. 117-121.
24. Marasović, T. (1978). Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji. In A. Mohorović (Ed.), *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*. Split-Zagreb: Posebni Otisak. Pp. 5-129.
25. Marasović, T. (1992). Quincunx u ranosrednjovjekovnoj arhitekturi Dalmacije. *Starohrvatska prosvjeta*, 20, 215-224.
26. Marasović, T. (1994). *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*. Split: Književni krug.
27. Marasović, T. (2008-2011). *Dalmatia praeromanica. Volumes I-III*. Split-Zagreb.
28. Marin, E. (1988). *Starokršćanska Salona: studije o genezi, profilu i transformaciji grada*. Zagreb: Latina et Graeca.
29. Martinović, J. (1990). Prolegomena za problem prvobitne crkve svetog Tripuna u Kotoru. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 30, 5-25.
30. Matejčić, I. (2014). *Eufrazijana – katedrala u Poreču*. Pula: Istarska županija.
31. Matejčić, I. & Mustač, S. (2014). *Kiparstvo od 4. do 13. stoljeća (Scultura dal IV al XIII secolo)*. Poreč: Porečka i Pulska biskupija.
32. Mathews, T. F. (1971). *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*. University Park: Pennsylvania State University Press.
33. Matijević Sokol, M. (1990). *Branimirova Hrvatska u pismima pape Ivana VIII. (Branimir's Croatia in the letters by pope John VIII)*. Split: Književni krug.
34. Milošević, A. (Ed.). (2000). *Hrvati i Karolinzi. Katalog*. Split.
35. Milošević, A. (2011). *Predromanički zvonici u Dalmaciji i ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj (Campanili preromanici della Dalmazia e della Croazia altomedievale)*. Dubrovnik-Split: Omega Engineering.
36. Mišković, A. (2013-2014). U potrazi za vezama između Soluna i Zadra u kasnoj antici – Exploring the Ties between Thessaloniki and Zadar in Late Antiquity. *Opuscula archaeologica*, 37/38, 249-265.
37. Molajoli, B. (1943). *La basilica Eufraziana di Parenzo*. Padova: Le tre Venezie.
38. Moravcsik, Gy. (Ed.). (1967). *Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio*. Washington, DC: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies.
39. Obelić, B. & Sliepčević, A. (1999). Correction of radiocarbon age of wooden beams from St. Donat's church in Zadar by dendrochronological method. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 32/33, 197-206.
40. Peković, Ž. (1998). *Dubrovnik. Nastanak i razvoj srednjovjekovnog grada (Dubrovnik. La fondation et la développement de la ville médiévale)*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
41. Peković, Ž. (2001). Nastanak i razvoj katedralnoga sklopa u Dubrovniku. In *Tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije*. Dubrovnik: Biskupski Ordinarijat. Pp. 517-576.
42. Peković, Ž. (2008). *Četiri elafitske crkve (Quattro chiese delle isole Elafite)*. Dubrovnik-Split: Centar Studia mediterranea pri Filozofskom fakultetu u Splitu.
43. Peković, Ž. (2010). *Crkva Sv. Petra Velikoga. Dubrovačka predromanička katedrala i njezina skulptura (La chiesa di S. Pietro Maggiore. La cattedrale preromanica di Ragusa e il suo arredo scultoreo)*. Dubrovnik-Split: Centar Studia mediterranea pri Filozofskom fakultetu.
44. Petricoli, I. (1971-72). Grede s preromaničkim ukrasom iz crkve Sv. Donata u Zadru. *Peristil*, 14/15, 47-54.
45. Petricoli, I. (1987). Crkva Sv. Lovre u Zadru. *Starohrvatska prosvjeta*, 17, 53-73.
46. Prelog, M. (1958). *Poreč, grad i spomenici*. Beograd: Kolarčev nar. Univ.
47. Prelog, M. (1986). *Eufrazijeva bazilika u Poreču*. Zagreb: Udruzeni izdavaci.
48. Rački, F. (Ed.). (1874). *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia, (MSHSM VII)*. Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum Meridionalium.
49. Rapanić, Ž. (1987). *Predromaničko doba u Dalmaciji*. Split: Logos.
50. Rendić-Miočević, D. (1984). Question de la chronologie du développement des basiliques doubles de Salone. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 77, 175-186.
51. Srdoč, D. & Sliepčević, A. & Obelić, B. (1983). Precise radiocarbon dating of wooden beams from St. Donat's church in Zadar. *PACT*, 8, 319-327.
52. Stojić, J. (1988). Prikaz nalaza ispod katedrale i Buničeve poljane u Dubrovniku (A review of finds under the Cathedral and Buničeva poljana in Dubrovnik). *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 12, 15-38.
53. Terry, A. (1988). The Sculpture at the Cathedral of Euphrasius in Poreč. *Dumbarton Oaks Papers*, 42, 13-64.
54. Vežić, P. (1985). Crkva Sv. Trojstva (Sv. Donata) u Zadru: konzervator, radovi i rezultati istraživanja. Zagreb: Republički Zavod za Zaštitu Spomenika Kulture.
55. Vežić, P. (1991). O centralnim građevinama Zadra i Dalmacije u ranom srednjem vijeku. *Diadora*, 13, 323-375.
56. Vežić, P. (2002). *Sveti Donat. Rotonda Sv. Trojstva u Zadru*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
57. Vežić, P. (2013). Episkopalni kompleks u Zadru – Episcopal Complex in Zadar, Zadar.
58. Žile, I. (2001). Kameni namještaj i arhitektonska plastika prve dubrovačke katedrale. In *Tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije*. Dubrovnik: Biskupski Ordinarijat. Pp. 455-515.

Надійшла до редколегії 21.03.19

М. Ярак, канд. іст. наук, доц.
Загребський університет, Загреб, Хорватія

РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНА ЦЕРКОВНА АРХІТЕКТУРА ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ДАЛМАЦІЇ

Досліджується візантійський вплив на архітектуру східного узбережжя Адріатики, описуються зразки візантійської церковної архітектури в містах Далмації. З ранніх візантійських церков цього регіону збереглася лише найбільш знава Євфразієва базиліка в місті Пореч в Істрії, яка досі використовується як невід'ємний літургійний простір. З інших важливих візантійських будівель у Далмації до нашого часу збереглися лише стіни фундаменту та інші археологічні пам'ятки, які, принаймні, можуть засвідчити їхню оригінальну форму. Ці ранні візантійські церкви належать до VI ст. і передують ранньохристиянській архітектурі. Мета статті – дослідити цей ранній етап присутності візантійського впливу на ранньосередньовічну церковну архітектуру, оскільки витоки її розвитку простежуються із попереднього, пізньохристиянського етапу.

Потужного візантійського впливу Далмація зазнала в період правління імператора Юстиніана, відомого своїми походами до Адріатики. Щоб підкреслити авторитет імператора у присланій Далмації, було побудовано принаймні два храми – у Соліні та Оміші – які повторювали модель Св. Софії в Константинополі.

Територіальні втрати Візантії в VII–VIII ст. на користь Хорватського князівства призвели до того, що основними центрами візантійського впливу стали міста Дубровник, Спліт, Задар, Крк та ін. Попри політичний розподіл, хорватська Далмація продовжувала зазнавати візантійського культурного впливу. Так, у церковній архітектурі хорватської Далмації в IX–XI ст. простежується дороманський і романський стилі; цей регіон залишався культурно однорідним з візантійською Далмацією. Нетиповою була лише церковна архітектура в місті Дубровник, де, серед іншого, було збудовано собор еліпсоїдної форми, що може свідчити про тісніші культурні зв'язки цього міста із центральною Візантією.

Ключові слова: Далмація, Візантія, раннє середньовіччя, церковна архітектура, хрестоподібний план.

УДК 94(477):342.511.2/.3"13/15"

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.141.12>

О. Яшук, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

УЯВЛЕННЯ ЩОДО НАБУТТЯ ТА ПОЗБАВЛЕННЯ ВЕРХОВНОЇ ВЛАДИ В БІЛОРУСЬКО-ЛИТОВСЬКИХ ЛІТОПИСАХ

Присвячено проблемі уявлень про верховну владу в пам'ятках білорусько-литовського літописання крізь призму звісток про набуття та позбавлення влади володарем. Проаналізовано білорусько-литовські літописи першого зводу, що містять "Літописець великих князів литовських", другого зводу, що містять "Хроніку Великого князівства Литовського", та третій звід ("Хроніка Биховця"). У результаті дослідження виділено декілька шляхів легітимізації великокнязівської влади: за правом заснування; за правом успадкування; за правом завоювання; шляхом прийняття місцевим населенням; виборним шляхом; шляхом перевороту, у випадку приналежності змовників до правлячого роду. Слід зауважити, що спосіб обґрунтування права на владу через підкреслення кровного зв'язку і вокняжіння (найчастіше сина попереднього правителя, рідше – брата) є основним у літописних текстах. Також здійснено аналіз особливостей літописних повідомлень про коронацію представників роду Гедиміновичів. Крім того, досліджено зміщені в літописах повідомлення про завершення правління (як правило, унаслідок смерті правителя). На відміну від звісток про інтронізацію, звістки про смерть правителя носять переважно характер констатації факту. У найповнішому вигляді звітка про смерть правителя включає наступну інформацію: про довге успішне правління; про власне смерть; інформацію про народження і вокняжіння наступника.

Ключові слова: уявлення, верховна влада, великий князь, інтронізація, смерть, Велике князівство Литовське, білорусько-литовське літописання.

Влада – доволі складне й багатогранне явище. Вона є однією з основних проблем історичної науки, якої, більшою чи меншою мірою, торкаються в широкому спектрі досліджень різної тематики. Крім того, слід відмітити те, що в сучасних дослідженнях зростає інтерес до інтелектуальної історії та історії ідей. Однак зазначена тенденція і до сьогодні не привела до створення спеціальної праці, присвяченої поглядам інтелектуалів Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) на проблему влади на прикладі пам'яток білорусько-литовського літописання.

Тематика є надзвичайно складною, багатоплановою та міждисциплінарною за своєю суттю, вона знаходиться на межі між політичною, інтелектуальною історією, а також історією ментальностей. Розміщення у фокусі дослідження саме текстів білорусько-литовських літописів обумовлюється їхньою великою значущістю як унікальних феноменів та надзвичайно інформативних джерел, що мають місцеве походження (з території ВКЛ) і дозволяють реконструювати властиві саме авторам цього культурно-політичного простору уявлення про верховну владу.

Проблематика уявлень про верховну владу досі не є достатньо дослідженою в історіографії на матеріалі, що відображають історію ВКЛ другої половини XIV – першої половини XVI ст. Зокрема, вона не знайшла висвітлення в наукових історичних працях, присвячених білорусько-литовському літописанню. Водночас, наявна історіографія присвячена загальним проблемам білорусько-литовського літописання та вивченню окремих зводів чи їхніх частин і розкриває ряд суміжних проблем. Починаючи з XIX ст., досліджувались проблеми складання зводів білорусько-литовського літописання, його джерел, структури окремих складових частин, авторства. Серед таких праць важливими є дослідження вчених кількох поколінь та історіографічних шкіл: Я. Якубовського, Т. Сушицького, М. Улащика, В. Чемерицького, Б. Флорі, М. Ючас, Є. Охманського. Серед найновіших праць, присвячених проблемам білорусько-литовського літописання, слід окремо виділити роботи К. Гудмантаса, Л. Цітко, Н. Морозової, Я. Юркевича, В. Мароз та інших дослідників. В окрему категорію слід виділити праці, присвячені повністю або частково загальним проблемам влади у ВКЛ, серед них як найважливіші для нашого дослідження слід виокремити роботи В. Антоновича, Я. Адамуса, О. Дзярновича, П. Борона, Р. Петраускаса та інших.

Джерельною базою дослідження є білорусько-литовські літописи першого зводу: Супрасльський, Слуцький, Никифорівський, Академічний, Віленський та "Origo regis

Jagyelo et Wytholdi ducum Lithuanie", другого зводу: Археологічного товариства, Красинського, Рачинського, Ольшевський, Румянцевський та Евреїнівський, третього зводу: "Хроніка Биховця" та "Вавельський список". У центрі уваги при розгляді першого зводу знаходиться "Літописець великих князів литовських" (далі – ЛВКЛ) – як його оригінальна частина. У другому зводі головний акцент зроблено на "Хроніці Великого князівства Литовського" (далі – ХВКЛ) – як оригінальній частині, що з'являється саме в цьому зводі. Третій звід досліджується комплексно, за основну пам'ятку взято "Хроніку Биховця" (далі – ХБ) – як більш повну.

Метою статті є здійснення аналізу уявлень про верховну владу через призму звісток про набуття та позбавлення влади володарем.

Хронологічні рамки дослідження визначаються в межах другої половини XIV – першої половини XVI ст. і обґрунтовуються змістом та часом створення літописних пам'яток.

Першим, згадуваним у "Літописці великих князів литовських", правителем Литви є Гедимін. Походження його влади автором не обґрунтовується, бо, вірогідно, унаслідок значної віддаленості в часі правління Гедиміна (1316–1341) від періоду творення першопочаткової частини ЛВКЛ (кінець XIV ст.) та зміни кількох поколінь володарів система авторських уявлень не потребує цих обґрунтувань. Для літописця це своєрідна непорушна точка відліку, джерело, з якого бере початок ріка династії з належною їй представникам верховною владою. Те, що для автора походження та легітимність влади Гедиміна у першопочатковій частині пам'ятки була безсумнівною, бачимо з того, що він виводить генеалогію наступних правителів саме від нього, зазначаючи, що "Apud ducem magnum Lithuanie Gediminum erant septem filii" [13, с. 115] ("У великого князя Гедиміна литовського 7 синів було" [1, с. 85]). Ми бачимо закріплення автором у свідомості читача думки про нащадків Гедиміна як носіїв права на верховну владу у ВКЛ.

Літописець описує закріплення Гедиміном окремих земель за його синами, окремо відзначаючи те, що Гедимін "Евнутія осадилъ во Вильни на великомъ княжени" [8, с. 61]. Важливим є факт "посаждения" великого князя на престол, який здійснюється легітимним шляхом. Незважаючи на загальне негативне ставлення до Євнутія, у автора немає сумніву в його праві на верховну владу, бо вона легітимізована шляхом "посаждения"

його батьком. У цьому контексті важливим є застосоване формулювання "осадиль".

На протипагу легітимному шляху, у тексті знаходимо приклади спроб незаконного набуття великокнязівських прав. Так, бачимо спробу Вітовта захопити Вільно: "Тогда бо Скиригайлу отехавши к Полоцьку, князь велики Витовт приде к Вилни, хотя засести, а княгиня великая бѣ Анна тогда у Городне. Вилневци же тогда не вдашася ему, занебѣ тогда правду дали королю Скиригайлу" [8, с. 64]. Формулювання "хотя засести" вказує на самочинний, не виправданий законним правом, шлях здобуття влади. Треба відмітити, що літописець ставить до Вітовта позитивно й намагається виправдати й цю його акцію, зазначаючи, що: "во Вилню послалъ корол старосту своего лядского. А князю великому Витовту тогды держащу Луческъ и всю землю Вольнскую, а в Литовской земли отчину свою. И бысть ему нужно, ижь чего преже не бывало в Литовской земли, сторонамъ владѣющеи великимъ княжениемъ. Тогда свѣтъ сотвори со многими князьми и бояры литовскими" [8, с. 64]. І вже коли Вітовт здобуває владу в Литві, ми бачимо, що автор тексту надає цій події характер абсолютної законності та правочинності, зупиняючись на цьому доволі детально: "Присла к нему король посла и з братом освоимъ Скиригайломъ, а рекучи: "Больши того, брате, не теряи земли Литовское, очынынашее и своея, а поди, братѣ, к намъ у миръ и у велику любов братскую, возми собѣ великое княжение у Вилни, стол дяди своего, великаго князя Ольгирда и отца своего великаго князя Кестутя" [7, с. 71]. Літописець не лише обґрунтовує легітимність великокнязівської влади Вітовта у ВКЛ запрошенням короля, який для автора є уособленням верховної влади, проведеною нарадою з "князми своїми", спадкоємністю трону внаслідок приналежності Вітовта до Гедимінового роду, а й надає цій події характеру загальнодержавного "свята": "И рада была ему вся земля Литовская и Руская" [7, с. 71]. Тобто сприйняття Вітовта як великого князя було загальнодержавним, це намагається показати автор літопису. Крім того, символічним є те, що "присла к нему король посла и з братом освоимъ Скиригайломъ" [7, с. 71], тобто фактично на владну позицію Вітовта запрошує особа, яка у свідомості читача тексту на цей період є великим князем (Скиргайло).

Із звісток про вокняження правителів важливим аспектом для літописця бачимо обґрунтування права влади "великого князя". Щодо Ольгирда, автор літописного тексту наводить слова Кейстута, який обґрунтовує права брата на трон його старшинством у Гедиміновому роді. У цій згадці ми також бачимо зовнішнє, тобто Кейстут, посадження великого князя Ольгирда: "посади его на великомъ княжени Вилни" [8, с. 64]. Таку ж саму ситуацію ми маємо і у випадку Ягайла: його Кейстут "почнетъ держати княземъ великимъ во Вилни" [8, с. 61].

Для посилення образу спадковості верховної влади у ВКЛ, переслідуючи свою основну мету – виправдання прав на трон Вітовта, літописець пише: "А межи всих сыновъ любили князь Олгирд князя великого Ягайла, и князь велики Кестути полюбили князя великого Витовта, и нарекли при своихъ животехъ ихъ, што имъ быти на ихъ мѣстехъ, на великихъ княженихъ" [8, с. 61].

Щодо вже згаданого князя Скиргайла, якого літописець також називає "великим князем", немає згадок про його посадження на великокнязівський престол, лише про те, що він почав княжити у Троках. Це вказує, зокрема, на те, що надання у свідомості автора твору Скиргайлу титулу "великий князь" пов'язане не з реальним його положенням як верховного правителя, а з тим що,

після обрання Ягайла королем у уявленні про владні позиції стає вакантною позиція місцевого верховного правителя, яку літописець і "передає" Скиргайлу.

ЛВКЛ надає нам інформацію і про дещо відмінну процедуру набуття королівських прав. В описі подій, пов'язаних із коронацією Ягайла, літописець підкреслює важливість прийняття цієї акції найближчим оточенням правителя: "Он же, князь великий Ягайло, змовилися из своего матерю, и с великою княгинию Уляною, и со братиею своею, и со всеми князи и бояре Литовския земли, и поѣха в Кракову, в Лядску землю" [8, с. 64]. Тут ми маємо особливу ситуацію: рішення приймається щодо іншого престолу, в іншій державі, тобто маємо справу фактично з актом зовнішньої політики, і саме ця сфера і потребує, крім волі правителя, також додаткової легітимізації найближчим оточенням великого князя. Після коронації Ягайло переходить на вищий "щабель" владної ієрархії.

Протилежною точці початку правління є точка його завершення, в більшій частині випадків – це смерть правителя. На відміну від звісток про інтронізацію, звістки про смерть правителя носять виключно характер констатації факту, як, наприклад, у випадку Ольгерда: "Потомъ пакъ князь велики Олгирдъ умре" [8, с. 61], або Вітовта: "князя великого Витовта в животе не стало" [8, с. 67]. Винятком є звістка про смерть Скиргайла. На особливе ставлення автора до цього князя вказував, зокрема, В. Чемерицький, пояснюючи це тим, що Скиргайло, на відміну від інших литовських князів, прийнявши православ'я залишився йому вірним до своєї смерті [11, с. 102].

Крім того, у літописному тексті на прикладі долі великого князя Євнутія можна побачити інший шлях позбавлення верховної влади, а саме внаслідок прижиттєвого усунення: Кейстут "противу брата своего, великого князя Олигорда, послалъ гонца, что иже во Вилни сель, а брата, князя великого Евнутия, инял" [8, с. 61], ця звістка також носить характер простої констатації факту.

Повідомлення щодо смерті правителів чи втрати ними владних повноважень не є розлогими, проте сам факт включення їх до літописного тексту є свідченням того, що у свідомості інтелектуалів того часу вони є важливими і, можна припустити, саме внаслідок того, що призводять до змін на владних позиціях.

Розглядаючи звістки про набуття статусу верховного володаря у другому зводі, а саме в його оригінальній частині, що з'являється саме в цій групі пам'яток – "Хроніці Великого князівства Литовського", можемо бачити більш розвинену поліваріантну структуру уявлень легітимізації влади. За всіма згадками, вміщеними в літописному тексті, можна виділити декілька шляхів, якими легітимізується влада правителя: 1) за правом заснування; 2) за правом успадкування; 3) за правом завоювання; 4) шляхом прийняття місцевим населенням; 5) виборним шляхом.

Першими правителями литовських земель, що згадуються у ХВКЛ, є легендарні Палемон та його сини Борк, Кунас та Спера. Так само, як і з реальним Гедиміном у ЛВКЛ, так і з легендарним Палеомом і його синами в тексті літопису постає феномен апріорної абсолютної легітимності. Фактично будучи засновниками системи владних відносин та першими правителями на столі, вони не потребують додаткового посилення образу законності їхньої влади, літописцю достатньо відмітити, що Борк "вчинил город", Кунас "и вчинил тут город", а Спера "где ж то полюбивши над тым озером поселился" [4, с. 128].

Починаючи зі звісток про синів Кунаса, постає питання обґрунтування їхнього права на владу. Так, щодо Кернуса та Кринбута автор літописного тексту підкреслює

їхній родинний зв'язок з попереднім правителем-засновником, відповідно Кернус: "И почнетъ сын его пановати", та Кгинбут: "А брат его Кгинбут" [4, с. 129]. Кгірус-Живінбут, що не мав прямого кровно-родинного зв'язку з Палемоном, а мав відповідно за дружину дочку Кернуса Поюту, також легітимізується як правитель через право успадкування, при цьому наголошується, що санкція на його майбутній статус була фактично дана попереднім правителем. Так, літописець щодо Кгіруса зазначає, що Кернус "а не хотечи панства своего от дочки своее отдавити, и принял до нее зятем" [4, с. 129]. Водночас, ця звістка є прикладом особливої моделі передачі князівської влади, бо презентує успадкування по жіночій лінії.

Означений спосіб легітимації влади через право успадкування ми бачимо й щодо сина Кгинбута Монтвіла, при цьому важливим є підкреслення легітимного шляху прийняття влади через посадження батьком "а сына своего Монтвила оставить на Жомоитском князстве" [4, с. 129], згадки подібного типу ми мали можливість спостерігати і в тексті ЛВКЛ.

У тексті, унаслідок його штучного характеру творення, ми не знаходимо успішно зреалізованих акцій нелегітного шляху набуття влади (наприклад, через самовільне захоплення, як спостерігали в тексті ЛВКЛ щодо першої спроби вокняжіння Вітовта та вокняжіння Кейстута).

Слід відзначити, що спосіб обґрунтування права на владу через підкреслення кровного зв'язку і вокняжіння, відповідно, найчастіше сина попереднього правителя, рідше брата, є основним у тексті ХВКЛ.

Правом заснування обумовлюється, зокрема, влада Монтвіла в Новгородку, Кгедруса в Кгедройтах та Голшиса в Гольшанах, при цьому додаткової легітимації вона не потребує, як у випадку з усіма правителями-засновниками.

Наступним шляхом набуття влади на певному столі (території) є завоювання. Важливо відмітити, що право завоювання автор завжди підкріплює певним посиленням за рахунок наголошення на певні особливі обставини. Так, Мінкгайло не лише "град Полческ возмет, и остал великим князем полотцким" [6, с. 195], а й при цьому "велик бои и сѣю межу собою учинили, и поможе бог великому князю Минкгайлу" [6, с. 195]. Шварн-Скірмонт, коли "взял город Мозыр, Чернигов, Стародуб, Карачев, и совсим в цѣлости" одержав "звытежство" [4, с. 130].

Ще більш сильну аргументацію літописець застосовує щодо включення нових територій під владу Гедіміна. Так, він наголошує, що "князи и бояре волинский били челом великому князю Кгиндимину, абы в них пановал и господарем у них был, а земли их не казил" [3, с. 95], при підкоренні Білгорода "горожане ... передалися з городом князю Кгиндимину, и присягу учинили" [6, с. 200], кияни "вдарыли ему чолом, и поддалися служыти ему, и прысягу свою великому князю Кгиндимину на том дали, и били чолом" [5, с. 152-153], а "пригородки киевский" (Вишгород, Черкаси, Канів, Путивль, Сліпород) "вси пришли до великого князя Кгиндимина и ... подалися служити" [3, с. 96], так само вчинили мешканці Переяслава – "подалися з городом служити великому князю Кгиндимину" [3, с. 96].

Наступним шляхом вокняжіння, який з'являється в ХВКЛ та відсутній у ЛВКЛ, є обрання правителя. Зазначений варіант переходу влади застосовується автором для обґрунтування вокняжіння правителя з нової династії. Таким чином, після закінчення династії Палемона приймається рішення про вокняжіння Швінторога: "И панове, жалючи господаря своего прирженого, и взяли собѣ господарем сына великого князя литовского и жомоитского Утенусова с Китоврасу, Швинторога" [4, с. 131]. Так само легітимізується і влада Вітеня, проте

пани обирають його не за власним вибором, а дотримуючись рекомендацій законного спадкоємця (Римонта-Лавриша): "панове не хотели переступить рады а воли господаря своего прирженого" [3, с. 94]. В обґрунтуванні вибору саме Вітеня простежується уявлення про одну з найголовніших функцій правителя – пани обирають того, "кто бы мел боронити того панства, Великого княжества Литовского" [3, с. 94]. Саме безпека, як для держави загалом, так і конкретних підданих, є найважливішою функцією верховної влади. Саме порушення з боку правителя, який уособлює верховну владу, цього принципу, стало обґрунтуванням легендарної еміграції перших родів з Риму до Жемайтії – "А так многие, опускаючи имена а скарбы свои, втекали до rozmaityх земель, наследуочи справедливости покоя" [4, с. 128].

Проте слід відзначити, що літопис подає ще одну звістку обрання великого князя, а саме Тройдена, при цьому, певної спеціальної необхідності саме в такому обґрунтуванні влади великого князя не було. Тройден був братом свого попередника на князівському столі великого князя Наримонта. Проте літописець використовує саме такий спосіб набуття Тройденом великокнязівської влади, що можливо свідчить про несвідоме перенесення ним на давніші часи практики, сучасником існування якої він був. Зазначена тенденція, як підкреслюють дослідники, поширюється з кінця XIV ст., коли в питання успадкування великокнязівської влади все більш активно втручаються великі феодала [2, с. 41].

Важливою особливістю ХВКЛ, на якій наголошував Т. Сушицький, аналізуючи способи роботи її автора, є те, що він надавав перевагу шаблонним фразам і мало використовував реально-побутові деталі. Літописцю була характерна одноманітність манери написання подібних місць [9, с. 184–189]. Зазначена особливість роботи літописця повною мірою проявляється у звістках про смерті правителів.

У найкоротшому вигляді звістка про смерть князя може виглядати наступним чином, а саме як звістка про смерть Шварна-Скірмонта: "А потом князь великий умре" [4, с. 130]. Більш розширений варіант звістки про смерть містить також інформацію про правління та його успішність, як у випадку повідомлення про смерть Куковойта: "Затым князь великий литовский и жомоитский будучи у великой справедливости и милуючи подданных своих, сам князь Кувоити умре" [4, с. 131]. У більшості випадків звістки про смерть правителя сполучаються з інформацією про наступників, що безпосередньо пов'язано з порядком наслідування.

Найрозлогіше в тексті ХВКЛ подана звістка про смерть Швінторога, де описується його передсмертне прохання створити місце для спалювання. Вірогідніше така деталізація пов'язана з тим, що на цьому місці потім буде побудоване Вільно, а з святилищем Швінторога пов'язана поява в тексті літопису легендарного язичницького жерця Ліздейка, який за однією з родових легенд вважається першозасновником впливового роду Радзивілів [12, с. 179].

У найповнішому вигляді, із включенням усіх перерахованих вище елементів, подана звістка про смерть великого князя Вітеня, яка містить: інформацію про довге успішне правління, власне про смерть, про народження і вокняжіння після Вітеня Гедіміна.

Показово, що звістка про смерть Кгірмонта-Скірмонта у ХВКЛ взагалі відсутня, автор лише повідомляє, що "многие лѣта пановал Кгірмонт и оставит двух сынов, Трабуса а Коликина" [4, с. 132]. Тут ми бачимо підтвердження думки, наведеної вище, про те, що для автора важливою є сама подія переходу влади, і саме внаслідок цього звістки про смерть правителя, на відміну

від звісток про народження спадкоємців, вміщуються в літопис. Якщо ж для констатації континуїтету можна обійтись без повідомлення про смерть правителя, то автор може безболісно опустити його.

Розглядаючи, порівнюючи з попередніми зводами, звістки про набуття статусу верховного володаря шляхом вокняження у Хроніці Биховця, можна відзначити, що зберігається спадковість ментальних установок у випадку шляхів, якими легітимізується влада правителя. У легендарній частині бачимо ті ж 5 варіантів, що були виділені при розгляді ХВКЛ. У частині реальних правителів до цих додається ще спосіб зайняття великокнязівського столу шляхом перевороту, яким приходять до влади Ольгерд та Кейстут. Проте ці звістки повторюють ту інформацію, що містив і ЛВКЛ, наприклад, автор щодо Ольгерда зазначає наступне: "Y kniaz wieliki Kestutey rek bratu swojemu, wielikomu kniaziiu Olgierdu: «Tobi hodytsia byty wielikim kniazem u Wilni, ty nam starszy brat, a ja z toboiu za odno żywu». Y posadył ieho na wielikom kniazenij u Wilni, a Jewnuitiu dali Zesławy" [10, с. 139].

Крім звісток, за якими можемо схарактеризувати процес набуття прав великого князя, ХБ надає нам інформацію і про дещо відмінну процедуру набуття королівських прав.

Інформація про коронацію Ягайла за своєю суттю подібна до наведеної в тексті ЛВКЛ. Більш показовими для характеристики уявлень авторського бачення верховної влади у третьому зводі є звістки про коронацію наступних королів із династії Гедиміновичів, а саме: Казимира, Ольбрахта та Олександра.

Слід підкреслити, що після коронації великі князі, як у випадку Ягайла, так і його наступників, хоча й переходять на вищий "щабель" владної ієрархії, проте й одночасно стають в уявленні літописця дещо відстороненим від власне Литви, унаслідок їхньої причетності до Корони Польської, яка хоча й стає дещо "ближчою" у свідомості литовських книжників, проте герої літописного тексту, перебуваючи на території Польського королівства, знаходяться неначе в "чужому" просторі. Зазначений стереотип значно менше фіксується для часів правління Казимира та Олександра внаслідок того, що вони, хоча й перебували в королівському статусі в Короні Польській, все ж здійснювали й безпосереднє управління ВКЛ, будучи одночасно й великими князями литовськими. Це позначається і на звітках про коронацію, які є відносно розлогими, як, наприклад, щодо коронації Казимира: "A potom korola polskoho y uhorskoho, brata ieho, panowe lackije ne naszli w tuii sem hod, kak ieszcze zhib na bitwie tureckoy, a Koruna wdowela, y umysłili odnostaynuu radu y wmyslom wziaty na Korunu wielikoho kniazia Kazimira, y prysłali posłow swoich wielikich do kniazia wielikoho Kazimira y do panow litowskich; naperwey arcybiskupa hneznenskaho, biskupa krakowskoho, pana krakowskoho y innych mnohich panow radnych łackich prosity na Korunu. Y panowe litowskij, własteli Welikoho kniastwa, życzczy hospodara swojemu gospodarstwa mnohoho, y panow ladckich wdiaczne pryniali y czestowali, y hospodara swoieho wielikoho kniazia Kazimira z wielikoiu czestiyu y weseliem prowadyli do Krakowa na Korunu y tam že ieho korunowali; y został Kazimir korolem polskim y wielikim kniazem litowskim" [10, с. 160]. Як ця, так і звістка про коронацію Олександра містять такі структурні елементи, як інформація щодо смерті попереднього короля, польське посольство до Литви, подорож до Корони, що завершується власне коронацією.

Серед згадок ХБ щодо набуття королівської влади окремо стоїть повідомлення про коронацію сина Казимира Ольбрахта: "Po smerty že korola Kazimira lachowe wziali sobe korolem na korunu Polskuii syna ieho

korolewicza Olbrachta, a Litwa wziali sobi wielikim kniazem na Welikoie kniazenie Litowskoie brata ieho rožonoho, druho korolewicza, Alexandra" [10, с. 164]. Як бачимо, ця звістка носить характер виключно констатації факту, що вірогідно, є результатом уявного витіснення Ольбрахта в інший, певною мірою "чужий", ментальний простір унаслідок того, що він не займав литовський великокнязівський стіл.

Аналізуючи звістки про смерть правителів із династії Палемонів, слід зазначити, що вони не характеризуються розлогою подачею інформації та є запозиченими автором третього зводу з ХВКЛ.

Далі звістки про смерть правителів у "Хроніці Биховця" стають дещо детальнішими; такими, зокрема, є звістки про смерть Скіргайла, Вітовта, Жигімонта Кейстутовича та Казимира. До звістки про смерть Казимира автор долучає також розлогу оповідь про те, як Казимір "uzwał k sobi panow-rad swoich, Welikoho kniastwa Litowsko[ho], w łoznicu na pokoi, y poczał ich prosity welmi umilno y pokorno, szto by panowe-rada wziali sobi hospodarem na kniastwo Litowskoie syna ieho seredulszoho Alexandra korolewicza" [10, с. 163], і те саме щодо Ольбрахта. Цим автором акцентується особлива увага на передачі влади і підкреслюється вплив на неї аристократії ВКЛ. Бо, як підкреслює Р. Петраускас, навіть після утвердження династії Гедиміновичей довго була відсутня прозора та обов'язкова система престолонаслідування. З XIII до самого кінця XV ст. невідомо жодного випадку безконфліктної передачі престолу, лише в 1492 р. передача влади відбулась без значних політичних потрясінь.

В оповіді про смерть Вітовта особливий акцент робиться, зокрема, на незреалізованому, але потенційно можливому набутті останнім королівської влади, що також підкреслює особливий статус саме королівської влади в уявленнях літописців. Розлогий же характер звістки про смерть Жигімонта є наслідком того, у який спосіб він помер, а саме те, що його було вбито в результаті змови.

Проте звістка про смерть Ольбрахта є короткою і носить характер лише констатації факту: "W leto sedmotysiacznoie desiatoie [1501], a od božyiaho naroženia tysiacza piatsot perwoho prestawisia korol polski Olbracht, brat korola Alexandra, w horode Toruni w Prusech" [10, с. 168]. Це пояснюється, як і в ситуації з його коронацією, тим, що Ольбрахт, будучи королем польським, виступає для авторів ХБ представником "чужої" влади, а сам факт включення звістки до літописного тексту важливий для автора тим, що його брат – великий князь литовський Олександр таким чином здобуває право на королівську корону. І вже у звістці про смерть Ольбрахта Олександром літописцем ретроспективно привласнюється титулатура "король", незважаючи на те, що акт коронації буде наведено в літописі лише в подальшому.

У статті було розглянуто уявлення літописців щодо набуття та позбавлення верховної влади через літописні згадки про інтронізацію та смерть правителя. За всіма наявними у текстах білорусько-литовських літописів звістками можна виділити декілька шляхів, якими легітимізується великокнязівська влада: за правом заснування; за правом успадкування; за правом завоювання; шляхом прийняття місцевим населенням; виборним шляхом; шляхом перевороту. Однак в останньому випадку влада є легітимною лише у випадку приналежності змовників до правлячого роду загалом.

Унаслідок того, що фактично Палемон та його сини для легендарної частини ХВКЛ, будучи засновниками системи владних відносин, є першими владарями на столі, вони не потребують додаткового посилення образу законності їхньої влади. Починаючи зі звісток про

синів Кунаса, постає питання обґрунтування їхнього права на владу; автор літописного тексту підкреслює їхній родинний зв'язок з попереднім правителем-засновником. Слід відзначити, що спосіб обґрунтування права на владу через підкреслення кровного зв'язку і вокняжіння, відповідно, найчастіше сина попереднього правителя, рідше брата, є основним у літописних текстах. Також через значну віддаленість у часі як зображуваних подій, так і реальної особи князя, у тексті ЛВКЛ не відбувається обґрунтування права на владу Гедиміна.

Наступним шляхом вокняжіння, який з'являється у ХВКЛ, а потім наявний і в ХБ та відсутній у ЛВКЛ, є обрання правителя панамі. Зазначений варіант переходу влади застосовується автором для обґрунтування вокняжіння правителя з нової династії. Автор використовує саме такий спосіб набуття великокнязівської влади, що свідчить про несвідоме застосування ним практики, сучасником існування якої він був, реальна ж практика обрання князів зафіксована у звітках про обрання Свідригайла, Жигімонта, Казимира та Олександра.

Протилежною точці початку правління є точка його завершення, здебільшого – це смерть правителя. На відміну від звісток про інтронізацію, звістки про смерть правителя носять переважно характер констатації факту. У найповнішому вигляді звістка про смерть правителя відповідно включає інформацію: про довге успішне правління; про власне смерть; про народження і вокняжіння наступника. Повідомлення щодо смерті правителя чи втрати ними владних повноважень не є розлогими, проте сам факт включення їх до літописного тексту є свідченням того, що у свідомості інтелектуалів того часу вони є важливими, і можна припустити, саме через те, що призводять до змін на владних позиціях.

На підставі всього викладеного вище можна говорити про надзвичайну значущість білорусько-литовських літописів для реконструювання уявлень інтелектуалів ВКЛ. Проведене дослідження не вичерпує всього спектру питань, пов'язаних з обраною проблематикою, і може стати частиною більшої праці.

Список використаних джерел:

1. Виленская летопись // Полное собрание русских летописей. Т. XXXV. Летописи белорусско-литовские. – Москва : Наука, 1980. – С. 85-90.
2. Грыцкевіч А. Дзяржаўны і палітычны лад / А. Грыцкевіч // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя ў 2 тамах. Т. 1. – Мінск : БелЭН, 2007. – С. 40-50.
3. Летопись Археологического общества // Полное собрание русских летописей. Т. XXXV. Летописи белорусско-литовские. – М. : Наука, 1980. – С. 91-102.

4. Летопись Красинского // Полное собрание русских летописей. Т. XXXV. Летописи белорусско-литовские. – М. : Наука, 1980. – С. 128-144.
5. Летопись Рачинского // Полное собрание русских летописей. Т. XXXV. Летописи белорусско-литовские. – М. : Наука, 1980. – С. 145-172.
6. Румянцевская летопись // Полное собрание русских летописей. Т. XXXV. Летописи белорусско-литовские. – М. : Наука, 1980. – С. 193-213.
7. Слуцкая летопись // Полное собрание русских летописей. Т. XXXV. Летописи белорусско-литовские. – М. : Наука, 1980. – С. 68-84.
8. Супрасльская летопись // Полное собрание русских летописей. Т. XXXV. Летописи белорусско-литовские. – М. : Наука, 1980. – С. 36-67.
9. Сушицкий Т. Західньо-руські літописи як пам'ятки літератури / Т. Сушицкий // Збірник історично-філологічного відділу. – 1930. – Т. 1, №2. – С. 1-404.
10. Хроника Быховца // Полное собрание русских летописей. Т. XXXII. – М. : Наука, 1975. – С. 128-173.
11. Чамарыцкі В. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў / В. Чамарыцкі. – Мінск, 1969. – 192 с.
12. Antoniewicz M. Protopłaści książąt Radziwiłłów. Dzieje mitu meandry historiografii / M. Antoniewicz. – Warszawa: Wyd. DIG, 2011. – 423 s.
13. Origo regis Jagyelo et Wytholdi ducum Lithuaniae // Полное собрание русских летописей. Т. XXXV. Летописи белорусско-литовские. – Москва : Наука, 1980. – С. 115-117.

References:

1. Vilna Chronicle. (1980). In *Complete Collection of Russian Chronicles*. Vol. 35: *Belarusian-Lithuanian Chronicles*. Moscow: Science. P. 85-90. [In Russian].
2. Grytskevich, A. (2007). State and Political System. In *Great Duchy of Lithuania. Encyclopedia*. Vol. 1. Minsk: BelEN. P. 40-50. [In Belarusian].
3. Chronicle of the Archaeological Society. (1980). In *Complete Collection of Russian Chronicles*. Vol. 35: *Belarusian-Lithuanian Chronicles*. Moscow: Science. P. 91-102. [In Russian].
4. Chronicles of Krasinsky. (1980). In *Complete Collection of Russian Chronicles*. Vol. 35: *Belarusian-Lithuanian Chronicles*. Moscow: Science. P. 128-144. [In Russian].
5. Chronicle of Rachinsky. (1980). In *Complete Collection of Russian Chronicles*. Vol. 35: *Belarusian-Lithuanian Chronicles*. Moscow: Science. P. 145-172. [In Russian].
6. Chronicle of Rumyantsev. (1980). In *Complete Collection of Russian Chronicles*. Vol. 35: *Belarusian-Lithuanian Chronicles*. Moscow: Science. P. 193-213. [In Russian].
7. Slutsk Chronicle. (1980). In *Complete Collection of Russian Chronicles*. Vol. 35: *Belarusian-Lithuanian Chronicles*. Moscow: Science. P. 68-84. [In Russian].
8. Suprasl Chronicle. (1980). In *Complete Collection of Russian Chronicles*. Vol. 35: *Belarusian-Lithuanian Chronicles*. Moscow: Science. P. 36-67. [In Russian].
9. Sushytskyi, T. (1980). Chronicles of Western Rus as Literary Monuments. *The Collection of Historical and Philological Department*, 1(2), 1-404. [In Ukrainian].
10. Chronicle of Bykhovets. (1975). In *Complete Collection of Russian Chronicles*. Vol. 32. Moscow: Science. Pp. 128-173. [In Russian].
11. Chamarytski, V. (1969). *Belarus Chronicles as Literary Monuments. Origins and Literary History of the First Chronicles*. Minsk: [s.n.]. [In Belarusian].
12. Antoniewicz, M. (2011). *Protopłaści książąt Radywiłłów. Dzieje mitu meandry historiografii*. Warszawa: Wyd. DIG. [In Polish].
13. Origo Regis Jagyelo et Wytholdi Ducum Lithuaniae. (1980). In *Complete Collection of Russian Chronicles*. Vol. 35: *Belarusian-Lithuanian Chronicles*. Moscow: Science. Pp. 115-117. [In Latin].

O. Yashchuk, PhD student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE IDEA OF THE GAINING AND DEPRIVATION OF THE SUPREME AUTHORITY IN THE BELARUSIAN-LITHUANIAN CHRONICLES

The article is devoted to the problem of representations of supreme authority in the Belarusian-Lithuanian chronicles through a prism of the notices about the gaining and deprivation of the power of the ruler. The author analyzed the first redaction of the Belarusian-Lithuanian chronicles that containing the "Chronicle of the Grand Dukes of Lithuania", the second redaction that containing the "Chronicle of the Grand Duchy of Lithuania" and the third redaction ("Bychowiec Chronicle"). The study highlighted several ways of the supreme authority's legitimization: by right of establishment, by right of inheritance, by right of conquest, by the acceptance of the local population, by the electoral way, by the coup if the organizers of it belonging to the ruling dynasty. It should be noted that the way of justifying the right to power through to underscores of blood ties and prince's enthronement of the son of the previous ruler or less often brother is the main way of gaining the power in the chronicles. The article gives a detailed analysis of features of the chronicle notices about the coronation of the representatives of the Gediminids dynasty. In addition, the notices about the deprivation of the authority usually as a result of the death of the ruler are investigated in the article. Notices of the death of the ruler in contradistinction to notices about the enthronement are mainly the fact statements. In the most complete form, the notes of the death of the ruler include the information about a long successful reign, facts of the ruler death and information about the birth and enthronement of the successor.

Key words: idea, supreme authority, grand duke, enthronement, death, Grand Duchy of Lithuania, Belarusian-Lithuanian chronicles.

РЕЦЕНЗІЇ

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.141.13>

В. Орлик, д-р іст. наук, проф.
 Центральноукраїнський національний технічний університет, Кропивницький, Україна,
 Н. Пасічник, д-р іст. наук, доц.
 Центральноукраїнський державний педагогічний Університет імені Володимира Винниченка, Кропивницький, Україна

**ГІДНИЙ ПОСТУП СТАНОВЛЕННЯ
 ДОВЖИНОЮ У СТОЛІТТЯ ОЧИМА СУЧАСНИКІВ
 РЕЦЕНЗІЯ НА ЮВІЛЕЙНІ ВИДАННЯ ДНІПРОВСЬКОГО**

НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА:

Історія Дніпровського національного університету імені Олеса Гончара. 1918–2018 / гол. редкол. чл.-кор. НАН України, проф. М. В. Поляков. – 5-те вид, перероб. і допов. – Дніпро : Ліра, 2018. – 416 с., 20 іл.; Савчук В. С. Ректори Дніпровського національного університету імені Олеса Гончара (1918–2018). Книга нарисів / В. С. Савчук ; голова редкол. чл.-кор. НАН України, проф. М. В. Поляков. – Дніпро : Ліра, 2018. – 212 с.;

Професори Дніпровського національного університету імені Олеса Гончара: бібліографічний довідник / голова редкол. чл.-кор. НАН України, проф. М. В. Поляков та ін. – 3-тє вид., перероб. і допов. – Дніпро : Ліра, 2018. – 400 с.

2018 р. Дніпровський національний університет імені Олеса Гончара відсвяткував свій славний 100-літній Ювілей. І цілком закономірно фахівці-історики університету реалізували природне професійне бажання закарбувати в пам'яті сучасників та прийдешніх поколінь історичні оповіді про найосновніші й найважливіші постаті та факти зі славного університетського минулого. Матеріалізацією такого бажання справжніх патріотів Дніпровської класичної вищої школи стали три святкові видання, оформлені на високому естетичному рівні:

- Історія Дніпровського національного університету імені Олеса Гончара. 1918–2018 / голова редкол. чл.-кор. НАН України, проф. М. В. Поляков. – 5-те вид., перероб. і допов. – Дніпро : Ліра, 2018. – 416 с., 20 іл.

- Савчук В. С. Ректори Дніпровського національного університету імені Олеса Гончара (1918–2018). Книга нарисів / В. С. Савчук ; голова редкол. чл.-кор. НАН України, проф. М. В. Поляков. – Дніпро : Ліра, 2018. – 212 с.

- Професори Дніпровського національного університету імені Олеса Гончара: бібліографічний довідник / голова редкол. чл.-кор. НАН України, проф. М. В. Поляков та ін. – 3-тє вид., перероб. і доп. – Дніпро : Ліра, 2018. – 400 с.

Якщо говорити про Ювілей вищих навчальних закладів, то справедливо буде зазначити, що такі події безперечно є надзвичайно важливими для науковців, адже вони створюють умови та надають дієву мотивацію для актуалізації всіх аспектів історії, джерелознавства та історіографії навчального закладу. Надзвичайно важливим, особливо специфічним та складним завданням дослідників стало вивчення та введення до наукового обігу образів університету, якими оперує перш за все громадськість, а вже потім і наукові осередки. Саме тому 100-літній Ювілей Дніпровського національного університету імені Олеса Гончара став не лише суто науково-освітнім явищем, а найголовніше – явищем громадським. Перш за все це виявилось у впливові на ювілейні праці особливостей сьогодення, настроїв громадськості, змін соціальних та національних пріоритетів. Цей факт ще раз підтвердив висновок сучасних українських істориків про зміну призначення історичної науки на сучасному етапі її розвитку – предметом історії стає не минуле, а використання минулого в сучасності [1, с. 97].

Перше з ювілейних видань – "Історія Дніпровського національного університету імені Олеса Гончара. 1918–2018" – відкривається вступним словом ректора університету, члена-кореспондента НАН України, про-

фесора М. В. Полякова, який з великою пошаною виокремив визначні досягнення видатних українських вчених В. І. Вернадського, Д. І. Багалія, Л. В. Писаржевського, М. П. Василенка як засновників університету, поколінь науково-педагогічних працівників, які суттєво "збагатили вітчизняну науку й послужили надійною інтелектуальною основою для формування наукових шкіл" [2, с. 17], випускників університету, які навічно уславили і продовжують прославляти рідну Альма-матер.

Вікова історія університету розкривається у 10 розділах. У першому розділі видання приділено увагу опису подій, що передували створенню університету 1918 р. Виявляється, історичні передумови зародження освітніх процесів на Катеринославщині проявилися ще в кінці XVII ст. разом з появою 1792 р. Головного народного училища (згодом – гімназії). За активної участі місцевої освітньої еліти, а також професорів Харківського університету та очільників Новоросійського генерал-губернаторства Катеринославська гімназія розширювалася, зміцнювалася її матеріальна база. Автори видання детально описують результати діяльності керівництва цього навчального закладу, особливостей організації гімназійної бібліотеки, пансіонного забезпечення учнів. Перелік прізвищ історичних осіб, деталей розвитку матеріальної бази гімназії, особливостей вивчення навчальних предметів, організації виховної роботи, деталей розкриття фінансової діяльності з посиланнями на джерела – наявність таких відомостей та увага до фактажу свідчить про неабиякий обсяг досліджень авторського колективу видання та про похвальну увагу використання історіописання до аналізу об'єктивності джерельної бази.

Фактично, Катеринославська гімназія дала умовний старт розвитку в Катеринославі мережі навчальних закладів різного типу – училищ, пансіонів, семінарій. На кінець 50-х рр. XIX ст. в місті нараховувалося вже більше 3-х десятків навчальних закладів. Автори видання роблять важливий висновок, що незважаючи на "різнобарвність" різного роду гімназій, училищ, шкіл, семінарій та на відсутність хоч якоїсь уніфікації організації в них навчального процесу, ці заклади "відіграли важливу роль у становленні міста" [1, с. 26]. Як наслідок, у пореформений період продовжувала функціонувати Катеринославська чоловіча гімназія, яка стала одним з основних навчальних закладів середньої освіти міста, а у зв'язку з необхідністю розв'язання проблем жіночої освіти у другій половині XIX ст. відкрилася Маріїнська жіноча гімназія. Ці навчальні заклади і стали основою освітньої діяльності в Катеринославі в перші 15 років пореформеного періоду. Автори видання детально висвітлюють стан освіти у

цьому місті в період кінця XIX – початку XX ст.: відкриття у Катеринославі вищого гірничого училища, учительського інституту, реальних та комерційних училищ, класичних чоловічих і жіночих гімназій, учительських курсів. Таким чином, автори видання роблять висновок про створення в місті сприятливого інтелектуального ґрунту для заснування в майбутньому класичного університету.

Не обійшли стороною автори видання і характеристику наукових інституцій доуніверситетського періоду, висвітлюючи діяльність Катеринославської вченої архівної комісії, Катеринославського наукового товариства, Обласного музею ім. О. М. Поля, Катеринославської "Просвіти". Саме у "Просвіті" об'єдналися інтелектуали місцевої інтелігенції, у тому числі відомі історики В. О. Біднов, Д. І. Дорошенко, А. С. Синявський, Д. І. Яворницький та ін. Саме на цьому ґрунті проростала ідея створення в Катеринославі університету.

Автори видання досить вдало відобразили напружену роботу громадськості міста протягом 1915–1918 рр. щодо остаточного розв'язання питання про заснування у місті університету. Складається враження "спресованості" подій. Стає зрозумілим, що вже ніякі соціальні й політичні процеси та збурення не зможуть перебороти прагнення містян-інтелігентів мати осередок вищої освіти. На підтвердження тези про роль особистості в історії автори з повагою описують роль видатних науковців, що прийняли безпосередню участь у заснуванні університету – В. І. Вернадський, Л. Л. Іванов, К. І. Котєлов, І. Я. Акінф'єв. Нарешті, незважаючи на дві революції, зміну влади, суспільні потрясіння, 1918 р. Міською Думою було прийнято рішення про створення у Катеринославі університету. Авторів видання відзначають особливу роль у цьому процесі наукової громадськості та міського самоуправління, які були надійним чинником позитивних перетворень у вищій освіті Катеринослава.

Висвітлюючи особливості та закономірності початку діяльності та розбудови університету, автори видання залишаються вірними обраному на самому початку викладу принципу – історія університету – це перш за все людинознавча історія. Тому їй приділена максимальна увага до кожної особистості, яка мала причетність до розвитку вищої школи Катеринослава, а потім Дніпропетровська. М. Й. Лебедев, В. П. Карпов, П. М. Леонтовський, Ф. В. Тарановський, Г. Ю. Тимофєєв, М. К. Любавський та ін. – такими персоналіями починається почесна когорта вчених, які уклали Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара в історії спочатку союзної держави, а з 90-х рр. XX ст. – і вільної та незалежної України. Особлива увага авторським колективом видання була приділена формуванню та розвитку наукових напрямів та наукових шкіл – професорів Д. І. Яворницького, Г. О. Грузинцева, Л. В. Писаржевського, О. В. Рейнгарда, В. М. Архангельського й багатьох інших. Саме формування наукових шкіл забезпечувало спочатку в університеті, потім у Інституті народної освіти, а згодом – у Дніпропетровському університеті поновлення та розвиток за нових історичних умов фундаментальної науки університетського типу.

Автори видання знайшли відповідні оцінки й умовам життєдіяльності університету в часи довоєнних репресій, об'єктивно змалювали картину діяльності обох "частин" університету під час Другої світової війни, приділили увагу післявоєнній відбудові та відновленню науково-освітнього функціонування вищого навчального закладу, "великому будівництву" кінця 60-х – початку 80-х рр. Особливе значення автори видання надали періоду ректорства професора В. І. Моссаковського, який протягом 22 років плідно забезпечував "помітне зростання матеріально-технічної бази, підготовку науково-педагогічних

кадрів, створення нових підрозділів, введення перспективних спеціальностей, зміцнення зв'язків з провідними підприємствами України" [1, с. 242].

Відзначимо й такі позитиви видання, як наявність іменного покажчика та велику кількість якісно виконаних чорно-білих та кольорових ілюстрацій.

Особливо необхідно відзначити другу книгу ювілейного видання до 100-річчя Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, присвячену ректорському корпусу цього славетного навчального закладу, підготовлену відомим українським дослідником історії науки професором В. С. Савчуком. Дане видання – це не просто біографічне дослідження як традиційний історіографічний жанр. Воно є унікальним у декількох аспектах. По-перше, ця наукова розвідка поповнила досить обмежену кількість праць, де представлене "послідовне дослідницьке осмислення та дослідження повного складу ректорського корпусу за всю історію існування того чи іншого вищого навчального закладу" [3, с. 11]. По-друге, книга нарисів вибудована на нових методологічних підходах так званої " нової біографічної історії", котрій притаманне не лише заглиблення у життєдіяльність особи-ректора, але й спроба крізь конкретну людину відобразити соціокультурну ситуацію та окреслити примус зовнішніх обставин, що впливали на особисту долю ректорів і на долю університету. В. С. Савчук фахово подає узагальнений портрет очільника вищого навчального закладу як особистості соціально значущої для прогресивного розвитку університету на тлі різноманітних соціально-політичних змін, що відбувалися протягом ста років існування й діяльності університету. По-третє, соціокультурний колективний портрет зазначеної соціальної групи створювався на основі одинадцяти показників і характеристик, виокремлених за результатами статистичного аналізу великого масиву опублікованих праць з просопографічної тематики. Відповідно, при дослідженні життєвого і творчого шляху двадцяти шести ректорів (директорів) Дніпровського національного університету висвітлювалися демографічні, соціальні, освітні, професійні, громадсько-політичні характеристики, а також дія цілісного й завершеного відтворення – подальша доля ректора. Такий широкий спектр різноманітних соціальних факторів є об'єктивно виваженим, оскільки діяльність ректорського корпусу університету зображується протягом значного історичного періоду, за якого відбувалася громадянська війна, визвольні змагання, функціонування в СРСР в умовах планової економіки з диктатурою компартії, Друга світова війна, розпад СРСР, формування нових соціально-економічних та правових умов господарювання.

При підготовці даного видання автором було використано значну кількість опублікованих і неопублікованих джерел, у тому числі архівні матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади України, державного архіву Дніпропетровської області, архіву та прес-центру ДНУ імені Олеся Гончара, Державного архіву Російської Федерації (ГАРФ), Державного архіву Вінницької області та Державного архіву СБУ (фонд управління в Дніпропетровській області). У зв'язку з тим, що із 20 ректорів (директорів) довоєнного періоду за даними автора 10 було репресовано (із них 7 засуджено до найвищої міри покарання – розстрілу), то джерелами також виступають слідчі справи. У книзі представлені цікаві зображувальні джерела, а саме – архітектурні пам'ятки та фотографії. У передмові проф. В. С. Савчук зазначає, що фотографії окремих ректорів не вдалося розшукати, а саме: не представлено фотографії ректорів (директорів) Г. (Ю). Д. Триодіала, М. В. Павлова та П. І. Шляхового [3, с. 101, 113].

За сторічний період функціонування Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара посаду ректора (директора) посідали 26 осіб (із них 22 особи

займали цю посаду протягом 1918–1951 рр. і 4 особи з 1951 по теперішній час), при цьому на різних етапах, різні характеристики були визначальними при призначенні на цю посаду. Перші ректори – М. Й. Лебедев (липень 1918 – вересень 1918), В. П. Карпов (вересень 1918 – початок 1920), Л. В. Писаржевський (початок 1920 – весна 1921) і М. Ф. Злотніков (літо 1921 – жовтень 1923) були "знакові особистості вітчизняного й світового наукового простору, які були добре відомі своїми науковими працями у науковому співтоваристві" [3, с.210]. У другій половині 20-х – 30-ті рр. XX ст. на призначення на цю посаду починає суттєво впливати належність до комуністичної партії, однак це не захистило багатьох ректорів від репресій. З 50-х рр. ректорами стають науковці. Які зробили значний внесок у розвиток вітчизняної науки за різними напрямками.

Автор застосовує влучні назви статей про кожного з ректорів, які відображають сутнісні характеристики конкретної особи. Наприклад, стаття про першого ректора Катеринославського університету М. Й. Лебедева називається "Біля витоків Катеринославського (Дніпровського) класичного університету"; нарис, присвячений В. І. Москальовському, з іменем якого пов'язаний якісно новий етап розвитку університету, представлений під назвою "Зірка першої величини на академічному небосхилі – будівничий сучасного університету"; стаття про діючого ректора ДНУ – М. В. Полякова подана як "Учений, освітянин, громадський діяч, почесний громадянин міста". Необхідно відзначити, що, незважаючи на елітарність ректорського корпусу, в історичних нарисах професора Савчука ці особи подані не заідеалізовано, а з їхніми життєвими, професійними, партійними та іншими проблемами.

У позитивному плані необхідно відмітити об'єктивне, виважене подання інформації про нині діючого ректора ДНУ імені Олеса Гончара (з листопада 1998) – М. В. Полякова – відомого науковця й громадського діяча.

Отже, ювілейне видання про очільників університету, де висвітлена їхня діяльність на цій посаді, заслуговує високої схвальної оцінки. Автору цієї книги – професору В. С. Савчуку, на нашу думку, вдалося сформулювати цілісне, об'єктивне уявлення про ректорський корпус університету, який він вважає славетним і який він гідно представив науковій спільноті.

Третє видання – "Професори Дніпровського національного університету імені Олеса Гончара: бібліографічний довідник" – присвячене опису життя та науково-педагогічної діяльності фахівців найвищої кваліфікації – професорів Дніпровської вищої класичної школи. Довідник, як і попередні видання, також відкриває "переднє слово" ректора університету, члена-кореспондента НАН України, професора М. В. Полякова, який коротко презентував зміст довідника у відповідності до найважливіших етапів життєдіяльності університету: "...ця фундаментальна довідкова синтеза містить найважливіші відомості про декілька генерацій учених Дніпровського національного університету імені Олеса Гончара" [4, с.4].

Кожна із 480 бібліографічних статей видання написана окремим автором, втім весь авторський колектив витримав єдину форму представлення інформації про героїв довідника: кожна стаття містить коротку життєву та науково-педагогічну біографію, перелік основних праць професора-науковця, посилання на джерела та літературу.

Слід віддати належне колективу укладачів бібліографічного довідника – всі статті мають близький стиль написання, відрізняються конкретикою, змістовною повнотою і повністю відповідають енциклопедичним вимогам до написання подібних матеріалів.

Водночас, при всій повноті викладу, яка властива всім трьом ювілейним виданням, хотілося б побажати авторам наступних випусків рецензованих книг більше уваги приділити формуванню та розвитку наукових шкіл університету, особливо тих, які славлять університет далеко за межами України. Крім того, хотілося б отримати більш чітку та виокремлену інформацію про розвиток бібліотечних технологій в університетському бібліотечному комплексі та про розвиток інформаційно-комунікаційних технологій для підтримки освітнього процесу та наукової діяльності науково-педагогічних працівників. Утім, названі побажання жодним чином не впливають на загальне враження про виключно високу якість виконаної колективом авторів і редакторів роботи.

Таким чином, аналіз названих вище ювілейних видань приводить нас до таких висновків. Усі три книги являють собою глибокі міждисциплінарні дослідження, оскільки охоплюють значні масиви історичної, економічної та організаційної інформації; відображають аналіз великого обсягу фактологічного матеріалу з різних наукових і освітніх сфер; репрезентують узагальнену, переосмислену та систематизовану джерельну базу з окресленої проблематики, вводять до наукового обігу велику кількість маловідомих архівних документів. Видання характеризуються системним підходом до предмету дослідження. Цілісний аналіз та структуризація діяльності колективу Дніпровського національного університету імені Олеса Гончара в досліджуваній період значно розширюють сучасні знання з історії закладів вищої освіти України. У результаті появи вказаних видань історіографія української вищої освіти та науки поповнилася якісним і унікальним матеріалом, котрий відзначається високим науковим рівнем та оригінальністю висновків і узагальнень.

Список використаних джерел:

1. Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями: колективна монографія / Удод О., Верменич Я., Ковалевська О., Ясь О.; за заг. ред. В. Смоля; НАН України; Ін-т Історії України. – Київ: Генеза, 2018. 210 с.
2. Історія Дніпровського національного університету імені Олеса Гончара. 1918–2018 / голова редколегії чл.-кор. НАН України, проф. М. В. Поляков. – 5-те вид., перероб. і доповн. – Дніпро: Ліра, 2018. – 416 с., 20 іл.
3. Савчук В. С. Ректори Дніпровського національного університету імені Олеса Гончара (1918–2018). Книга нарисів / голова редкол. чл.-кор. НАН України, проф. М. В. Поляков; В. С. Савчук. – Дніпро: Ліра, 2018. – 212 с.
4. Професори Дніпровського національного університету імені Олеса Гончара: бібліографічний довідник / голова редкол. чл.-кор. НАН України, проф. М. В. Поляков та ін. – 3-тє вид., перероб. і доп. – Дніпро: Ліра, 2018. – 400 с.

References:

1. Smolii, V. (Ed.). (2018). Essays on the Social and Cultural History of Ukrainian Historiography: Subdisciplinary Areas: A Collective Monograph. Kyiv: Genesis.
2. Poliakov, M. (Ed.). (2018). History of Oles Honchar Dnipro National University. 1918-2018. Dnipro: Lira.
3. Savchuk, V. (2018). Rectors of Oles Honchar Dnipro National University (1918-2018). Essays. Dnipro: Lira.
4. Poliakov, M. (2018). Professors of Oles Honchar Dnipro National University: Bibliographic Handbook. Dnipro: Lira.

Надійшла до редколегії 12.03.19

V. Orlyk, Dr. Habil. (History), Professor
Central Ukrainian National Technical University, Kropyvnytskyi, Ukraine,
N. Pasichnyk, Dr. Habil. (History), Associate Professor
Central Ukrainian Volodymyr Vynnychenko State Pedagogical University, Kropyvnytskyi, Ukraine

A WORTHY PROGRESS OF DEVELOPMENT DURING THE CENTURY THROUGH THE EYES
OF CONTEMPORARIES: REVIEWS OF JUBILEE EDITIONS OF OLES HONCHAR DNIPRO NATIONAL UNIVERSITY

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.141.13>

А. Макаревич, ст. наук. співроб.
Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, Київ, Україна,
О. Охріменко, канд. іст. наук, асист.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СХОДОЗНАВЧНИЙ СЕМІНАРІЙ У МУЗЕЇ ХАНЕНКІВ

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка спільно з Національним музеєм мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків восени 2018 р. розпочали проект "Робота з музейними та мистецькими об'єктами". На сьогодні використання предметів матеріальної культури, художніх та мистецьких творів, розширення умінь їх аналізу, знайомство з кращими практиками під час семінарських занять з курсів історії стародавнього світу та середніх віків залишається важливим завданням у навчальному процесі підготовки сучасних фахівців-сходознавців. Метою проекту є набуття навичок роботи з артефактами студентами та залучення музейної колекції до навчального процесу. Кураторами проекту є від факультету канд. іст. наук Олександр Охріменко та від музею – ст. наук. співроб. Антоніна Макаревич. Цього семестру в ньому взяли участь студенти-сходознавці III курсу ОКР "бакалавр".

Співпраця університетів та музеїв у рамках підготовки фахівців тільки нещодавно отримала своє оформлення в окремо навчальну методику. "Object-based learning" – "навчання при роботі з об'єктом" було покладено в основу цього проекту, а методичними рекомендаціями слугували здобутки Університетського коледжу Лондона (University College London: Putting University Collections to Work in Teaching and Research, University Museum and Collections Journal) та Бібліотеки Конгресу (Library of Congress: The Teaching with Primary Sources Journal).

Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків зберігає найбільшу в Україні колекцію світового мистецтва, чільне місце в якій належить мистецтву країн ісламу. Музейний простір слугує місцем не лише ознайомлення і замилювання мистецькою спадщиною людства, а й джерелом накопичення знань про минуле. Твори мистецтва – цінний матеріал для мистецтвознавців, філософів, філологів, а також істориків, який суттєво доповнює писемні пам'ятки. З цієї причини музей може слугувати потужною платформою досліджень для фахівців.

Студенти-сходознавці III курсу прослухали екскурсії східною експозицією, яка включає зали мистецтва буддизму, Китаю, країн ісламу та Японії. На наступних зустрічах увагу студентів зосередили на безпосередній роботі з мистецькими об'єктами. Науковий співробітник музею Антоніна Макаревич розглянула процес дослідження османської чаші з колекції Музею Ханенків, яку нещодавно було виставлено в залі країн ісламу. Після студенти отримали завдання вибрати один предмет з експозиції для власного вивчення. Разом ми склали орієнтовний план дослідження, який передбачав такі етапи: ознайомлення з нотатками про предмет з етикеток і повідомлень у залі, опис зовнішніх характеристик, пошук аналогій у колекціях інших музеїв, розширення інформації про мистецький об'єкт, її систематизація у вигляді презентації, найголовніший заключний етап – формування власних висновків.

Студенти обрали такі предмети: османський кубок дворучний для вина, османські глечі, виготовлені в Чанакале; кютахійську боклагу; ізнійський таріль; османський килим седжаде; сирійський флакон для парфюмів; люстрований іранський кахель; іранський світильник-смолоскип. Обрані музейні предмети географічно і хронологічно неоднорідні, що демонструє особисті вподобання кожного, а також засвідчує бажання охопити якомога більше предметів музейної колекції.

Після двох тижнів дослідження студенти в навчальній аудиторії поділилися першими здобутками. Опрацювавши спеціальну літературу, студенти "занурилися" у процеси створення об'єктів і висвітлили культурні, історичні, географічні, технологічні аспекти. Іншим етапом роботи був пошук аналогій з інших колекцій. Опрацьовані найбільші збірки ісламського мистецтва у світі, а також аукціони "Сотбіс" та "Крістіс". Напрацьовані інколи підтвердили атрибуції, зроблені науковими працівниками музею, а інколи були запропоновані теорії, що уточнюють датування, регіональне походження чи функціонування об'єктів. Це особливо важливо, адже історія формування колекції сім'ї Ханенків має багато білих плям, оскільки діловий та особистий архів зник. Однак із наявних матеріалів відомо, що основну частину османської та іранської колекції придбав особисто Богдан Іванович Ханенко на аукціонах Європи. Два османські керамічні глечі, вироблені в Чанакале, які обрала одна зі студенток, надійшли з музею українського народного мистецтва. Нині залишається нез'ясованим походження османського дворучного кухля, а також кютахійської боклаги, які також обрали для дослідження історики. Окрім цього, студенти відзначили мистецьку та історичну цінність предметів.

Заклучна презентація результатів дослідження відбулась у Музеї Ханенків за участі співробітників відділу мистецтв Сходу 28 листопада 2018 р. Провідний науковий співробітник Марта Логвин висловила загальне побажання розвитку наукових здобутків, оформлення їх у подальших доповідях та статтях. Старший науковий співробітник Валерія Юнда відзначила наукову підготовку студентів, вміння аргументувати свою думку. Завідувач наукового відділу мистецтв країн Сходу Галина Біленко підкреслила структурованість викладу доповідей, підбір фактів. Наступним кроком у дослідженні студентів є "олюднення" музейних предметів, зуміти побачити за об'єктом його власника, користувача, колекціонера, тобто здобуття навичок інтерпретації в роботі з об'єктом.

Співпраця музею та університету в рамках такого "семінарію" дала можливість опрацювати значну теоретичну базу для вивчення реального об'єкту з колекції, вміння встановлювати факти, аргументувати думку на доведення гіпотези, вміння знаходити історичний контекст, урахувати "тло доби". Невелика група студентів, опрацьовуючи тільки окремі одиниці, фактично спільно опрацьовували цілий пласт історії Сходу від XII до XX ст., культурних зв'язків усередині регіону та з Європою. Спілкування з науковими співробітниками Музею Ханенків, які мають багаторічний досвід роботи, показало перспективи здобутого фаху сходознавця в Україні, накреслила майбутні перспективи розвитку студентів, їхніх наукових здобутків.

Надійшла до редколегії 27.01.19

A. Makarevych, Senior Research Fellow
Bogdan and Varvara Khanenko Museum of Art, Kyiv, Ukraine,
O. Okhrimenko, PhD in History, Assistant Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.141.14>О. Охріменко, канд. іст. наук, асист.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ СЕМІНАР З ФРАГМЕНТОЛОГІЇ

Фрагментологія – нова спеціальна історична дисципліна, що займається дослідженням рукописних та друкованих фрагментів доби середньовіччя та раннього нового часу. Вона актуалізує значний пласт джерел античної, середньовічної та ранньомодерної історії, адже численні рукописні й ранні друковані книги дійшли до нашого часу у вигляді фрагментів, які можуть мати вигляд від невеликої смужки до кількох повних сторінок.

Семінар "Фрагментологія: теорія та практика роботи з рукописними та стародрукованими фрагментами" організований кафедрою історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка (завідувач д-р іст. наук, проф. Віктор Ставнюк) і пройшов 14 грудня 2018 р. Особливістю організації роботи семінару була участь окремих доповідачів шляхом застосування сучасних технологій. Так, професор Університету Бергена Ослаф Омундсен надіслала відеозапис своєї доповіді та звернення до учасників, а професор Університету Фрібура Хрістоф Флюелер та професор Польської академії наук у Варшаві Яцек Сошинський долучилися до роботи семінару за допомогою скайп-конференції.

Робота семінару була розділена на чотири тематичні секції. Секція 1 "Кириличні фрагменти" включала шість доповідей і ознайомила з особливостями каталогізації фрагментів, рукописних та друкованих фрагментів кирилицею. Старший науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ) Наталія Заболотна охарактеризувала використання фрагментів видань при виготовленні оправ друкарні Почаївського Успенського монастиря. Один із виявлених фрагментів "Науки парохіяльної" Юліана Добриловського (1792), що використано як форзаци книги "Літургії Івана Златоустого" (1765), з відмінним текстом, що засвідчує певні етапи роботи над виданням. Інші приклади її доповіді стосувалися використання різних сторінок видань після їхньої "мраморизації" для обклеювання оправ. Дмитро Лукін, провідний бібліотекар Наукової бібліотеки імені М. Максимовича КНУ імені Тараса Шевченка, доповів про знайдені фрагменти у трьох примірниках видань Києво-Печерської лаври, використанні як форзаци. Його значним науковим відкриттям є аркуш нижнього форзацу "Анфологіна" (1619) із 16 сторінками невідомого кириличного видання формату in-32o. Науковий співробітник Інституту рукопису НБУВ д-р іст. наук Людмила Гнатенко ознайомила учасників зі своїми напрацюваннями у сфері каталогізації п'яти кирилических фрагментів XII–XIII ст. (українського, македонського та сербського походження). Публікація фрагментів є необхідною, бо дозволяє глибше дослідити ці рукописи й направлена на міжнародну співпрацю. Доктор богослов'я Тарас Шманько поділився досвідом ідентифікації фрагментів кирилических богослужбових книг XVI–XVII ст. Ним підкреслено важливість фрагментів, зважаючи на бідність джерельної бази рукописів до XVII ст. Вагомим відкриттям стало виявлення Станіславом Волощенком, завідувачем Музею стародавньої книги Львівської національної галереї мистецтв імені Б. Г. Возницького, серед рукописів НБУВ фрагменту "Катехизму" Симона Будного (1562), що збережений лише в 10 примірниках та 2 фрагментах у Росії, Польщі та Чехії. Науковець використовує стародруки в рукописних книгах як джерело при атрибуції оправ.

Секція 2 "Латинські фрагменти" стосувалася роботи з фрагментами рукописів та друків, виконаних латиницею – латинською чи польською мовою. Завідувач відділу стародруків та рідкісних видань, канд. іст. наук Наталія Бондар доповіла про виявлення контрафактного друку у краківських ботанічних виданнях XVI–XVII ст. В одному випадку додрук неповного примірника відбувся незадовго після виходу книги: "Гербарій" М. Сенніка (1568) доповнили в 1590-х рр. В іншому – аркуші до примірника були додані в XIX ст., додруковані способом фототипії на папері XVI–XVIII ст.: "Гербарій" Мартіна з Ужендова "отримав" 10 "нових" аркушів. Доктор гуманітарних наук у галузі історії, старший науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ Юлія Рудакова означила метод ідентифікації латиномовного уривку за допомогою електронних технологій. Вона використала приклад фрагменту жалобного панегірика Юзефу Потоцькому (1751), що міститься у складі конволюту. Олександр Охріменко, канд. іст. наук, асистент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків КНУ імені Тараса Шевченка, поділився своїми дослідженнями рукописних фрагментів із колекції інкунабул НБУВ. Його дослідження нараховує близько 200 фрагментів X–XV ст.

Доповіді секції 3 "Музичні уривки" стосувалися особливостей роботи з рукописами, що містять нотні записи. Викладач кафедри теорії та історії музики Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Богдан Дем'яненко ознайомив учасників з особливостями роботи музикознавців з рукописними партесними творами XVII – першої половини XVIII ст. Доповідач розповів про проблеми та можливості відновлення втрачених фрагментів цілісного твору.

Секція 4 "Проекти з фрагментології" була міжнародною: були заслухані доповіді про реалізації проектів у Європі – Швейцарії, Норвегії та Польщі. Керівник проектів "e-codices – Virtual Manuscript Library of Switzerland" та "Fragmentarium.ms" професор Хрістоф Флюелер розповів про перспективи обох проектів та можливості долучення українських колег. Проект "Fragment.uib.no", що закінчився у Норвегії в травні 2017 р., представила професор Ослаф Омундсен та змалювала загальні перспективи таких проектів, зацікавилася дослідженнями, що відбуваються в Україні. Новий польський проект зі створення бази рукописної спадщини в Польщі до 1530 р. "Manuscripta.pl" розпочав роботу наприкінці 2017 р. в Інституті історії науки імені Людвіка та Олександра Біркенмаєрів Польської академії наук у Варшаві. Професор Яцек Сошинський зосередився на проблемах та перспективах, що мають польські колеги, важливості міжнародної співпраці.

Науково-практичний семінар констатував, що кириличні та латинські матеріали, особливо періоду XI–XVII ст., збережені здебільшого у фрагментах і містять унікальні свідчення з вітчизняної та всесвітньої історії. Їхнє дослідження є необхідним, однак їхній опис, каталогізація, ідентифікація, оцифрування, введення в науковий обіг тощо має наразі різні практики, тому постає питання розроблення методичних вказівок та матеріалів у цьому напрямку з урахуванням іноземного досвіду. Надзвичайно важливим є долучення до міжнародних проектів, введення українських матеріалів у міжнародний науковий обіг.

Надійшла до редколегії 27.01.19

O. Okhrimenko, PhD in History, Assistant Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SCIENTIFIC AND PRACTICAL SEMINAR ON FRAGMENTOLOGY

© Охріменко О., 2019

Наукове видання

ВІСНИК КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 2 (141)

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 8,3. Наклад 300. Зам. № 219-9493.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № 1-2.
Підписано до друку 19.06.19

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"

Б-р Тараса Шевченка 14, м. Київ, 01030

☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
http: vpc.univ.kiev.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02